

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра філософії та біоетики

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. проректора з науково-педагогічної роботи

Едуард БУРЯЧКІВСЬКИЙ

02 вересня 2024 року

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО ЛЕКЦІЙ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФІЯ З ЦИКЛОМ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ»

Рівень вищої освіти: другий (магістерський)

Галузь знань: 22 «Охорона здоров'я»

Спеціальність: 226 «Фармація, промислова фармація»

Освітньо-професійна програма: Фармація, промислова фармація

Робоча програма складена на основі освітньо-професійної програми «Фармація, промислова фармація» підготовки фахівців другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 226 «Фармація, промислова фармація» спеціалізації 226.01 «Фармація» галузі знань 22 «Охорона здоров'я», ухваленою Вченою Радою ОНМедУ (протокол № 10 від 27 червня 2024 року).

Розробники:

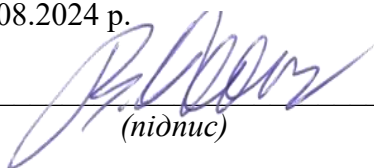
завідувач кафедри філософії та біоетики, д. філос. н., професор Ханжи В. Б.
доцент закладу вищої освіти, доцент, канд. філос. н. Чуйкова О.В.

Затверджено:

Засіданням кафедри філософії, біоетики та іноземних мов.
Одеського національного медичного університету

Протокол № 1 від 26.08.2024 р.

Завідувач кафедри _____

(підпис)

Володимир ХАНЖИ
(Ім'я ПРІЗВИЩЕ)

Лекція № 1

Тема № 1. «Філософія як світогляд. Специфіка філософського знання. Філософія і філософські функції». – 2 г.

1. Актуальність теми. Обґрунтування теми.

Гуманітарна освіта – одна з найважливіших складових університетської освіти взагалі. Не втратила вона своєї значущості і сьогодні, бо знання іноземних мов, достатня загальна ерудованість, вміння критично мислити – характерні ознаки представника інтелігенції в усі часи. Філософія, тобто міркування над найглобальнішими, фундаментальними проблемами, буде актуальною, доки є людство, а філософія як дисципліна – доки суспільство потребуватиме творчих людей з широким кругозором та глибоким мисленням. Не є секретом, що більшість студентів вперше занурює у світ філософії, крім того, багато з них приходять вже з упередженим ставленням щодо цієї галузі знання («філософія – щось зайве, тому, що нікому не зрозуміле»), тому вступна лекція є актуальною не тільки з позиції ознайомлення з предметом та функціями дисципліни, але і як перший крок у подоланні первісного психологічного її відторгнення студентами.

Мета.

- Відрізнати основні типи світогляду: побутового, міфологічного, релігійного, філософського, наукового.
- Аналізувати специфіку філософського осмислення світу та людини на відміну від конкретнонаукового їх розуміння.
- Трактувати специфіку філософських понять у їх порівнянні з буденними та науково-медичними знаннями.
- Інтерпретувати основні функції філософії: світоглядну, гносеологічну, методологічну, аксіологічну.
- Аналізувати розвиток філософії на тлі світової культури, науки (зокрема, медицини).

Основні поняття: світогляд, міфологія, філософія, наука, ідеологія, мистецтво, антична філософія, класичний період, ідеалізм, матеріалізм.

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
<p>1.</p> <p>2.</p> <p>3.</p>	<p><i>Підготовчий етап.</i></p> <p>Визначення навчальних цілей.</p> <p>Забезпечення позитивної мотивації.</p> <p><i>Основний етап.</i></p> <p>Викладення лекційного матеріалу.</p> <p>План:</p> <p>1. Поняття світогляду</p> <p>2. Історичні типи та структура світогляду</p> <p>3. Життєвий світогляд</p> <p>4. Міфологічний світогляд, його основні характеристики.</p> <p>5. Релігійний світогляд. Порівнювальний аналіз міфології та релігії.</p> <p>6. Філософія в системі світоглядних знань</p>	<p>Таблиця,</p> <p>Кодограма</p>	<p>3 хв..</p> <p>2 хв.</p> <p>5 хв.</p> <p>5 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>10 хв.</p>

	про світ та людину. Місце філософії в системі культури.		15 хв.
	7. Науковий світогляд. Зв'язок філософії та науки.		
4.	8. Предмет філософії. Філософія як навчальна дисципліна.		3 хв.
5.	<i>Заключний етап.</i>		3 хв.
	Резюме лекції, загальні висновки.	Список літератури,	2 хв.
	Відповіді лектора на можливі запитання.	питання	7 хв.
	Завдання для самопідготовки студента.		
	Перевірка відвідування лекції.		

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

Світогляд — необхідна складова людської свідомості, пізнання. Це не просто один елемент у ряді багатьох інших, а їх складна взаємодія. Різноманітні знання, переконання, думки, відчуття, прагнення, надії, з'єднуючись в світогляді, предстають як більш менш цілісне розуміння людьми миру і самих себе. Світогляд — освіта інтегральна. До його складу входять і грають в нім важливу роль узагальнені знання — повсякденні, або життєво-практичні, професійні, наукові. Чим солідніше запас знань в ту або іншу епоху, у того або

іншого народу або окремої людини, тим більше серйозну опору може отримати відповідний світогляд. Наївна, неосвічена свідомість не має в своєму розпорядженні достатніх засобів для чіткого, послідовного, раціонального обґрунтування своїх поглядів, звертаючись часто до фантастичних вигадок, звичаїв.

Ступінь пізнавальної насиченості, обґрунтованості, продуманості, внутрішньої узгодженості того або іншого світогляду буває різною. Пізнання ніколи не заповнюють собою всього поля світогляду. Окрім знань про світ (включаючи і мир людини) в світогляді осмислюється також весь устрій людського життя, виражаються певні системи цінностей (уявлення про добро і зло та інші), шикуються «образи» минулого і «проекти» майбутнього, дістають схвалення (засудження) ті або інші способи життя, поведінки. Програми життя, дії, спрямованість вчинків мають під собою дві «опори»: знання і цінності. Пізнанням рухає прагнення до істини - об'єктивного збагнення реального миру. Ціннісна свідомість інше: вона втілює в собі особливе відношення людей до того, що все відбувається відповідно до їх цілей, потреб, інтересів, того або іншого розуміння сенсу життя.

У ціннісній свідомості формуються етичні, естетичні (і взагалі світоглядні) ідеали. Найважливішими поняттями, з якими відвіку зв'язувалася ціннісна свідомість, виступали поняття добра і зла, краси і потворності. Через співвідношення з нормами, ідеалами здійснюється оцінювання — визначення цінності того, що відбувається. Система ціннісних орієнтацій грає дуже важливу роль в індивідуальному і груповому, суспільному світогляді. При всій їх різноманітності пізнавальний і ціннісний способи освоєння миру в людській свідомості, житті, дії повинні бути якось урівноважені, приведені в згоду. Повинна досягатися також напружена єдність інших компонентів, аспектів, рівнів світогляду: відчуттів і розуму, розуміння і дії, віри і сумніву, теоретичного і практичного досвіду людей, осмислення минулого і бачення майбутнього. Їх співвідношення, поєднання, синтез - складна і болісна духовно-практична робота, покликана забезпечувати зв'язаність і цілісність людського досвіду, усієї системи орієнтацій.

Світогляд — комплексна форма свідомості, яка охоплює самі різні «пласти» людського досвіду — здатне розсовувати вузькі рамки повсякденності, конкретного місця і часу, співвідносити дану людину з іншими людьми, включаючи і тих, що жили раніше, житимуть потім. У світогляді накопичується досвід з'ясування смислової основи людського життя, все нові покоління людей залучаються до духовного світу прадідів, дідів, батьків, сучасників, щось, дбайливо зберігаючи, від чогось рішуче відмовляючись. Отже, світогляд — це сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння миру. Життя людей в суспільстві носить історичний характер. То поволі, то прискорено, інтенсивно змінюються в часі всі складові суспільно-історичного процесу: технічні засоби і характер праці, відносини між людьми і самі люди, їх думки, відчуття, інтереси.

Світогляд людських співтовариств, соціальних груп, осіб також схильно до історичних змін. Воно активно уловлює, заломлює великі і малі, явні і приховані процеси суспільних змін. Кажучи про світогляд у великому суспільно-історичному масштабі, мають на увазі переважаючі на тому або іншому етапі історії гранично загальні переконання, принципи пізнання, ідеали і норми життєдіяльності, тобто виділяють загальні риси інтелектуального, емоційного, духовного настрою тієї або іншої епохи. І в реальній дійсності світогляд формується в свідомості конкретних людей і використовується особами і соціальними групами, як визначальні життя, загальні переконання. А це означає, що, окрім типових, сумарних рис, світогляд кожної епохи живе, діє в безлічі групових і індивідуальних варіантів.

Строго кажучи, кожна людина або соціальна група, виділена за тією або іншою ознакою (наприклад, по класовій приналежності, соціальному положенню, рівню освіти, професії, прихильності до якої-небудь релігії і іншим), має власні, не у всьому співпадаючі з іншими, а іноді і дуже найзагальніші уявлення про світ, що сильно відрізняються від них, і життєві програми. Світогляд - це складне, синтетичне, інтегральне утворення суспільної і індивідуальної свідомості. Істотне значення для його характеристики має

пропорційну присутність різних компонентів - знань, переконань, вірувань, настроїв, прагнень, надій, цінностей, норм, ідеалів і т.д.

В структурі світогляду можна виділити чотири основні компоненти:

1) **Пізнавальний компонент.** Базується на узагальнених знаннях — повсякденних, професійних, наукових і т.д. Він представляє конкретно-наукову і універсальну картину миру, систематизуючи і узагальнюючи результати індивідуального і суспільного пізнання, стилі мислення того або іншого співтовариства, народу або епохи.

2) **Ціннісний-нормативний компонент.** Включає цінності, ідеали, переконання, вірування, норми, директивні дії і т.д. Одне з головних призначень світогляду полягає не тільки в тому, щоб людина спиралася на якісь суспільні знання, але і в тому, щоб вона могла керуватися певними суспільними регуляторами. Цінність- це властивість якогось предмету, явища задовольняти потреби, бажання людей. У систему цінностей людини входять уявлення про добро і зло, щастя і нещастя, мету і сенс життя. Наприклад: життя - це головна цінність людини, безпека людини - це теж велика цінність, і т.д. Ціннісне відношення людини до світу і до самого себе формується в певну ієрархію цінностей, на вершині якої розташовуються свого роду абсолютні цінності, зафіксовані в тих або інших суспільних ідеалах. Наслідком стійкої оцінки людиною своїх відносин з іншими людьми, є соціальні норми: моральні, релігійні, правові і т.п. які регулюють повсякденне життя як окремої людини, так і всього суспільства. У них в більшій мірі, ніж в цінностях, присутній наказовий, зобов'язуючий момент, вимога поступати певним чином. Норми є тим засобом, який зближує цінностнозначиме для людини з його практичною поведінкою.

3) **Емоційно-вольовий компонент.** Для того, щоб знання, цінності і норми реалізовувалися в практичних вчинках і діях, необхідне їх емоційно-вольове освоєння, перетворення на особисті погляди, переконання, вірування, а також вироблення певної психологічної установки на готовність діяти. Формування цієї установки і здійснюється в емоційно-вольовій складовій світоглядного компоненту.

4) **Практичний компонент.** Світогляд - це не просто узагальнення знань, цінностей, переконань, установок, а реальна готовність людини до певного типу поведінки в конкретних обставинах. Без практичної складової світогляд носив би украй абстрактний, відвернутий характер. Навіть якщо цей світогляд орієнтує людину не на участь в житті, не на дієву, а на споглядальну позицію, він всеодно проектує і стимулює певний тип поведінки.

На основі вищевикладеного можна визначити світогляд як сукупність поглядів, оцінок, норм і установок, що визначають відношення людини до світу і виступають як орієнтири і регулятори його поведінки. По характеру формування і способу функціонування можна виділити життєво-практичний і теоретичний рівні світогляду. Життєво-практичний рівень світогляду складається стихійно і базується на здоровому глузді, обширному і багатообразному повсякденному досвіді. Цей рівень світогляду нерідко називають життєвою філософією. Така найважливіша сфера функціонування світогляду. Оскільки саме на цьому рівні він включається в соціальну і індивідуальну взаємодію абсолютної більшості людей. Життєво-практичний світогляд украй неоднорідний, оскільки неоднорідні по характеру утворення і виховання його носії. На формування цього рівня світогляду істотний вплив роблять національні, релігійні традиції, рівні освіти інтелектуальної і духовної культури, характер професійної діяльності і багато що інше.

Життєво-практичний світогляд включає навиків, звичаїв і традицій, що передаються з покоління в покоління, і пізнаний досвід кожного конкретного індивіда. Він допомагає людині орієнтуватися в складних життєвих обставинах, Разом з тим, слід зазначити, що цей рівень світогляду не відрізняється глибокою продуманістю, систематичністю, обґрунтованістю. У нім нерідкі внутрішні суперечності, стійкі забобони.

Ці недоліки долаються на іншому, вищому рівні світогляду, який носить теоретичний характер. До цього рівня вирішення світоглядних проблем, разом з наукою, належить і філософія. На відміну від всіх інших форм і типів світогляду, філософія претендує на теоретичну обґрунтованість як змісту, так і способів досягнення узагальнених знань про дійсність, а також норм, цінностей

і ідеалів, що визначають цілі, засоби і характер діяльності людей. Філософ, в буквальному значенні цього слова, є не тільки творцем світоглядних систем. Він бачить своє завдання в тому, щоб зробити світогляд предметом теоретичного аналізу, спеціального вивчення, піддавши його критичному суду розуму. Співвідношення життєво-практичного і теоретичного рівнів світогляду до певної міри можна збудувати і в історичній послідовності. В цьому випадку, можна сказати, що життєво-практичний світогляд знаходить свій узагальнений вираз в міфології і релігії. А це означає, що міфологію і релігію можна розглядати як попередників філософії.

Історично першою формою світогляду є міфологія. Вона виникає на ранній стадії суспільного розвитку. Тоді людство у формі міфів, тобто оповідей, переказів, намагалося дати відповідь на такі глобальні питання як походження і пристрій всесвіту в цілому, виникнення найбільш важливих явищ природи, тварин і людей. Значну частину міфології склали космологічні міфи, присвячені пристрою природи. Разом з тим, велика увага в міфах приділялася різним стадіям життя людей, таємницям народження і смерті, всіляким випробуванням, які підстерігають людину на його життєвому шляху. Особливе місце займають міфи про досягнення людей: добування вогню, винаходи ремесел, розвитку землеробства, прирученні диких тварин. Відомий англійський етнограф Б. Маліновський відзначав, що міф, як він існував в первісній общині, тобто в його живій первозданній формі - це не історія, яку розповідають, а реальність, якою живуть, це не є інтелектуальною справою або художньою творчістю, а практичне керівництво до дій первісного колективу. Завдання міфу не полягає в тому, щоб дати людині якість знання або пояснення. Міф служить для виправдання певних суспільних установок, для санкціонування певного типу вірувань і поведінки. В період панування міфологічного мислення ще не виникла потреба в отриманні спеціальних знань.

Таким чином, міф - це не первинна форма знання, а особливий вид світогляду, специфічне образне синкретичне уявлення про явища природи і колективного життя. У міфі як найбільш ранній формі людської культури об'єднувалися зачатки знань, релігійних вірувань, етична, естетична і емоційна

оцінка ситуації. Якщо стосовно міфу можна говорити про пізнання, то слово «пізнання» тут має сенс не традиційного добування знання, а світовідчування, плотського співпереживання (так ми використовуємо цей термін у висловах «серце дає про себе знати», «пізнати жінку» і т. д.). Для первісної людини як було неможливо зафіксувати своє знання, так і переконатися в своєму незнанні. Для неї знання не існувало як щось об'єктивне, не залежне від його внутрішнього світу. У первісній свідомості мислиме повинне співпадати з тим, що переживається, те що діє з тим, що діється. У міфології людина розчиняється в природі, зливається з нею як її невіддільна частинка. Основним принципом рішення світоглядних питань в міфології був генетичний. Пояснення з приводу першооснови миру, походження природних і суспільних явищ зводилися до розповіді про те, хто кого породив.

Міф зазвичай суміщає в собі два аспекти - діахронічний (розповідь про минуле) і синхронічний (пояснення сьогодення і майбутнього). Таким чином, за допомогою міфу минуле зв'язувалося з майбутнім, і це забезпечувало духовний зв'язок поколінь. Зміст міфу представлявся первісній людині надзвичайно реальним, який заслуговує абсолютної довіри. Міфологія грала величезну роль в житті людей на ранніх стадіях їх розвитку. Міфи затверджували прийняту в даному суспільстві систему цінностей, підтримували і санкціонували певні норми поведінки. І в цьому сенсі вони були важливими стабілізаторами суспільного життя. Цим не вичерпується стабілізуюча роль міфології. Головне значення міфів полягає в тому, що вони встановлювали гармонію між світом і людиною, природою і суспільством, суспільством і індивідом і, таким чином, забезпечували внутрішню згоду людського життя. На ранній стадії людської історії міфологія не була єдиною світоглядною формою. У цей же період існувала і релігія.

Перш за все, слід зазначити, що втілені в міфах уявлення тісно перепліталися з обрядами, служили предметом віри. У первісному суспільстві міфологія знаходилася в тісній взаємодії з релігією. Проте було б неправильним однозначно стверджувати, що вони були нероздільні. Міфологія існує окремо від релігії як самостійна, відносно незалежна форма суспільної свідомості. Але

на ранніх стадіях розвитку суспільства міфологія і релігія склали єдине ціле. Із змістовного боку, тобто з погляду світоглядних конструкцій, міфологія і релігія нероздільні. Не можна сказати, що одні міфи є «релігійними», а інші - «міфологічними». Проте релігія має свою специфіку. І ця специфіка полягає не в особливому типі світоглядних конструкцій (наприклад, таких, в яких переважає розділення миру на природний і надприродний) і не в особливому відношенні до цих світоглядних конструкцій (відношення віри). Розділення миру на два рівні властиво міфології на досить високій стадії розвитку, а відношення віри також невід'ємна частина міфологічної свідомості. Специфіка релігії обумовлюється тим, що основним елементом релігії є культова система, тобто система обрядових дій, направлених на встановлення певних відносин з надприродним. І тому всякий міф стає релігійним в тій мірі, в якій він включається в культову систему, виступає як її змістовна сторона.

Світоглядні конструкції, включаючись в культову систему, набувають характеру віровчення. І це додає світогляду особливий духовно-практичний характер. Світоглядні конструкції стають основою формальної регуляції і регламентації, впорядкування і збереження вдач, звичаїв, традицій. За допомогою обрядовості релігія культивує людські відчуття любові, доброти, терпимості, співчуття, милосердя, справедливості і т. д., додаючи їм особливу цінність, пов'язуючи їх присутність з священним, надприродним.

Основна функція релігії полягає в тому, щоб допомогти людині долати історично мінливі, скороминущі, відносні аспекти його буття і прославити людину до чогось абсолютного, вічного. Виражаючись філософською мовою, релігія покликана «укоренити» людину в трансцендентне. У духовно-етичній сфері це проявляється в доданні нормам, цінностям і ідеалам характеру абсолютного, незмінного, незалежного від кон'юнктури просторово-часових координат людського буття, соціальних інститутів і т.д. Таким чином, релігія додає сенс і знання, а значить, і стійкість людському буттю, допомагає йому долати життєві труднощі.

Отже, міфологічно-релігійний світогляд носив духовно-практичний характер. Історичні особливості цього світогляду пов'язані з низьким рівнем

освоєння людиною дійсності, залежністю його від неосвоєних, нескорених сил природи і суспільного розвитку, а також з недостатнім розвитком його пізнавального апарату. У цих умовах світоглядні конструкції вступали в соціальну і індивідуальну взаємодію у формі образів і символів. У міру розвитку людського суспільства, встановлення людиною певних закономірностей, вдосконалення пізнавального апарату з'явилася можливість нової форми освоєння світоглядних проблем. Ця форма носить не тільки духовно-практичний, але і теоретичний характер. На зміну образу і символу приходить Логос - розум. Філософія і зароджується як спроба вирішити основні світоглядні проблеми засобами розуму, тобто мислення, що спирається на поняття і думки, що зв'язуються один з одним по певних логічних законах. На відміну від релігійного світогляду з його переважною увагою до питань відношення людини до сил, що перевершують його і істот, філософія винесла на перший план інтелектуальні аспекти світогляду, відобразив наростаючу в суспільстві потребу в розумінні миру і людини з позицій знання.

Спочатку філософія виступила на історичній арені як пошук мирської мудрості. Термін «філософія» в перекладі з грецькому мови означає любов до мудрості (phileo - люблю, sophia - мудрість). Слово «філософ» вперше спожив грецький математик і мислитель Піфагор по відношенню до людей, прагнучих до інтелектуального знання і правильного способу життя. Тлумачення і закріплення в європейській культурі терміну «філософія» пов'язаний з ім'ям Піфагора. Первинне поняття «філософія» вживалося в ширшому значенні. По суті справи, цей термін означав сукупність теоретичних знань, накопичених людством. При цьому слід зазначити, що знання стародавніх, які називалися філософією охоплювали не тільки практичні спостереження і висновки, зачатки наук, але і роздуми людей про світ і про себе, про сенс і мету людського існування. Цінність мудрості бачилась в тому, що вона дозволяла виносити практичні ухвали служила керівництвом людської поведінки і способу життя. Як бачимо, виникнення філософії означало поява особливої духовної установки — пошуку гармонії знань про світ з життєвим досвідом людей, з їх віруваннями, ідеалами, надіями.

Філософія успадкувала від міфології і релігії їх світоглядний характер, їх світоглядні схеми, тобто всю сукупність питань про походження миру в цілому, про його будову, про походження людини і його положення в світі і т.д. Вона успадкувала також весь об'єм позитивного знання, яке впродовж тисячоліть накопичило людство. Проте вирішення світоглядних проблем у філософії, що зароджується, відбувалося під іншою точкою зору, а саме з позицій раціональної оцінки, з позицій розуму. Тому можна сказати, що філософія — це теоретично сформульований світогляд. Філософія — це світогляд, система загальних теоретичних поглядів на світ в цілому, місце в нім людину, з'ясування різних форм відношення людини до світу, людини до людини. Таким чином, відносячи філософію до світоглядних форм людської культури, ми підкреслюємо одну з істотних її особливостей. Філософія — це теоретичний рівень світогляду. Отже, світогляд у філософії виступає у формі знання і носить систематизований, впорядкований характер. І цей момент істотно зближує філософію і науку.

Філософія — найбільш зріла форма (історичний тип) світогляду, тобто форма розв'язання питань: Що є людина? Що є світ та на яких принципах має будуватись ставлення людини до світу? Істотна відмінність філософії від двох інших типів світогляду полягає в тому, що в ній як фундаментальна здатність людини постає здатність самоусвідомлення (рефлексія). В зв'язку з цим специфічну рису філософії справедливо вбачають в тому, що вона — теоретична форма розв'язання світоглядних проблем. За способом свого існування філософія є перш за все засобом фіксації і формою існування глибинних життєвих смислів і поривань. Найперше це стосується поривання до свободи, що розглядається багатьма європейськими мислителями як смисловий стрижень самої людської сутності. Філософія завжди намагалася в той чи інший спосіб служити справі визволення людини чи з під влади забобонів та невігластва, чи від страху смерті, чи з рабства власних інстинктів і тілесних потягів. Вільний і неупереджений розум, вільна добра воля, вільне в своїй невимушеності людське почуття, вільна від фанатизму й застиглості віра — ось

що вічно відшукувала, звеличувала й стверджувала в людині філософія впродовж усієї своєї історії.

Один з поширених хибних стереотипів стосовно природи філософського знання є зближення та ототожнення його з наукою. Для того, щоб зрозуміти своєрідність філософського бачення світу необхідно зосередити увагу на відмінності прояву в науці та філософії спільного для них обох моменту — спрямованості на пізнання загального. Науку воно цікавить як загальне в чистому вигляді, само по собі, безвідносно до людських оцінок та інтересів. Що ж стосується філософії, то вона обов'язково враховує зацікавленість людини в результатах пізнавальних зусиль, тобто пізнає загальне виходячи з надій, вірувань і цілей людини.

Отже, ми з'ясували в, що філософія являє собою теоретичну форму вияву й ствердження світогляду й водночас теоретичний спосіб його обґрунтування й удосконалення. Ця сутнісна спорідненість філософії зі світоглядом спричиняє те, що філософія не може не відтворювати у своєму змісті світоглядні проблеми, породжені фундаментальними протиріччями людського буття. Й найперше — необхідну пов'язаність людини зі світом, неможливість для людини існувати поза ставленням до світу. Отож, і філософія, особливо зорієнтована на дослідження людського буття, має покладати відношення "людина — світ" як вихідну ланку своїх мислительних побудов.

Ще у школі ми дізнаємося про те, що наші знання базуються на тезах, які сприймаються як очевидні й не потребують доведення. У геометрії їх називають аксіомами, в інших дисциплінах ними користувалися, навіть не виділяючи їх спеціально. Здавалося б, навіщо пояснювати, що таке число, світло, життя. Кожному це й так відомо. Зараз у курсі вищої математики ви вивчаєте безконечно малі, не вдаючися до розгляду того, що ж таке безконечність. І якщо математика ще й досі обходиться без строгого визначення! числа, а біологія — без загальноприйнятого визначення життя, то не дивно, що в нашому повсякденному житті, постійно відчуваючи й знаючи, що ми живемо у світі, ми навряд чи замислюємося над тим, що ж є отой світ. Коли ж мислити філософськи, нам без того не обійтись. Отож замислимося.

Передусім звернімося по допомогу до етимології. Слово "світ" споріднене з такими словами, як "світло", "святий", "свій". Всі вони походять від слова "своє", "свій". Дослідження відомого палеопсихолога Б.Ф.Поршнева свідчать про те, що поділ усього існуючого на "своє" та "чуже" сягає сивої давнини. Можливо, це перша форма усвідомлення людиною себе у світі. Для наших найдавніших предків "своє" було незмірно малим перед усім чужим. Але цього "свого" було достатньо, за умови, що "чуже" не увірветься в цю улаштовану ділянку безмежного буття. Через те таке велике (часом навіть магічне) значення надавалось огорожі, різним оперезкам, намистам, браслетам тощо. Отож, і наші краватки чи різні прикраси, враховуючи сюди й обручки, - це все згадка про магічну роль різноманітних символів "освоєння" буття. Огороджене чи взяте під захист магічною силою ставало вже "своїм", чимось на зразок одержі, — дійсним світом. Навіть в античній культурі з її розвиненою наукою й філософією межа сприймалась як щось суто позитивне, а безмежне — як щось безумовне, як деякий символ хаосу.

Отож, світ як певна реальність людського буття не тотожний тому світу, з яким ми маємо справу, скажімо, у фізиці. То є, власне, не світ, а всесвіт — певна сукупність реальних речей, явищ і процесів, досяжних для спостереження й вивчення людиною. Коли ж до реально існуючих і спостережуваних явищ додати всі можливі, то всі разом - все дійсне і можливе - буде охоплюватися поняттям "універсум".

Найперше, що можна сказати про світ, - це те, що він є. Хоч би яким був світ, - нехай навіть під знаком небуття, - він для мене існує. Адже навіть потойбічний світ сприймається мною як світ, але за умови, коли я вірю в його існування. Щоправда, він існує лише тоді, коли я сам існую в ньому. Через те для людини, котра в потойбічний світ не вірить, він і не існує. Отже, світ є, але тільки там, де є людина, її і присутність, нехай навіть у вигляді віри, мрії, фантазії.

Друге, що спадає на думку, коли починаєш розмірковувати над сутністю світу, — це всеохопність його існування. Світ для мене — це все. Всі речі й процеси, що обступають людину, що обіймаються її поглядом і думкою,

становлять реальний ґрунт наших уявлень і думок про світ. Але світ не можна охопити, переводячи погляд з однієї речі на іншу, дослухаючися до всіх звуків, принохуючися до всіх приємних і неприємних пахощів тощо. Додаючи одну річ до іншої, на зразок натурального ряду чисел, ми ніколи не матимемо в результаті світ як певну визначеність буття, що існує в певній смисловій пов'язаності з людиною. Світ є ціле. Й саме тому він є невидимий і нечутний для людини. Його цілісність забезпечується й відкривається людині іншим способом, не таким, як окремі речі. Якщо окремі речі дані людині через чуття й сприйняття, то світ даний людині через смисл. Отже, спосіб, яким людині дано світ, — це смисл. Звідси світ є реальність, виділена й поєднана в цілісність певним смислом. Це безперервність і упорядкованість смислу.

На відміну від відчуттів, сприйнятів, уявлень, що у вигляді психічних образів відтворюють окремі ділянки й фрагменти буття, смисли мають життєво-практичний, а не пізнавальний характер, звернені до цілісності людини, сприяють цілісному у ствердженню її єства і поєднують її з фундаментальними структурами буття. Саме тому людина сутнісно поєднана зі світом і руйнується, коли ця єдність порушується. За влучним висловом німецького філософа Мартіна Гайдеггера (1889 - 1976), бути людиною означає бути у світі. Й справді, певна смислова подібність структури людських взаємин та об'єктивної упорядкованості буття взагалі завжди сприймалася й мислилася людьми як певна гарантія упорядкованості й виправданості їхнього життя. В народній творчості, в обрядах і традиціях, навіть у самій мові життя за принципом незалежності від світу подавалося з негативною оцінкою. Візьмемо для прикладу українське слово "пройдисвіт". Усі знають, що воно вказує на людину, не обтяжену сумлінням і почуттями обов'язку. Але в цьому ж слові виразно чуємо й ще одне значення: це людина, не обтяжена зв'язками зі світом, яка легко й безвідповідально переміщується в світі, не має свого остаточного місця в ньому. До того ж рух її у світі не має певного спрямування, не сповнений смислом.

Отже, самототожність людини своєю неодмінною умовою має спорідненість людини зі світом. При цьому можливості людини у встановленні

дистанції щодо світу мають свою межу, за якою людина втрачає щось істотне й визначальне в особистості, що робить її справді людиною. Світ є, а отже визначається щодо людини певною примусовістю. Ось як розмірковував над цією ситуацією іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет. Людина, зазначав він, вільна вибирати, жити їй чи не жити; але коли людина живе, вона вже не вільна вибрати світ, в якому вона здобула життя, а разом з ним і своє місце у світі. Це, на думки Ортеги-і-Гассета, надає людському життю трагічного характеру, але разом з тим дає людині можливість виявити всю її людську велич у здійсненні свого призначення й відповідальності перед світом. Справді, людина не вибирає світ, в якому вона живе. Зректися свого світу - своїх батьків, вітчизни, друзів, своїх здібностей і нахилів, свого призначення — означає для людини відмовитися від свого власного єства.

Проте людина може й мусить вибирати, як їй жити у світі, яким вибудовувати своє ставлення до світу. Й це стає можливим тому, що смисл як спосіб поєднання людини зі світом не є безбарвно-однорідним. Людина віднаходить свій людський смисл і в праці, і в материнстві, і в пізнанні, і в службовій кар'єрі, і в якомусь дивацькому захопленні, і в боротьбі, і в замкненому родинному житті тощо. Кожний такий смисл може бути розгорнений вчинками, думками, сподіваннями, стражданнями й радіощами людськими в певний світ. Отож, можна говорити про світ дитинства, світ мистецтва, світ техніки тощо. Все, що становить для людини смисл, може бути фунтом для розбудови певного світу. Тому можна стверджувати, що людина живе у множинному світі.

Доречно згадати, що сучасна фундаментальна наука дійшла думки про множинний характер фізичного світу. Чи випадковий цей збіг, чи в цій аналогії відтворена якась доглибна закономірність буття? Поміркуйте над цим. Останнім часом думка про те, що людина існує в множинному світі й що такий спосіб існування є суттєвим для неї, — ця думка набирає значення не тільки філософської ідеї, але й наукового факту. Зокрема, це можна сказати про соціологічну теорію відомого австро-американського соціолога Альфреда Шюца (1899 - 1959), котрий започаткував так звану соціологію повсякденності.

Відзначаючи, що людина у своєму житті стикається з багатьма рівноправними світами, Шюц, проте, вважає за потрібне зосередитися на дослідженні тільки двох: світу повсякденності й світу фантазії. Повсякденність характеризується особливим способом сприйняття й осмислення світу, що виникає й стверджується на ґрунті праці. Йому притаманні не затьмарений, ясний, напружений стан свідомості, цілісність особистої участі в світі, прагнення контролю за подіями, реалізація передусім діяльного боку людського "я".

У світі повсякденності людина мусить жити згідно з принципом належного, а не бажаного. Навпаки, світ фантазії ґрунтується радше на спогляданні, ніж на діяльності, тут домінує умовність, а не категоричність подій і ситуацій, а самі події не мають чіткої локалізації у просторі й часі. В світі фантазії послаблено увагу до життя, бракує серйозності й мобілізації внутрішніх ресурсів людини; натомість бажане підпорядковує собі належне, й межа між можливим і неможливим губиться. Формами конкретного ствердження світу фантазії є мистецтво, міф, казка, частково утопія. Й у всіх цих формах утілення світу фантазії завжди відчувається брак властивостей, притаманних світу повсякденності. Саме це, наголошує Альфред Шюц, і свідчить про вторинність світу фантазії й про остаточну смислову перевагу світу повсякденності. Спинимо свою увагу ще на одному світі - світі дитинства. В останнє десятиріччя він дедалі більше привертає до себе увагу фахівців з різних галузей людинознавства. Зауважимо, що педагогіка все ще займається лише певними перетинами світу дитинства зі світом дорослої повсякденності. В педагогіці є теорія навчання й теорія виховання, але немає теоретичної моделі цілісного світу дитинства. Виняток тут становить педагогічна діяльність нашого видатного педагога Василя Олександровича Сухомлинського. Що ж притаманне світові дитинства як такому?

Найперше, дитячий спосіб ставлення до світу відзначається яскравістю й безпосередністю життєвих вражень, гостротою переживань невідомості буття. В дитинстві людина, як ніколи пізніше, відкрита для смислоосягнення й смислотворення. Будь-який фрагмент "великого світу" може стати для дитини її власним світом. Згадаймо добре відомі нам змалечку пригоди Барвінка або

казки Андерсена. А наші улюблені іграшки! Чи не були вони для нас друзями й охоронцями наших дитячих таємниць? Отож, і сьогодні світ дитинства зберігає для нас певну принаду спомином про якесь особливе, часом захоплююче, часом дивне, а часом і важке існування. Важливо не забути цей світ, зберігаючи можливість повернення до нього, а разом з тим - не надаючи йому більше прав, ніж має цей світ у житті дорослої людини. По-друге, світ дитинства - це світ відкриттів, прилучення до нового, невідомого, навіть таємничого. Згадаймо книги Марка Твена, дитячі фільми й мультфільми. Перед нами світ пригод і подій, кожна з яких - маленьке звершення. Цим світ дитинства відмежовується від світу дорослої повсякденності.

Серед того, що відкривається людині вперше в дитинстві, - і таємниця народження, і загадкова й жахаюча неми нучість смерті, і принада мрії, і вражаючий біль забуття тощо: Часом свіжість сприйняття й неупередженість погляду дозволяють дітям відкрити якісь додаткові нові можливості смислового спектра нашого ставлення до світу. Нарешті, дитячому ставленню до світу притаманні відкритість, неупередженість, відвертість і довіра. Все це можна визначити як форми авансування — поза будь-яким серйозним розрахунком — суто людського ставлення.

Такій позиції бракує реалістичності, й тому вона часто-густо потерпає під обману; але кінець кінцем вона справджується, бо пройнята надією, а отже, спрямована у майбутнє. Непрактична дитяча довіра у своєму сутнісному вимірі являє собою постійний потенціал моральності й людяності та їх своєрідний "гормон зростання". Зіставляючи світ повсякденності та світ фантазії, а пізніше, розглядаючи характерні риси світу дитинства, ми разом і вдруге наvertsали на те, що людина вільна продукувати гой чи той світ, йдучи за логікою віднайденого нею смислу але при цьому завжди зберігається її пов'язаність з її власне життєвим світом, який є визначальним щодо всього розмаїття смислів і можливо вибудовуваних на їхньому ґрунті світів. Увірвати поєднаність з цим первинним життєвим світом, який вона не вибирає, людина може тільки в стані тяжкого психічного захворювання. Й навпаки, штучний розрив такого зв'язку

може спричинити хворобу - пияцтво, наркоманію, надмірне захоплення комп'ютерними іграми тощо.

"Великий" життєвий світ є первинним щодо інших світів, в яких віднаходить смисл і стверджує себе людина. Первинним тому, що він становить вихідну цілісність реальності, установлений лад відкритого щодо людини буття. Він становить собою певну "форму форм", найзагальнішу упорядкованість, без якої була б неможливою будь-яка інша упорядкованість будь-якого світу. Його протилежністю виступає хаос — безладна й безтямна неупорядкованість. У кожній розвиненій культурі ми зустрічаємо міф про те, що творенню світу передував хаос. Розрізняються тільки способи перетворення хаосу на світ. Але обов'язковим для всіх космологічних міфів є сюжет про появу людини як певного смислового центру світу. Саме людина стає точкою перетину смислових ліній, перетворювачем і ретранслятором смислів. Таке її становище у світі створює не тільки поєднання її зі світом, але й деяке напруження між ними. Тому відношення між людиною та світом набуває дещо самостійного характеру, відзначається власними смисловими характеристиками. Отже, нам належить змінити масштаб нашого розгляду цієї проблеми й зосередитися на тій ланці людського буття у світі, яку можна назвати ставленням до світу.

Поняття "ставлення до світу" потрібне нам для того, щоб підкреслити змістовність, неоднозначність і суттєву диференційованість відношення "людина — світ". Воно вказує також на небайдужість його сторін одна щодо одної, на поєднання їх у смисловій взаємодії. Й сам характер цієї взаємодії певним чином відтворює географічні, історичні, культурні особливості життєвого світу людини, а разом з тим і рівень розвиненості людини, характерні риси, притаманні типу особистості, домінуючому в конкретному суспільстві. З іншого ж боку, характерний для конкретного типу культури тип ставлення до світу знаходить своє втілення у певній системі цінностей, у пріоритетних для конкретного суспільства звичаях і традиціях, у способі життя, у мистецтві тощо.

Скажімо, у східних культурах ствердився такий тип ставлення до світу, який відзначається зверненістю до світу. Людина тут не творить світ із себе, як

то відбувається часто-густо в новоєвропейській культурі, особливо у XIX і XX сторіччях. Навпаки, вона прагне злитися зі світом, сповнювати себе смыслом, віднаходячи його у світі. Кожний найнепомітніший витвір природи стає для людини джерелом смыслу, дає їй матеріал для самообґрунтування й самотворення. Ось чому китайське й японське мистецтво вражає нас здатністю бачити цілий світ в одній квітці, ба навіть сухій гілочці, здатністю знаходити смыслову спорідненість між далекими за смыслом речами та явищами, відчувати лад і порядок у перебігу подій. Тому-то в китайській і японській поезії ми не зустрінемо особових займенників, а навпаки, у найпотаємніших, здавалося б, рядках ми відчуємо потяг до універсалізації людського переживання, до поєднання з великим світом природи й світом людських взаємин.

Узагалі тенденція до універсалізму, до вияву й здійснення багатьох можливостей вельми характерна, наприклад, для японської культури. Але це не є універсалізм ренесансного типу, зорієнтований на концентрований вираз людських здібностей в одній людській особистості на зразок Леонардо да Вінчі або Дюрера. Притаманний усьому ладові японської культури потяг до універсалізму не пов'язаний з індивідуалізмом, не ставить людину беззастережно в центр дійсності. Людина тут прагне максимально виявити себе задля більш повного ствердження інтересів і цілей тієї спільноти, до якої вона належить. Тому й у сучасному японському суспільстві заохочується передусім саме прагнення досягти максимуму в межах своїх особистих здібностей. Саме у цьому слід шукати коріння славнозвісного "японського дива". Так само й характерні ознаки античної культури — цього справжнього джерела й справжнього ґрунту європейської цивілізації - багато в чому зумовлені тим типом ставлення до світу, який ствердився в Стародавній Греції в першій половині першого тисячоліття до н.е.

На відміну від східно-азійського типу ставлення до світу, воно відзначається певною рівновагою між людиною та світом. Світ для греків є водночас і предмет захопленого споглядання й спокійного розмірковування і разом з тим — предмет перетворюючої дії, ідеальне поле для здійснення

людської діяльності. "Як кінь народжений для діла, віл - для оранки, собака - для пошуку, так людина народжена для двох речей - для умо-осягання й дії", — писав Арістотель. Саме смислова поєднаність у межах античного ставлення до світу діяння й споглядання і стала ґрунтом розквіту культури в античному світі, виникнення й розвитку розгалуженої системи наукового й особливо філософського знання, високого статусу культури в системі античного способу життя. Яскраво визначеною специфікою характеризується й ставлення до світу, яке є ґрунтом культури Київської Русі. Йому притаманна насамперед виразна етична забарвленість, активна зверненість до внутрішнього світу людини. Не випадково пізніше українська філософська думка в своїх найбільш характерних національних рисах набуває характеру "філософії серця".

Отже, як бачимо, ставлення до світу відзначається тим, що має конкретний, культурно-історичний характер. У залежності від географічних, історичних та інших умов залученості людини до світу, особливостей побудови її життєвого світу в структурі ставлення до світу закріплюються ті чи ті смислові наголоси. Звідси різні способи смислоосягнення й смисло-творення, які, втілюючись у звичаях, традиціях, стандартах культурної творчості тощо, породжують те розмаїття культур і способів життя, яке забезпечує людині загалом можливість для ствердження її сутнісної універсальності й яке є для нас сьогодні запорукою збереження й подальшого піднесення людини як такої. Але це ж саме наводить на думку про наявність певних універсальних структур ставлення до світу, які забезпечують йому існування саме як ставленню до світу в будь-яких його конкретних формах.

Дещо ми вже відшукали, коли характеризували східно-азійський та античний типи ставлення до світу. Це - саме характер співвіднесеності людини та світу. Йдеться про сумірність людини й світу, збіг або розбіжність їх масштабу. І тут можливі три варіанти: 1) світ за своїми масштабами перевищує масштаб людини; 2) людина певним чином переважає за своїми масштабами світ; 3) людина і світ за своїм масштабом перебувають у стані певної рівноваги. Відповідно у першому випадку ставлення до світу виступає як стражденність, у другому - як діяльність, у третьому - як споглядальність або спілкування. Усі ці

характеристики ставлення до світу не існують окремо, самі по собі. Вони являють собою сутнісні складові ставлення до світу, які, перетинаючися й взаємодіючи у різний спосіб, тим самим і створюють той чи той тип ставлення до світу. Стражденність виражає передусім включеність людини в буття. Як предметна істота, людина є неймовірно маленька частка буття. Вона може фізично існувати лише на невеличкій ділянці буття поміж вихорів його стихійних сил.

Саме обмеженість можливостей буття людини у світі й дана їй у вигляді страждання. В принципі будь-що може спричинити страждання: спека й холод, склад повітря (наприклад, брак кисню або надмір сірководню), нестача їжі або води, контакт тіла з твердими предметами тощо. Проте це не означає, що у світі буває стихія зла, спеціально спрямована проти людини. Просто буття саме по собі є надлишковим щодо людини. Й тільки упорядковане людиною буття не загрожує їй безпричинними стражданнями. Багато більше загроз для неї приховано в її соціальному бутті. Світ людських взаємин може породити й "прості" страждання, подібні до тих, що від них потерпає людина при зіткненні з природним буттям, і нові, суто людські страждання. Кожний, напевно, знає, що таке душевний біль, туга, турбота, сердечний неспокій тощо. Але, мабуть, найважче страждання — це те, яке спричиняє приниження людської гідності, насильство над думкою й сумлінням людини.

Отже, стражденність, на перший погляд, є суто негативною характеристикою буття людини у світі й як така мала б руйнувати саме ставлення до світу, людина повинна була б усіляко уникати страждань і всього, що хоч якось нагадувало б його. Але ж історія культури та й наше повсякденне життя цього не засвідчують. Ми їмо не тільки солодке, але й гірке. Ми знаємо очищуючу силу сліз і підносячу ідею співчуття в людських стражданнях. Тому виникли й існують трагедія в мистецтві, сповідь і покаєння в релігії, різні форми обрядового дійства, смисловим центром яких є страждання.

Отже, як засвідчує вся людська культура, стражденність становить невід'ємний бік буття людини у світі, сутнісну I складову ставлення до світу. Страждання застерігає людину під надмірних зазіхань на залученість до буття,

нагадує їй про обмеженість її можливостей щодо світу та й самої себе. Страждання попереджає про наявність негативно-людського у самій людині, робить її пильнішою й вибагливішою щодо себе та інших. До того ж страждання є невід'ємним моментом будь-якого людського зусилля, й цим засвідчує реальність (а не уявність) залученості людини до світу. При цьому поєднане з нашим зусиллям напруження сил, ба навіть страждання, надає вагомості нашим здобуткам, змушує цінувати будь-яке людське творіння й цим сприяє нагромадженню культурних цінностей, наслідуванню й спадкоємності в суспільному житті. Звичайно ж, смислотвірним значенням відзначаються лише ті форми стражденності, які не перевищують певної людської міри.

Надмірне страждання руйнує суто людські структури — здатність до співчуття, почуття гідності, сумління тощо. Український народ надто пізнав на собі знелюднюючу силу страхітливого голоду й масового терору, щоб спинятися на цьому докладно. Зауважимо тільки, що той факт, що за певних умов страждання, яке називають нелюдським, призводить до "розлюднення" людини, свідчить про породженість суто людських структур саме в межах людського способу життя, на ґрунті людського ставлення до світу. Якби сумління, гідність, віра, моральність тощо були закладені в людину ззовні, наприклад, надійшли до неї через генетичні механізми з природного світу, вони не могли б бути зруйновані стражданням, особливо стражданням, соціальним за своїм походженням.

Проте, як уже було зазначено, людина не мириться зі своєю стражденністю, виробляє різні механізми її олюднення. Вже в цьому виявляється спрямування людини до подолання нею своєї обмеженості щодо світу. Бо сам спосіб буття людини у світі спирається на те, що деякі притаманні тільки їй можливості надають їй змогу перевершити масштаб свого предметного існування. Це здатність до цілепокладання й доцільної діяльності. Ідеально, в думці відтворюючи й перетворюючи світ і спираючи цю свою здатність на дедалі розгалуженішу систему знарядь своєї праці, людина реально здійснює своє буття у світі як таке, що переважає буття самого світу. Власне, перевершення людського масштабу над масштабом світу дається взнаки лише в

новітній час, у так звану індустріальну добу, коли людська діяльність починає спиратися на таке універсальне знаряддя діяльності, яким є техніка.

З виникненням техногенної (тобто породженої технікою) цивілізації саме діяльність стала визначати собою той тип ставлення до світу, який утвердився в Європі, а потім і в індустріальних країнах в інших частинах земної кулі. Якщо раніше діяльнісна складова ставлення до світу розвивалася й культивувалася передусім у духовній культурі (особливо в мистецтві доби Відродження, в протестантизмі тощо), то останніми трьома сторіччями діяльність стала домінантою самого способу життя, всього ставлення до світу загалом. Діяльнісний екстремізм утілюється в нестримній промисловій експансії, в схильності до вироблення й здійснення різних соціальних проектів, у прагненні значно підвищити інтенсивність людської життєдіяльності загалом. Результатом є екологічні й соціальні колізії, які ставлять сьогодні людство перед лицем глобального катаклізму. Діяльнісна стратегія поведінки людини у світі, ґрунтом якої є незбалансоване ставлення до світу, заводить людину в безвихідь. Прагнучи ствердити людину як володаря світу, вона кидає її в глибини стражденності, але не просвітленої й олюдненої культурою, а породженої й відродженої самою людською діяльністю, багато в чому штучно.

Але діяльність як ставлення до світу дає й певні можливості для подолання його вад і хиб. Адже ж діяльність може бути не тільки практичною - промисловою, технічною діяльністю. Це також і теоретична діяльність — пізнання; це й різні форми духовно-практичної діяльності — моральної, художньої, релігійної тощо. Саме завдяки здатності до пізнання, морального вибору, сподівання, надії та інших різновидів духовної діяльності людина здатна осягнути смислову недостатність діяльнісного ставлення до світу. Отже, йдеться про те, що завдяки знанню, моралі, релігійній вірі, художньому почуттю людина здатна оцінити важливість і необхідність для себе споглядання як сутнісної складової ставлення до світу.

Зазвичай у буденній мові слово "споглядання" зустрічається у парі з епітетом "естетичне". Але споглядання - як сприйняття речей або явищ самих по собі, без привнесення в них людських смислів - є також і неодмінним

моментом пізнання. Певною мірою споглядання має місце і в релігійній практиці: споглядання ікон, тих чи тих релігійних реліквій, побожний погляд на світ узагалі як творіння Боже. Навіть у моральному житті, де годі шукати суто зорових аналогій, споглядання теж виявляє себе: бо як інакше, через які інші складові ставлення до світу можна визначити моральне співчуття, дослухання до голосу сумління, нарешті, дружбу, любов, кохання? Як бачимо, споглядання як вияв сумірності масштабів людини й світу відіграє важливу роль у людському житті. Воно є формою вияву й разом з тим підґрунтям вільного прилучення людини до буття, що лежить поза безпосереднім буттям. Отже, воно є ґрунтом, формою й засобом гармонізації людського буття, свідченням збалансованості людського ставлення до світу. Знаменно, що Григорій Сковорода, цей український Сократ, вбачав сутнісну спорідненість вільного самовияву й мудрого споглядання, що веде до гармонії зі світом. Прислухаємося лишень до його слова:

«Здравствуй, мой милый покою! Вовіки ты будешь мой, Добро мне бути с тобою: Ты мой вік будь, а я твой. О дуброва! О свобода! В тебе я начал мудріть, До тебя моя природа, В тебе хочу и умріть».

Якщо діяльність як спосіб ставлення до світу живе передусім ствердженням якоїсь мети, а все їй доступне прагне перетворити на засіб або на матеріал, то споглядання, навпаки, стверджує здатність людини ставитися до світу й до кожної окремої його ланки як до самодостатньої цінності. Споглядання не містить у собі спонук до втручання у світ. Воно засвідчує необхідність для самої людини існування поряд з нею незалежного від неї буття. Саме тут слід шукати духовні коріння того, що називають сьогодні екологічним мисленням з його головною установкою на збереження. Для успішної екологічної політики замало тільки усвідомлення згубності суто технологічного ставлення до природи й людини. Наша діяльність стане справді дбайливою, коли її скеровуватимуть не тільки розрахунок, але й сердечний щем за природною красою, почуття моральної відповідальності за все живе, за долю надбань минулих генерацій.

Отже, виходить, що споглядання не є ще останньою складовою ставлення до світу. Ми щойно переконалися: хоча споглядання й не спонукає до втручання у світ, воно все-таки спрямовує нас до того, щоб дбати про його збереження. А це означає, що ми визнаємо те, що ми споглядаємо, не тільки самодостатнім, але й сумірним з нами. Це наш "партнер", потреби й можливості якого ми повинні враховувати, щоб не втратити досягненого рівня ставлення до світу. Такий спосіб, участі людини у світі найбільш яскраво виявляється у взаєминах між людьми, в їх спілкуванні, коли воно ґрунтується на засадах рівноваги й толерантності. Отож, і виявлену четверту сутнісну складову ставлення до світу, яка немовби виростає із сполучення діяльності й споглядання, доречно буде назвати спілкуванням.

Специфіка означеного способу ставлення до світу полягає найперше в тому, що за своєю внутрішньою структурою й за характером свого здійснення це - діалог. А особливість діалогу полягає в тому, що його учасники не можуть бути засобом один для одного й не прагнуть здобути переваги або односторонні вигоди. В справжньому діалозі можуть виграти чи програти тільки обидві сторони разом. За своєю сутністю діалог — це партнерство, сумісна дія на ґрунті обопільного визнання самодостатності й самоправності кожного з учасників. Але це ще й обопільна відкритість, яка забезпечується взаємною довірою, готовністю запитувати, дослухатися відповіді й самому відповідати. Тим самим діалог являє собою народження й зростання смислу, а отже, й зміцнення пов'язаності людини зі світом. Оскільки ж способом осягнення й розкриття смислів є не пізнання, а розуміння, то для належної організації спілкування недостатньо лише знань, потрібне щось суттєвіше, ніж об'єктивні знання, яких цілком достатньо для успішної діяльності, але замало для достотного спілкування.

Усвідомлення спілкування як сутнісної складової ставлення до світу й дослідження діалогу як форми його здійснення — це набуток останніх тридцяти років, хоча традиція філософського осмислення спілкування бере свій початок ще від Фейербаха. Його ідеї, щойно викладені вище, набули широкого визнання в усьому світі. Воно й не дивно. Ситуація в світі така, що вимагає

пошуку нових форм буття. Дедалі наполегливіше заявляє про себе необхідність співіснування — співіснування ідеологій, культур, народів, співіснування людини й природи, людини й техніки, можливо, співіснування різних цивілізацій. Й ще нагальнішим є питання: як саме вибудувувати співіснування, на яких засадах? І відповідь, яку може дати сучасна філософська думка, буде такою: шляхом спілкування й діалогу, на засадах розуміння й порозуміння. Відомий французький вчений і філософ П'єр Тейяр де Шарден (1881 - 1955) у своїй книзі "Феномен людини" так визначив призначення людини у світі: "Пізнавати, щоб більше могли. Більше могли, щоб більше діяти. Більше діяти, щоб повніше існувати". Ці слова сприймаються як справжній імператив, тобто як пряма вимога. Кожне розвинене описове знання за умови його змістовності й завершеності прагне свого практичного здійснення. Але для цього йому потрібно набрати характеру припису (правила, закону тощо). У філософському знанні це імперативи. Надалі у кожному розділі нашого курсу ми будемо відшукувати можливості для формулювання таких імперативів, які були б завершенням і концентрованим виразом викладеного теоретичного знання. Наведені слова Тейяра де Шардена допоможуть нам сформулювати закон повноти й цілісності ставлення до світу, або ж імператив повноти людського смислу: Пізнавати - щоб могли! Могти - щоб діяти, споглядати й спілкуватися! Діяти, споглядати й спілкуватися - щоб повніше існувати!

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції: питання, ситуаційні задачі і т.п.

Загальне матеріальне та навчально-методичне забезпечення лекції: навчальні приміщення, обладнання (кодоскоп), устаткування, ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Питання для самоконтролю:

1. Що таке світогляд?
2. Порівняйте міфологічний та релігійний типи світогляду.
3. Чи можна вважати світогляд засадою філософії?

4. Яким чином необхідно втілювати філософський світогляд та етичні принципи у медичну діяльність?
5. Яка різниця між філософським світоглядом та філософією як наукою?
6. Які філософські функції існують?
7. У чому полягає специфіка філософського знання?
8. Порівняйте філософський та релігійний типи світогляду.
9. Порівняйте науку і філософію.
10. Порівняйте філософію та мистецтво.

Список використаних джерел:

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником / Під редакцією доктора філософських наук, професора Н. Хамітова ; 4-е видання, перероблене та доповнене. — К. : КНТ, 2016. — 396 с.
3. Петрушенко В. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії) – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко. — 2-ге вид., випр. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. — 596 с.
4. Петрушенко В. Філософія і методологія науки – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко ; вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів : Новий Світ – 2000, 2021. — 200 с.
5. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file

7. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С.Добронравової. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. — 255 с.

8. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності : навчальний словник-довідник / За наук. ред. д. філос. наук., проф. В. Л. Петрушенка. — Львів : Новий Світ-2000, 2022. — С. 322–330. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/12836>

Лекція № 2

Тема № 2. «Філософія стародавніх часів та середньовіччя» – 2 год.

1. Актуальність теми.

В сучасному світі існує величезна кількість релігійних течій: це національні релігії, що поширені в рамках однієї нації чи на локальній території, а також релігії світового значення та розповсюдження (світові релігії). Людина сьогодення повинна вміти орієнтуватися у релігійному конгломераті, враховувати специфічні особливості культури віруючих тієї чи іншої конфесії. Особливо це має значення для лікарів, що постійно знаходяться в полікультурному середовищі пацієнтів. Вивчення теми “Філософія Стародавнього Сходу” (як відомо, буддизм, ортодоксальні школи, конфуціанство, даосизм – це одночасно і філософські школи, і релігійні течії) допоможе майбутньому фахівцю бути на належному рівні не тільки в вузькопрофесійному сенсі, але й в загальнокультурному, що надасть йому можливість побудувати оптимальні комунікаційні відношення в своїй сфері.

Мета.

- Аналізувати розвиток філософії на тлі світової культури.
- Здійснювати порівняльний аналіз східної та західної філософії.
- Розуміти матеріалістичні та ідеалістичні тенденції в античній філософії, особливості діалектичного бачення буття.

- Оцінювати вплив античної думки на подальший розвиток західної філософії, західного типу мислення.

Здійснювати порівняльний аналіз східної та західної філософії.

- Розуміти специфіку давньоіндійської та давньокитайської філософської думки.

Основні поняття: світогляд, міфологія, філософія, наука, ідеологія, мистецтво, сансара, нірвана, араньяки, дао, ідеалізм, матеріалізм.

№№ з.п	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу.
1.	2.	3.	4.
<p>1.</p> <p>2.</p> <p>3.</p>	<p><i>Підготовчий етап.</i></p> <p>Визначення навчальних цілей.</p> <p>Забезпечення позитивної мотивації.</p> <p><i>Основний етап</i></p> <p>Викладення лекційного матеріалу. План: Виникнення філософії у стародавніх Китаї та Індії. Філософія стародавньої Індії. Веди – джерела філософської та релігійної думки Стародавньої Індії. Упанішади. Ортодоксальні школи. Буддизм: виникнення, розвиток, сучасний стан. Істини буддизму, взаємозв'язок етики та онтології в філософії буддизму. Джайнізм. Школа локаята. Філософія стародавнього Китаю. Загальна характеристика. Етика конфуціанства. Поняття «Дао» в давньокитайській філософії. Даосизм: виникнення та еволюція. Етичний ідеал даосизму. Традиційні ідеї східної філософії та їх зв'язок з медициною. Сучасна східна філософія та самопізнання людини. Космос і людина.</p> <p><i>Заклучний етап.</i></p>	<p>Таблиця</p> <p>Таблиця</p> <p>Таблиця</p>	<p>3 хв.</p> <p>2 хв.</p> <p>5 хв.</p> <p>5 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>5 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>5 хв.</p>

4.	Резюме лекції, загальні висновки.		3 хв.
5.	Відповіді лектора на можливі запитання.	Список літератури, питання	3 хв.
6.	Завдання для самопідготовки студента.		2 хв.
7.	Останні 5 хв. присвячуються перевірці відвідування лекції.		7 хв.

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

1. Філософія Стародавньої Індії

1.1. Ортодоксальні школи

1.1.1. Передфілософія Упанішад

В Упанішадах вперше здійснено спробу, не заперечуючи історично більш ранні міфологічні уявлення, пояснити світ на поняттєвому рівні. Високий рівень раціоналізації та антропоморфна спрямованість реалізувалися у вченні про знання, яке здобувається шляхом медитації і носить містичний характер. Якщо залишити осторонь містику, то можна констатувати застосування методу інтроспекції (самоспостереження). На рівні вчення про посмертне перетворення людини існувало два підходи: відомі нам ідеї про рай і пекло та ідея сансари (мандрування душі). Уявлення про райську віддачу за гідні вчинки погано кореспондувались з дійсністю ритуального жертвопринесення. Виникло протиріччя, що стало однією з причин занепаду державного брахманізму. В Упанішадах вперше здійснено спробу абстрактно-логічного осмислення світогляду в поняттях "брахман" — єдина абсолютна реальність та "атман" — суб'єктивне духовне начало, душа. Сутність світу — в тотожності брахману та атману, що розкривається на різних рівнях. Якщо атман є тіло, то брахман —

Космос; якщо атман є життєве "Я", душа, то брахман—космічна душа; якщо атман—інтелектуальне "Я", самосвідомість, то брахман—шивана (всевидячий володар світу), на рівні інтелектуального "Я" брахман і атман зливаються воедино. А оскільки брахман є і безкінечна самосвідомість, і вище блаженство, то саме тут лежить шлях до спасіння душі. Необхідно досягти цієї єдності і тим самим звільнитися від сансари. Сам брахман є абсолютне начало і кінець: усе, що в світі є, виникає з нього і повертається в нього. Але брахман не є світ, сам по собі брахман не визначається, бо лежить поза часом і простором, поза кількістю і якістю, а досягається особливого роду інтуїцією.

Однак мудреці Упанішад ще не були здатні створити струнку філософську концепцію. Їх побудови містять велику частку міфологічної спадщини, що починає трансформуватися у релігію. Поруч з брахманом співіснує Брахма—персоніфікований бог-творець, який є новою формою існування ранньоведичного Параджапаті. Атман щоразу ототожнюється з Пурушою, який, окрім свого традиційного значення — пралюдини, набув значення якогось суб'єктивного начала, з притаманною властивістю одушевляти все живе. Мудреці Упанішад, висунувши ідеї духовного шляху спасіння, мали включити до нього реальну практику ритуально-релігійних дій. Цікаво, що вже існував соціальний носій цього шляху — аскет-пустельник, але не можна було ображати і інших людей. Підсумком стала цікава концепція подвійного кругообігу душі: є шлях предків і шлях богів. Той, хто йде першим шляхом, роблячи жертвопринесення, досягає світу предків і через простір досягає місяця — "того світу", проте це ще не кінцева зупинка — через деякий час душа повертається в "цей світ", а тут на неї чекає "подяка": праведній людині — лоно брахмана або кшатрія, неправедній — лоно свині або собаки. Другий шлях (духовного злиття з Брахманом) прямо веде до богів, переродження припиняються. Є ще третій шлях тих, хто не йде двома першими. Їх чекає один і той же кругообіг, вони "народжуються" і "вмирають". Під ними ("нікчемні тварі") ймовірно розумілися варвари.

1.1.2. Санкх'я

Роль цієї школи в становленні індуїзму та інших філософських ортодоксальних шкіл дуже значна. Санх'я почала формуватися ще у VI — V ст. до н.е. і увібрала багато ідей шраманських шкіл. До III ст. до н.е. основним змістом її вчення були проблеми буття та космології. Крізь призму їх розв'язання розглядалося основне питання індійської філософії — пошук "звільнення душі", "спасіння".

Єдиною філософською школою санх'я стає тільки близько V ст., коли Ішваракришна написав трактат "Санх'я-карика", де в лаконічній формі викладаються основні положення цього вчення. Згідно зі вченням санх'ї в основі буття лежать дві реальності: пракриті (об'єктивний світ) та пуруша (чиста свідомість). Практи (або не проявлене) містить у собі три кінцеві причини світу — гуни, які проявляються і в матеріальній, і в психоматеріальній дійсності. Саттва — відповідно в "освітленні" і в "раді"; раджа — в "активності" і в "стражданні"; тамас — в "перешкоді" і в "байдужості". Еволюція Космосу циклічна. Період спокою, коли гуни перебувають у рівновазі, змінюється процесом утворення підвалин буття (таттва), з яких виникають усі предмети та явища дійсності. Порушником рівноваги гун є пуруша. Домінування саттви породжує махат — "інтелект", який своєю чергою є причиною появи аханкари (цей термін можна перекласти як "самосвідомість", "усвідомлення своєї індивідуальності"). Якщо починає переважати тамас, аханкара породжує 5 танматр — об'єктивні сприйняття: звуки, смаки, запахи, зорові форми та стикання. Якщо саттва — виникають 11 індрій — здатностей сприйняття та дії: слух, смак, нюх, зір, дотик, мова, ходіння, праця, випорожнення, розмноження та розум (манас). Потім танматри слугують джерелом 5 матеріальних праелементів: простору, вітру, вогню, води та землі. Всього виникає 23 підвалини буття, з комбінацій яких складається весь світ. Ці підвалини вторинні стосовно пракриті, тому мають такі властивості: невічні, причинове обумовлені, незводимі одна до одної, їхні дії обмежені заданими функціями тощо.

Гносеологія санх'я органічно відповідає її онтології. Пізнання є процесом взаємодії індрій та манасу, аханкари та махату, через який знання

досягає пуруші. Нематеріальність пуруші потребує особливого механізму включення його до процесу пізнання. Він здійснюється за допомогою "тонкого" тіла (лінга), яке складається з 18 ідеальних підвалин. "Тонке" тіло, поєднуючись з п'ятьма праеле-ментами, утворює "грубе" тіло, котре своєю чергою має 14 форм існування: вісім "божественних" родів, один людський, чотири тваринних і один — нерухомих тіл. Людське пізнання має три джерела: чуттєве сприйняття, абстрактне мислення і авторитет, до якого слід звертатись у тому випадку, коли питання не має раціонального розв'язання. Онтологія та гносеологія санкх'ї послуговує обґрунтуванням особливого шляху "звільнення", метою якого є позбавлення від страждань. Страждання людині завдають: вона сама, інші люди та надприродні істоти. Щоб позбутися їх, мало дотримуватися старовинних обрядів, слухатися учителя, подавати милостиню і т.ін., тому що основною причиною страждань є особливий вид людського незнання: неусвідомлення істинної природи власного "Я". Тому, відповідно до санкх'ї, пріоритетним напрямом у пошуках шляхів звільнення є інтелектуальні зусилля для правильного пізнання світу та людини. Ця особливість свідчить про раціоналізм санкх'ї та зв'язок її з натурфілософськими школами. Філософія санкх'ї увійшла до теоретичного обґрунтування індуїзму, вона мала вплив і на буддизм, а також на індійське природознавство, особливо на медицину, політику та естетику.

1.1.3. Йога

Вчення йоги сформувалося близько VI-V ст. до н.е. Йога ставив на *перше* місце практичний шлях спасіння душі, звільнення її від тягара реалій світу. В галузі метафізики йогічні побудови в основному повторюють положення санкх'я. Новим елементом є лише ішвара, який у йозі не наділений усіма рисами божества — володаря реального світу (як у веданті), проте впливає на людей. В основі практики йога лежить уявлення про "Я" як чисту свідомість, яка, беручи участь у процесі пізнання, починає ототожнювати себе з діяльністю інтелекту — читти (у санкх'ї — буддхи) та наслідками цієї діяльності — відображеннями реалій світу. Шлях спасіння лежить у звільненні "Я" від впливу читти. Ступінь "поневолення" "Я" різна і має п'ять рівнів.

Нижчий рівень (кшипта) — повний пристрастей життя, розум вільно блукає між об'єктів пізнання. Далі йде ступінь мудка (притупленість), що характеризується не-усвідомленим потягом до пороку, сонливістю і т.ін. Вікшикта (неуважність) — перехідний рівень стану свідомості, коли безконтрольність розуму послаблюється настільки, що стають можливі як правильна поведінка, так і правильне пізнання. Перші три рівні негідні послідовника йоги, який має прагнути до екагре (зосередженість на одному об'єкті) і до нірудхе, вищого стану свідомості, коли стирається грань між суб'єктом та об'єктом, припиняється акт пізнання. Щоб досягти цього ідеалу, йога пропонує три шляхи: шлях пізнання, шлях емоційної єдності, шлях активної дії. Практично вони здійснюються через вісім ступенів очищення та просвітлення. Тільки послідовне проходження всіх ступенів може гарантувати успіх. Додатковим засобом самовдосконалення є віра в поклоніння брахманові. Внеском у теорію пізнання можна вважати класифікацію форм мислення, яких у тогочасній йозі налічувалося п'ять: істинне пізнання, оманливе пізнання, абстрактне судження (словесне), сон, пам'ять. Маючи витоком брахманістські ритуальні діє, цей напрям давньоіндійської релігійної філософії накопичив великий досвід медитативної практики і вплинув на культури різних напрямів індуїзму (вішнуїзм, шиваїзм та ін.), а також на буддизм та джайнізм.

1.1.4. Міманса і Веданта

Міманса, виконуючи завдання захисту ведичної спадщини, пішла шляхом доведення "божественного" характеру стародавніх текстів. Для цього була запропонована оригінальна теоретична концепція, в якій субстанцією світу визнається слово, певний звуковий ряд. Вічність слова обґрунтовує вічність вед, тому святий обов'язок кожної людини є суворе дотримання букви старовинних текстів, у першу чергу виконувати свій обов'язок, (дхарму), що дає змогу накопичувати внутрішню силу (апурву), яка допомагає звільнитися від карми, а тому і від страждань. Окрім дотримання дхарми, необхідно виконувати релігійний культ, приносити жертви богам. Визнання субстанцією слова призвело до заперечення бога — творця, проте значення богів як об'єкту ритуальних дій зберігається, тому що це спосіб підвищення апурви. Онтологія

міманси виходить з визнання реальності світу, що є матеріальним і складається з атомів. Править світом закон карми. Визнається існування безсмертної душі з тілом і надбуттям органів відчуття. Пізнання світу здійснюється за їх допомогою, а також шляхом логічного виводу, спираючись на авторитет, порівняння, гіпотезу, заперечення та інші форми розумової діяльності. Але достовірне знання про драхму можна отримати через слово. Прибічники міманси багато уваги приділяли теорії сихоти (вічного звуку) і порушили ряд цікавих лінгвістичних проблем, вплинувши на школу граматики.

Веданта, на відміну від міманси, орієнтувалася на Упанішади і її основою було вчення про брахму та атман. У своєму історичному розвитку це вчення пройшло три стадії: 1) безпосереднє тлумачення Упанішад; 2) створення "Веданта-сутри", що зазвичай приписується Бадаяраяні (приб. II-III ст.); 3) на початку середньовіччя (VII-IX ст.) — формування трьох основних напрямів, що розрізняються за способом розв'язання проблеми співвідношення брахми та атману. Найпослідовніший монізм сповідує адвайта-веданта (Шанкара), де брахман та атман розглядаються як абсолютна тотожність. Менш жорстку позицію має вішишта-веданта (Рамануджа), а у адвайта-веданті (Мадхва) вони мають статус окремих субстанцій. В епоху Гупт веданта становила конгломерат численних шкіл, між якими ще не було суттєвих розбіжностей, бо основним змістом їхніх вчень була апеляція до священного тексту Вед в обґрунтуванні традиційних етичних норм та правил поведінки. Шлях до спасіння лежав через осягнення брахману, що можливе через відмову від віддяки (насамперед від матеріальної) та оволодіння шістьма якостями: спокоєм духу, помірністю, відстороненістю, терпінням, зосередженістю, вірою. Шлях до спасіння відкритий усім двічі народженим, якщо вони будуть прагнути до звільнення душі, але щонайлегше це зробити тим, хто належить до варни брахманів.

Одним з найважливіших було питання про усвідомлення відмінності між феноменологічним світом та істинним буттям. Атман може злитися з брахманом (і тим самим припиниться процес переселення душ) тільки шляхом звільнення від умовностей сприйняття світу. Готового рецепту — як це зробити? — у священних текстах немає, отож досягти цього стану тільки дотриманням

ритуальних норм неможливо, хоча цей етап також необхідний. Оскільки атман, як чисту свідомість, раціонально годі виразити, то повернення душі до своїх засад можливе лише через досягнення якогось умонастрою, коли всі психічні характеристики особистості будуть сприйматися як зовнішні стосовно свідомості. Тоді омана (ілюзія) зовнішнього світу згортається і атман зливається з брахманом. Досить запізніле звертання веданти до розроблення питань метафізики пояснює велику кількість запозичень з інших систем: міманси, санкхї, а також буддизму, особливо в галузі логіки. Але, своєю чергою, веданта, спираючись на класичні уявлення і через те маючи численних прибічників, справила великий вплив на всю духовну культуру Індії. Максимального впливу вона досягла у середні віки, ставши фактично офіційною ідеологією індуїзму.

1.1.5. Вайшешика і Ньяя

На відміну від веданти, міманси та йоги школа вайшешика, а також близька до неї школа ньяя головну увагу приділяють власне філософським проблемам. Визнаючи авторитет Вед і традиційний спосіб спасіння душі, прибічники вайшешики створили оригінальну онтологію. Легендарному засновнику вчення Кананді (в перекладі "той, хто поїдає атоми") приписується створення "Вайшешики-сутри" (прибл. III-I ст. до н.е.), в 10-ти книгах якої послідовно розглядаються основні категорії, субстанції та їхні якості, атоми, рух, проблеми етики, логіки та теорії пізнання. В основі вчення лежать шість категорій, які уособлюють шість видів реальності, вони ж об'єкти пізнання: субстанція, якість, дія, загальне, особливе і притаманність. Пізніше до них додалася сьома — небуття. Субстанції є першоосновою та першопричиною світу і реалізуються у 9-ти формах: 5-ти матеріальних — земля, вода, вогонь, повітря і ефір (акаша) та 4-х нематеріальних — манас (розум), простір, час, атман. Субстанції становлять єдність якостей та дій. Одна з якостей є специфічною для даної субстанції (атрибут), інші можуть змінюватися. Всього налічується 24 види якостей. Субстанціональні якості п'яти матеріальних стихій співвідносяться з органами відчуття людей: земля — нюх, вода — смак, вогонь — зір, акаша — слух. Самі матеріальні субстанції складаються з атомів (ану).

Початкове ану тлумачились як граничне малі матеріальні об'єкти сферичної форми, які є носіями якостей і здатні з'єднуватися. Поєднання трьох атомів дає перший об'єкт, доступний органам відчуття (пилінка в промені світла), які самі складаються з однорідних за якістю сприйняття атомів: орган смаку не сам язик, а вода на його поверхні.

Вайшешика відокремлює рух від матерії, залишаючи останній лише здатність його збереження (інерція). Сама дія здійснюється Махішваром за допомогою адршит (непостережувана сила). Кананда розрізняв п'ять видів руху: угору, вниз, розширення, стиснення, переміщення. Далі до них додалися свідомі, тобто викликані людиною, і несвідомі, тобто викликані стихіями, види руху. Процес руху є перехід з однієї точки простору в іншу за певний час. Таким чином, простір і час, що є вічними та нескінченними, постають нам у процесі руху як дискретні та скінченні. Розвинена онтологія з розробленими категоріями механічно поєднується з міфологічною космогонією. В центрі світу знаходиться Макешвара, який з атомів творить матеріальні стихії, далі Ішвара створює золоте яйце, з якого виникає уся решта предметів, та Брахма, який своєю чергою породжує Праджанаті та варни людей. Коли цикл розвитку завершується, Макешвара руйнує світ на атоми, щоб дати душам можливість відпочити від процесу переродження. Далі все повторюється.

Вчення Вайшешики мало не тільки розвинену онтологію, а й цікаву натуралістичну теорію пізнання, яка багато в чому збігається з гносеологією школи ньяя. Виникнення школи ньяя відносять зазвичай до I ст., коли був створений трактат "Ньяя-сутра", авторство якого традиція приписує Готамі (Гаутамі) на прізвисько Актанада — "той, що дивиться під ноги". Багато дослідників пов'язують виникнення ньяя з необхідністю створення теорії суперечки. Справді, логічні проблеми аргументації посідають чільне місце серед досліджуваних цим вченням питань. Ньяя та вайшешика виходять з спільних положень і приходять до близьких наслідків. Одне начебто доповнює інше: якщо вайшешика більше уваги приділяє онтології, то ньяя зосередила свої зусилля в галузі логіки та теорії пізнання. Незважаючи на близькість за змістом систем, обидві школи існували самостійно. Ньяя, як і вайшешика, визнає

реальність довколишнього світу і можливість його пізнання. Видів пізнання виділяють чотири:

- 1) сприйняття, яке буває внутрішнім — розум (манас) та зовнішнім — органи відчуття;
- 2) висновок, що є логічним умовиводом;
- 3) порівняння, тобто зіставлення речі та її найменування;
- 4) свідчення авторитету, яке застосовується, коли об'єктом пізнання є об'єкт, що не сприймається.

Недостовірне пізнання сприймається як пам'ять, сумнів, помилки та гіпотетичні аргументи.

Особливу увагу прибічники ньяї приділяли розробленню логічних проблем. Вони створили теорію виводу на підставі п'ятичленного силогізму, в якій проаналізували підстави для виводу, види виводів, види логічних помилок, а також структуру речення. І теорія пізнання, і розроблення проблем логіки слугували засобом обґрунтування шляху спасіння — у цьому питанні ньяя йде вслід за іншими даршанами. Атман, взаємодіючи через розум (манас) та тіло зі світом, втягується в кругообіг перероджень. Звільнення душі можливе через правильне пізнання, яке дасть змогу зупинити страждання і досягти стану чистої свідомості, не зв'язаної з манасом. Онтологія та космогонія ньяї близькі до відповідних розділів вчення вайшешики.

1.2. Неортодоксальні школи

1.2.1. Буддизм

Буддизм як вчення складався кілька століть і започаткувався від однієї з шраманських шкіл другої хвилі. Чинниками, що сприяли його розповсюдженню, є:

- 1) виникнення чернецької общини, що відіграло вирішальну роль;
- 2) включення в своє вчення ведичної спадщини;
- 3) рівність людей у духовній сфері — всі живуть у страданні і всі мають рівні можливості для спасіння.

Зміст самого вчення зводився до наступних пунктів. Є чотири благородні істини: 1) життя повне страждань, під якими розуміли психологічні

переживання, нещастя, старість, смерть. Соціальні відміни до уваги не беруться — багатії також плачуть; 2) є причина страждань, яка полягає в нерозумінні людиною того, що життя і є страждання, а її намагання досягти заможного життя (тепер чи в наступному переродженні) тільки посилює її нещастя; 3) від страждань можна звільнитись, якщо відмовитися від бажань та пристрастей; 4) є шлях звільнення, що має 8 ступенів.

Людина, яка вирішила позбутися страждань, повинна: а) мати "правильний погляд", тобто розуміти суть благородних істин; б) мати "правильне спрямування" — рішення прямувати згідно з цими істинами; в) мати "правильну мову" — відмовитись від брехні, лайки тощо; г) виконувати тільки "правильні дії" — не шкодити тваринам і т.п.; д) вести "правильне життя" — ненасильницьке добування засобів до існування; е) здійснювати "правильну старанність" — бути послідовним на своєму шляху; є) мати "правильну вагу", тобто зосереджуватися на думках про звільнення; ж) досягти "правильного зосередження" — незворушності духу, коли навіть думка про наступне звільнення не повинна радувати. Прямуючи цим шляхом, людина досягає нирвани — стану, коли людина звільняється від земних пристрастей, отже — і від страждань. Нирвана — це не смерть і не життя, а тому вона не піддається описові на підставі земного досвіду. Для переходу до нирвани необхідно вступити в сангху — чернечу общину.

Ранній буддизм дуже мало приділяв уваги філософському обґрунтуванню свого вчення. Основу його теоретичної бази становило вчення про дхарми (елементи), яке заперечувало субстанціональність світу: в ньому немає нічого, крім окремих елементів психофізичної природи. Людина, її "Я" становить собою са-нжану, тобто потік, послідовність комбінацій дхарм, що зберігають єдність завдяки внутрішньому принципу — прапті, що узгоджує фізичні властивості та духовні якості людини. Дхарми мають складну класифікацію: скандхи — 5 груп (тіл, відчуттів та почуттів, сприйняття, карми, свідомості); аятани — 12 груп пізнання; дхату, де до 12 аятан додаються 5 дхарм, що створюють потік свідомості. За допомогою дхарм пояснюється сансара та життя, в основі якого лежить дванадцятиступеневий шлях, що становить собою,

з сучасного погляду, психологічний портрет особи, обрамлений фактами народження, смерті і нового народження. Виділялись інстинкти (вроджене), свідомість, 5 органів чуття, розум, психічне та фізичне, почуття, емоції, потяги, "чіпляння за існування" (самозбереження), буття, що сприяє новому існуванню. Моральні дії особистості відбиваються на стані потоку дхарм: позитивна — наближує до нірвани, негативна — віддаляє, тобто в буддизмі кар-ма набула загального характеру — вона діє не тільки в момент переродження, а й упродовж всього життя.

Включення частини стародавньої Індії до складу Кушанської імперії та покровительство з боку її правителів дали змогу буддизму розширити ареал свого розповсюдження, проникнути в інші країни. В цей період складаються дві основні течії буддизму, що відрізнялися питанням про архатство. Прибічники ортодоксального буддизму вважали архатство кінцевою стадією духовного самовдосконалення людини, а чернецтво — єдиним шляхом його досягнення. Буддійські школи, що приймають цю тезу, належать до "хінаяни" (малої колісниці). На початку I тисячоліття формується новий підхід до релігійного ідеалу, де місце архата посідає бодхісатва — "істота, яка прагне просвітлення", шляхом якого можуть йти всі. Прибічники цього підходу називали свою концепцію "махаяна" (велика колісниця). Розбіжність між двома течіями буддизму не зводиться тільки до питання про архатство. Прибічники махаяни зробили ґрунтовну ревізію застарілих уявлень. Зміни торкнулись як теоретичних положень, так і сфери культу. Замість Будди-особистості з'явився трансцендентальний Будда, який має безліч "відображень" у всіх сферах Космосу. Будда Шак'ямуні — лише одне з його проявлень. Наступним, після обожнювання Будди, кроком було створення власного пантеону, куди увійшли відомі будди та бодхісатви, а потім — і численні другорядні боги та богині. Якщо ранній буддизм сповідував шлях особистого спасіння, то в махаяні важливу роль починають відігравати нові заповіді: каруна— співчуття та майтри — релігійна любов. Щезло й виразне протиставлення нірвани та сансари. Представники ще одного напрямку — тантризму пішли найдалше у перегляді положень раннього буддизму. Вони вважали, що нірвани може

досягти будь-яка людина, а за певних умов це можна зробити миттєво. Звідси інша назва тантризму — ваджраяна, що означає "шлях блискавичного просвітлення".

В галузі релігійної філософії буддизму в цей час виділилися чотири школи: вайбхашиків, саутрантиків, йогачарів та мадх'ямиків. Перші дві розвивались у руслі хінаяни. Вайбхашики виділяли два види дхарм — абсолютні (причинове необумовлені) і мінливі (причинове обумовлені). В галузі пізнання — знання чуттєве та логічно виводимо, визнання можливості пізнання об'єктів дійсності. Саутрантики заперечували подвійну природу сутнього і можливість існування минулих та майбутніх дхарм. Дійсна лише сучасність, яка є певним поєднанням дхарм, тому сутність невід'ємна від дії. В гносеології ця позиція реалізується через заперечення можливості безпосереднього пізнання об'єктів. Свідомість зрозуміла як самосвідомість, актуальна тільки тепер, коли вона здатна зафіксувати через органи сприйняття лише форму об'єкта. При цьому усвідомлена "копія" об'єкта не може бути точною, тому що її виникнення опосередковується умовами сприймання. Реальне існування і справжня сутність об'єкта розкриваються тільки шляхом логічного умовиводу. Були спроби поєднати ці два шляхи хінаяни. Найвідомішою є праця Басубандху (IV—V ст.) "Абхідхармакош". Найвидатнішим філософом мадх'яміки, або шуньявади, був Нагарджуна (прибл. II—III ст.). Його твір "Мула-мадх'яшика-каріка" є основним джерелом у вивченні положень цієї школи. Нагарджуна торкався питання про природу реального, піддав сумнівам положення про абсолютність дхарм через те, що вони, як і речі, підкоряються законові залежного виникнення. Виходячи з цього, філософ робить висновок про ілюзорність, "порожнечу" оточуючого нас світу. Абсолютну, тобто нічим не обумовлену реальність має тільки Всесвіт (Космос) в цілому, який є не що інше, як дхармаком—космічне тіло Будди. Така позиція не відповідала класичним уявленням про чотири благородні істини та вісім шляхів спасіння. Нагарджуна визнає їх тільки за первинний, нижчий рівень пізнання. Другий етап — це усвідомлення порожнечі світу, чому неможливо навчити, через те що абсолют не піддається раціональному обґрунтуванню. З

тієї ж причини неможливо описати стан нирвани, тому що для того, хто досяг його, не існує протиставлення істинного та ілюзорного світів, а на рівні абсолюту не існує взагалі будь-яких відмін. Але філософ не зміг розв'язати проблему діалектичності буття. Це призводило до абсолютного негативізму та ірраціоналізму, заперечення будь-якого твердження, що набуло виразу у тезі про серединний шлях — згідно з вченням мадх'яміків положення "світ є" та "світ не є" однаково хибні. Представники віджяннивади, або йогачари, також визнавали загальність відносності, заперечуючи реальність довколишнього світу. Але проблему відношення між світом і абсолютном, на відміну від мадх'яміків, вони вирішували через повернення до старої ідеї ієрархічності рівнів буття. Особливе місце посідає поняття "віджняна"—свідомість, яке містить у собі всю духовну діяльність людини, а також зв'язок із закономірностями розвитку світу, що є плодом діяльності космічної свідомості — "алая-віджняна" (дослівно "вмістилище свідомості"). Таким чином, заперечуючи існування речей, йогачара визнає реальність віджняни, що наділена здатністю творити. В цілому система цієї школи дуже складна та неоднорідна. Численні буддійські школи існують у Індії і сьогодні, пройшовши тисячолітній шлях.

1.2.2. Джайнізм

Шлях, що його пройшов джайнізм, багато в чому схожий на шлях буддизму. Його традиція зародилася трохи раніше і розвивалась повільніше, але на той момент, коли з'явився шанований як головний вчитель Махаравіра (межа V—IV ст. до н.е.) і систематизував окремі моменти у цілісне вчення, джайністська традиція вже набула форми, що збереглася дотепер. Ряд особливостей віросповідання та організації джайнів: жорсткі морально-етичні норми, єдність сангхи — ченці та миряни не роз'єднувалися, єдність канону — зробили це релігійно-філософське вчення нездатним до швидкого розповсюдження та змінення, але водночас надали йому усталеності. Джайнізм, як і буддизм, пропонував шлях звільнення від сансари, але визнавав існування душі, яка *через* самовдосконалення досягає нирваши — відривається від тіла, що й скоує. Для цього необхідно: 1) "досконалий погляд"—бачення світу крізь

призму вчення джайнів; 2) "досконале знання"—збагнення цього вчення; 3) "досконала поведінка"—дотримання "п'яти великих обітниць". Правила поведінки досить прості: не завдавати шкоди тваринам (джайнам заборонено навіть займатися скотарством, вони вегетаріанці, правовірні навіть тепер ходять з мітлою, підмітаючи перед собою дорогу, щоб кого-небудь не розчавити), бути добродішним, правдивим, не брати чужого, не впадати в пристрасті та мирські уподобання. Через те, що тіло заважає душі звільнитися, джайни визнавали шлях аскетизму аж до голодної смерті.

Філософські побудови джайнізму, хоча і використовують багато традиційних понять, досить складні та оригінальні. Найбільш відомі мудреці, що залишили письмові виклади філософії, жили вже на початку першого тисячоліття н.е.: Умасважі (I—II ст.), Кундакунда (I—II ст.), Самантабхадра (III ст.) та ін. На відміну від буддизму джайни визнають об'єктивне існування світу, який є плодом взаємодії активних субстанцій — живого (джива) та речовини, які існують дискретно (складаються з душ і атомів відповідно) в пасивних субстанціях, що неперервні і створюють умови взаємодії — простір, умови руху (дхарма), умови спокою і час, який був визнаний за субстанцію пізніше за інших. Еволюція живого йде таким шляхом. Величезна кількість зародків джив пронизує Космос. Настає час—це необхідно розуміти буквально, через те що час — субстанція і має силу, яка діє на живе, — і джива вступає в контакт з речовиною. Через нього реалізується закон карми, що трактується також натуралістичне — дія дживи супроводжується прилипанням до душі частинок речовини особливої природи. Тому людина і всі живі істоти мають не тільки фізичне тіло, а й кармічне. Під час переселення душі кармічне тіло нерозривне з нею, відіграє головну роль у виборі нового матеріального тіла — вони мають відповідати одне одному. В проміжку між двома життями душі опиняються або в раю, де стають девами (богами) чи асурами (демонами), або ж в пеклі, де душі стають нараками (істотами пекла), проте кармічне тіло при цьому зберігається (звідси нове народження), і до нього додається "змінюване" тіло. Шлях спасіння джайнів дає можливість звільнитися від кармічного тіла, а разом з ним — і від його енергетичної складової — "вогняного тіла".

Досить докладно розглянено будову речовини, в категорію якої включалися розум та дихання, що склалися з найменших матеріальних частинок—атомів. Основні якості атомів — прямолінійний рух, колір, смак, запах і відчутність, в'язкість та сухість. Від останніх двох залежить процес з'єднання атомів у тілі.

Через те, що душа вічна, вона має здатність до знання, але, пригнічена кармою, вимушена звертатися до опосередкованого пізнання: через органи відчуття, через інших людей (телепатія), через кармічне тіло (ясновидіння). В теорії пізнання джайни висували ідею відносності істинності — неоднобічності, за якою будь-який вислів, як і будь-який погляд на річ, неповні, тому що можливий інший погляд та інший вислів. Тому знання "деяким чином хибне" і "деяким чином істинне". Наочно-образний і в той же час логічно-організований характер філософських побудов джайнізму, його дуалізм, коли атомістичний матеріалізм поєднується з готовністю повірити та пояснити надприродне, послугували йому добру службу, і в кризові часи кількість прибічників джайнізму завжди зростала.

1.2.3. Локаята-Чарвака

Унікальним явищем в індійській культурі є філософське вчення локаяти. Воно виникло приблизно в середині I тисячоліття до н.е., на межі літосчислення оформилось у філософську течію, пізньою формою якої стало вчення чарвака. Локаята і чарвака часто вживаються як синоніми. Головна особливість цієї школи — заперечення вчення про карму, що поставило її в опозицію як до ортодоксальних, так і до неортодоксальних течій. Локаятики визнавали існування тільки матеріального світу, заперечуючи все надприродне: бога, душу, рай, пекло тощо. Тому приймаючи традиційну для шраманських учень концепцію праеле-ментів, виключали з їх числа акашу. З'єднання в різних пропорціях землі, води, вогню та вітру дає все розмаїття світу, зокрема і свідомість, що є властивістю, притаманною тілу, котра щезає після його смерті. Головним джерелом пізнання та критерієм істини є чуттєве сприйняття. Достовірність авторитету як джерела пізнання відкидається.

Радикальною була позиція лоаяти-чарваки у соціальній сфері. Вони виступали проти системи варн, заперечували аскетичну та іншу релігійну практику, критикували жреців. Школа лоаяти була притулком духовних дисидентів. Замість пошуків звільнення від ланцюга перероджень пропонувалося шукати щастя в цьому світі. Чарваки довели цей принцип до свого логічного кінця, створивши єдине в історії індійської культури вчення, що сповідує гедонізм. Вони виходили з того, що добро і зло є логічними абстракціями, за якими стоять реалії чуттєвого буття — страждання та насолода. Мета людини — долати страждання і намагатись отримати насолоду. Причому насолода не зводиться тільки до вдоволення фізіологічних потреб (в цьому чарваків часто звинувачують їхні супротивники), під нею розумілася повнота людського життя, тобто у всьому людина має віднаходити вдоволення — у праці, у політиці, у торгівлі — навіть якщо це пов'язано із стражданням. Лоаята висунула принцип свабхави — індивідуальної природи кожної речі, яка визначає її шлях та долю. Цей принцип у різній інтерпретації увійшов у зміст багатьох шкіл Індії. Інші конкретні факти впливу лоаяти на культурний процес виявити важко через відсутність оригінальних творів (вони не збереглися). Численні досліджувачі відзначають, що можна простежити вплив лоаятиків на деякі політичні вчення та на давньоіндійську науку.

2. Основні філософські вчення Стародавнього Китаю

2.1. Конфуціанство

Вчитель Кун (Кун Фу-Цзи) народився у місті Цзоун царства Лу. 26-тилітнім посів посаду дрібного чиновника, у 30-ть — відкрив приватну школу. Разом з учнями багато мандрував, побував у царствах Ци, Вей, Сун, Чень, де шукав мудрого правителя, який би погодився у своїй політиці з порадами Конфуція. Останні роки життя присвятив збиранню та систематизації літературної спадщини. За деякими твердженнями, у його школі отримали знання понад 3000 учнів. Конфуцій вперше переносить центр ваги роздумів мудреця з Космосу на соціум, звертаючись до совісті людини як головного чинника суспільного життя, він створює першу філософію моралі. В епоху

Хань його вчення було канонізовано і довгий час (до 1949 року!) було державною ідеологією Китаю.

Обираючи шлях гармонізації суспільства, Конфуцій звертається до недавнього минулого, висунувши ідею патріархальної державності. Тільки тоді держава стане ідеальною, коли кожний буде знати своє місце і виконувати свої обов'язки, як визначено небом: "Володар є володарем, підданий — підданим, батько — батьком, син — сином". Досягти такого стану можна двома шляхами. По-перше, постійним "виправленням найменувань", що означає — необхідно узгоджувати нові явища суспільного життя з традицією, тобто потрібно підганяти нові реалії під старий зміст понять. По-друге, шляхом повсякденного морального самовдосконалення, метою якого є цзюньци — шляхетність людини. Об'єктивно вчення Конфуція вносить нову ієрархію в соціальну структуру, коли за визначальний принцип береться не походження, не влада, не багатство, а моральність. З іншого боку, цзюньци — ідеал і для держави, тому що основою її поведінки є досягнення "жень" — людинолюбства, гуманності, взаємності, в основі якої своєю чергою лежать "і" (обов'язок), "сяо" (синівське шанування), "чжун" (вірність). Тому "шляхетна людина" є ідеальним законослухняним громадянином, якого не треба примушувати підкорюватися силою. У таких громадян мусить бути мудрий правитель, що керує на основі доброчесності. А це означає, що він спочатку має дарувати милість народові (який, за Конфуцієм, тільки про це і мріє), в якого має бути в достатку їжі та зброї, щоб він міг довіряти правителю. Конфуцій заперечував писані закони, але ж держава без права не існує. Тоді він розв'язує цю проблему через розподіл функцій регуляції та покарання. Перша залишається за "лі" (ритуал), друга — за державою. Розв'язуючи суперечності буття людини, Конфуцій ретельно дотримувався свого ж правіща чжун юн — золотої середини, щоразу виходячи з початкової тотожності протилежностей. Тим самим сенс його діяльності як мудреця зводився до встановлення природної — божественної рівноваги. Але Конфуцій не помічає, що суперечності залишилися — вони лише піднесені на рівень логіки понять. Так, вимога "шляхетності" — не чинити з іншими, як не хочеш, щоб вчинили з тобою", — не узгоджується з ієрархією повноважень.

Покарання сина є вияв батьківського обов'язку і порушувати асиметрію їх взаємин неможливо навіть в ідеальній формі.

Хоча Конфуцій створив морально-політичне вчення, він не зміг проминути кола питань проблем пізнання, хоча спеціально ними не займався. Всю його гносеологію репрезентує одна цитата: "Ті, що мають знання від народження, стоять найвище від усіх; ті, що мають знання завдяки навчанню, — йдуть за ними; ті, хто почав навчатись, опинившись у скрутному становищі, — йдуть за ними; ті ж, хто, опинившись у скрутному становищі, не вчиться, — стоять найнижче серед людей". Себе самого Конфуцій ототожнює з тими, хто, не володіючи знаннями від народження, "виявляючи розуміння, набув їх". Він вважає, що знання і мудрість — не одне й те ж, і що знання, які людина не може використати, не мають сенсу. Структурно вчення Конфуція відбиває зафіксований ще родовою свідомістю просторово-часовий поділ світу. Система категорій та організація принципів поведінки відповідають 3-х, 5-ти, 7-ми, 9-ти елементній структурі. Особливе значення надається числу 3, виділяється, наприклад, три види дружби, три види радощів, хоча кількість видів можна налічити й більше. Після смерті Конфуція його школа розпалася на вісім напрямів, серед яких особливо яскравими є Мен-цзи та Сюнь-цзи.

2.2. Даосизм

2.2.1. Проблема засновників даосизму

Першою книгою, в якій викладено погляди даосів, є "Дао де цзин", авторство якої приписується легендарному мудрецеві Лао-цзи. Існує кілька версій його біографії. Згідно з однією, найбільш розповсюдженою, Лао-цзи народився у царстві Чу і звали його Лі Ер Дань. Він займав посаду доглядача архіву Чжоузького правителя. Друга книга — "Чжуан-цзи". Назва відповідає імені автора, дати життя якого відомі — бл. 369-286 до н.е. Порівняльний аналіз цих творів свідчить, що за формою викладу, за ступенем раціоналізації понять "Чжуан-цзи" стоїть ближче до передфілософії, ніж "Дао де цзин", проте в ній є ряд нових положень. Це дало змогу зробити висновок, що обидва тексти написані приблизно в один і той же час і є варіантами більш раннього твору, але він не отримав широкого розповсюдження. Трактат "Ле-цзи" був втрачений

у період Цзинь і відновлений Чжан Чжаном на основі уцілілих фрагментів. Велика кількість пізніших нашарувань змушує з обережністю підходити до цієї книги.

2.2.2. Лао-цзи

Якщо Конфуцій за місце гармонізації суперечностей буття людини обрав соціальний космос, то Лао-цзи звертається до природного Космосу і на нього накладає політичні та моральні проблеми. Способи філософствування обох мудреців досить близькі — Лао-цзи також ставить себе у центр Всесвіту, але він для нього має природний характер, через що "основа усього" — дао — також природне. Спираючись на вироблені попередніми поколіннями поняття, філософ створює на їх основі якісно нову систему знань, в якій змальовується походження світу і людини. "Дао породжує одне, одне породжує два, два породжує три, а три — усі істоти" — такий вигляд у символічній формі має еволюція світу. Дао — сутність і основа всіх речей і в цьому розумінні не існує без них, але водночас не може бути в них і виявлене. Воно нескінченне і невидиме, ніхто не може його собі підкорити. Говорячи сучасною філософською мовою, дао є єдність буття і небуття, єдність закону і основи змінення речей. "Одне" — це хаос у вигляді безформеного туману частинок ци, що безладно рухаються. "Два" — це розподіл хаосу на янь-ци та інь-ци. "Три" — зв'язок поміж двома початками породжує гармонію, а відтак народжується все сутнє.

Політичні погляди Лао-цзи починаються з констатації кризи суспільства: тривають безперервні війни; одні багатіють, інші бідніють; що більше злидарювання, то більше розбрату; що більше розбрату, то більше заборон та указів, то більше злодіїв та розбійників. Людина зупиняється в нерішучості в умовах необхідності політичного вибору — чи бути з низами, чи з верхівкою суспільства, чи бути з тими, хто хоче відродити минуле, чи з тими, хто прагне об'єднати країну в майбутньому — адже будь-який вибір не дає гармонії, одна протилежність без другої не існує. Тож це є теоретичними засадами самого Лао-цзи — досягти гармонії можна тільки шляхом серединного царства: "Знати міру в мірі — ця міра сталість". На космічному рівні гармонія є сталість

взаємодії інь-ци та янь-ци, які змінюються природніш шляхом — дао. Тому ідеал для людини — цзи жень (природність), а всі негаразди у світі — від її порушення. Через те що дао є фіксацією самовідтворюваних природних ритмів, яким властива повторюваність, час — циклічний, усе повертається на круги свої. Лао-цзи ідеалізує родову рівність, проте це не свідчить, що він закликає повернутися до неї. Це буде порушенням дао. "Якщо відкинути вченість — не буде й смутку", "якщо не звеличувати талантів, то люди й не суперничатимуть", "якщо не цінувати важко здобутого багатства, то люди й не стануть розбійниками"— це має пам'ятати правитель. Так можна повернутися до природності шляхом дао. Але в обґрунтуванні цього положення є проблема. Як можна наслідувати дао, адже воно невидиме, нечутне, "нескінченне і не може бути назване". Тут Лао-цзи фіксує обмежені можливості пізнання людиною гранично загальних зв'язків. Вихід зі становища здійснюється введенням поняття "де", під яким Лао-цзи розуміє не моральну норму, а постійні якості речей — атрибути. "Де" є формою представлення "Дао". "Дао породжує (речі), де викохує (їх)", тобто через де речі стають речами.

Людина також є втіленням де. Мудреці з вищим де знають таємницю дао і наслідують йому. Лжемудреці мають нижче де і використовують примус, порушуючи дао. Тут криється головне протиріччя Лао-цзи. Адже якщо є нижче де, то що його породило — нижче дао? Якщо людина постійно порушує дао, то, можливо, в Цьому і є її сутність? Лао-цзи, звісно, мріяв про здійснення на практиці свого вчення. Але як досягти цзи жень у суспільстві, адже політичне насильство суперечить дао. Принцип недіяння спрямовує на шлях морального самовдосконалення, але не через мораль, як у Конфуція, а через довіру самому собі, усвідомлення свого єства, свого зв'язку з Космосом і всім світом.

2.3. Моїзм

2.3.1. Мо-цзи

Дати життя вчителя Мо-цзи точно не встановлені, приблизно називають 475-395 рр. до н.е. Спочатку вік вчився у конфуціанців, але, не погоджуючись з багатьма положеннями їхнього вчення, скоро став їх основним опонентом. А критикував він їх за таке: "гуманність" у конфуціанстві визначається ступенем

родинних і зв'язків та статусом у суспільстві — яка ж тоді це гуманність? На противагу "дотриманню лі" Мо-цзи висуває ідею "загальної любові" — цзяньай. Усі люди повинні піклуватися про інших і робити все, "щоб примножувати блага та усувати всі шкідливі (явища) у Піднебесній". Тільки тоді торжествуватиме істинна гуманність: голодні отримають їжу, ті, що мерзнуть, — одяг, стомлені — спокій. Причину бід уань Мо-цзи вбачав у тому, що влада та багатство передається у спадщину і потрапляє до рук тих, хто їх не заслуговує. Щоб цього не відбувалося, необхідно висувати на посаду людей згідно з їх моральними якостями та здібностями, незалежно від походження. Ці погляди Мо-цзи показують, що він, услід за конфуціанством обирає місцем гармонізації буття людей соціальний космос.

Щоб надати ваги "думці людей", Мо-цзи наділяє її здатністю висловлювати "волю неба", яке тільки бажає всім добра, але не владне над долями людей. Люди самі мають домагатися кращого життя. Для цього необхідно працювати у поті чола і не прагнути розкоші, необхідно добре виконувати свою справу, тоді їжі та одежі буде вдосталь. Звертання до волі неба і до духів, що карають злих та нагороджують добрих, не відповідає принципам філософії Мо-цзи і в цілому звучить непереконливо—що означає "бажає добра"? І як віддячується добро? — на ці питання важко дати відповідь. Вразливість цієї позиції розумів сам Мо-цзи (пізніше моїсти взагалі відмовилися від цієї ідеї), а тому він водночас шукає інший спосіб обґрунтування на рівні практичних результатів влади — тільки вони можуть бути вірною оцінкою. Якщо дії правителя завдають лиха людям, то вони не можуть бути правильними. Якщо віра в долю призводить до того, що людина покладає надії на неї, а сама нічого не робить, щоб добре жити, то віра в долю є оманною. Якщо йти далі за логікою Мо-цзи, то виникає питання — чому ж люди роблять злі вчинки собі на шкоду? Причина помилок людей лежить у незнанні та нерозумінні сутності слів. Бо як пояснити, що "шляхетні люди", обурюючись з приводу дрібної крадіжки, водночас вважають за нормальне напад на сусідні держави та їх пограбування. Ці люди не розуміють сутності поняття "гуманність".

Звернувшись до сфери пізнання, Мо-цзи першим у китайській філософії дав теоретичний аналіз та логічне вирішення цілої низки проблем. Він вважав, що зміст понять ("імена") повинен відповідати дійсності і піддав критиці конфуціанську ідею "виправлення імен". Мо-цзи вважав, що новим явищам соціального життя слід давати нові імена, а не приводити їх у відповідність із старими. Основою для пізнання є досвід, що розуміється як дотримання "дійсності, яку чує і бачить народ". Такі погляди можна кваліфікувати як емпіризм.

Особливе місце у філософії Мо-цзи посідають міркування про критерій істини. Китайський мислитель вважав, що висловлювання мають ґрунтуватися на "взірці", "прикладі". Наслідувати "приклад"— відповідати сань бяо — трьом показникам (критеріям): "Має бути підстава, має бути джерело, має бути застосування". Критерій "підстава" означає, що судження слід зіставляти з досвідом предків, мудрих правителів минулого. Другий критерій — джерело: необхідно спиратися на думку більшості людей. Третій критерій — користь: якщо дія приносить добрий результат, то її можна вважати правильною. Заслугою Мо-цзи є розробка категоріального апарату теорії пізнання. Особливу роль філософ вбачав у поняттях "лей" — рід, подібність, аналогія, і "гу" — причинність, причому поняття "лей" виконувало дві функції: по-перше, розрізнення слів з родом понять— військовий похід може бути і нападом, і захистом, і каральною акцією; по-друге, побудова логічних висновків за аналогією.

Філософія Мо-цзи є особливим випадком у китайській філософії. За проблематикою вона найближче стоїть до європейської традиції. Але внаслідок своїх теоретичних висновків філософській школі Мо-цзи для виживання довелося перетворитись в організаційну структуру, котра проіснувала понад сторіччя. Члени цієї школи малі виконувати заповіді Мо-цзи практично, а не лише обґрунтовувати теоретично. Напіввійськова організація!, суворі дисципліна та ідейна згуртованість робили моїстів вагомою силою, і вони не раз й Демонстрували, беручи участь у міжусібних війнах на боці слабшого супротивника.

2.3.2. Пізні моїсти

Після смерті Мо-цзи його школа розпалася на три відгалуження, проте в китайській літературі з історії філософії їх не розрізняють, тому що не збереглися тексти, на основі яких це можна зробити. Можна припустити, що ці напрями розрізнялися не тільки за теоретичним, а й за організаційно-політичним принципом. Пізні моїсти розробляли теорію пізнання свого вчителя і велику увагу приділяли логічним елементам. Рівень теоретизації та обґрунтованість аргументів, що застосовувалися, робили цю школу серйозним конкурентом конфуціанства та даосизму. Згідно з вченням пізніх моїстів світ є принципово пізнаваним. Долаючи емпіризм, Мо-цзи та його послідовники доходять висновку, що людський розум за допомогою п'яти органів чуттів "проходить по речах", а потім "відтворює їх образи в уявленнях". Уявлення очищаються від другорядних ознак і перетворюються у поняття. "Розум, розглядаючи речі в поняттях, робить наше знання чітким і ясним". Саме знання має три джерела: знання, запозичене в інших людей, знання, отримане мисленням, і знання як наслідок особистих спостережень.

Пізні моїсти чітко розробили теорію "імені" (поняття). Імена мають форму — слово і зміст — дійсність. Змінення дійсності веде до зміни понять та слів, що їх виражають. Зміст понять не можна відривати від слів. Процес утворення понять має три етапи: спочатку виникають образи та уявлення, потім вони систематизуються в поняття і, нарешті, правильність понять перевіряється на речах, які вони виражають.

Моїсти виділяють три види "імен": загальне — річ взагалі, родове — споріднені речі та істоти, часткове — гранично конкретні поняття, далі яких ділити річ немає сенсу. Точно визначити поняття можливо на основі тотожності та відмінності речей. Виділяють 4 види тотожності: 1) за змістом, тобто коли "одна й та ж річ носить два імені"; 2) за формою, коли ціле складається з частин; 3) просторова тотожність — присутність в одному місці; 4) родова тотожність, коли речі становлять групу за спорідненими ознаками. Відповідно є 4 види відмінності речей: 1) відмінність як протиставлення; 2) відмінність як відсутність зв'язку між поняттями; 3) просторова відмінність; 4) родова

відмінність — відсутність споріднених ознак. Усі речі водночас і тотожні, і відмінні. При цьому слід пам'ятати, що порівнянню піддаються тільки однорідні речі і тому безглузді питання типу "що довше — дерево чи ніч?".

Особливу роль у пізнанні відіграє "судження", яке аналізується під час дослідження процедури доведення. Виділялося 7 видів судження: хо — аналіз, сяо — узагальнення та дедукція, цзя — гіпотеза, бі — зіставлення речей, доведення на прикладі, моу — зіставлення понять — справедливості одного свідчить про справедливості другого, юань — притягнення до доведення загальноприйнятого знання, туй — висновок за аналогією. "Судження" слугує основою для дискусії, метою якої є "визначення істини та заблудження, визначення законних та незаконних дій, встановлення тотожності та відмінності, встановлення співвідношення між іменами та дійсністю, визначення корисного та шкідливого, усунення сумнівів". Перехідним від теорії пізнання та логіки до морально-політичних проблем, які дуже близькі до поглядів Мо-цзи, було вчення про причиновість. Заперечення долі вимагало пошуку причин подій у реальному світі, окрім цього, моїсти піддали аналізу саме поняття причиновості — гу. Виділилися дві групи причин: великі й малі, співвідношення між якими близьке до діалектики достатніх і необхідних умов. Після імперії Цинь, коли була порушена культурна традиція, школа моїстів більше не відродилася. Разом з нею з китайської філософії на тривалий час зникли багато яких проблем логіки та теорії пізнання.

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції: питання, ситуаційні задачі і т.п.

Загальне матеріальне та навчально-методичне забезпечення лекції: навчальні приміщення, обладнання (кодоскоп), устаткування, ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Питання для самоконтролю:

1. Що являла собою концепція подвійного кругообігу душі, на думку мудреців Упанішад?
2. Які основні положення лежать в основі вчення буддизму?

3. Яким чином, з точки зору вчення йоги, можливо досягти вищого стану свідомості?
4. Розкрити основні концепції вчення Міманса і Веданта.
5. Що, на думку школи вайшешика, було першоосновою буття?
6. В чому полягає принцип дао?
7. „Пізнання” з точки зору Конфуція?

Список використаних джерел:

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.

2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником / Під редакцією доктора філософських наук, професора Н. Хамітова ; 4-е видання, перероблене та доповнене. — К. : КНТ, 2016. — 396 с.

3. Петрушенко В. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії) – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко. — 2-ге вид., випр. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. — 596 с.

4. Петрушенко В. Філософія і методологія науки – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко ; вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів : Новий Світ – 2000, 2021. — 200 с.

5. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file

7. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С.Добронравової. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. — 255 с.

8. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності : навчальний словник-довідник / За наук. ред. д. філос. наук., проф. В. Л. Петрушенка. — Львів : Новий Світ-2000, 2022. — С. 322–330. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/12836>

Лекція № 3

Тема № 2. «Філософія стародавніх часів та середньовіччя» – 2 год.

1. Актуальність теми.

Філософія Стародавніх Греції та Риму є фундаментальною для європейської традиції взагалі. Без перевершення, основні західні філософські парадигми формуються саме за часів античності. Тут закладаються основи онтології (матеріалістичні та ідеалістичні тенденції), будуються гносеологічні, антропологічні, етичні, естетичні моделі. Багато філософських вчень, що з'явилися в більш пізні часи (середньовіччя, Ренесанс, Новий час) є наслідуванням сократівської лінії, платонізму, перипатетизму, атомізму Демокріта та вчень інших шкіл. Тому вивчення даної теми допоможе студентам зрозуміти особливості західного типу мислення, усвідомити вектор розвитку європейської філософії взагалі.

Мета.

- Аналізувати розвиток філософії на тлі світової культури.
- Здійснювати порівняльний аналіз східної та західної філософії.
- Розуміти матеріалістичні та ідеалістичні тенденції в античній філософії, особливості діалектичного бачення буття.
- Оцінювати вплив античної думки на подальший розвиток західної філософії, західного типу мислення.

Здійснювати порівняльний аналіз східної та західної філософії.

- Розуміти специфіку давньоіндійської та давньокитайської філософської думки.

Основні поняття: світогляд, міфологія, філософія, наука, ідеологія, мистецтво, антична філософія, класичний період, ідеалізм, матеріалізм.

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
	<i>Підготовчий етап.</i>		
1.	Визначення навчальних цілей.		3 хв.
2.	Забезпечення позитивної мотивації.		2 хв.
	<i>Основний етап.</i>		
3.	Викладення лекційного матеріалу. План: I. Досократичний період: Мілетська школа. Геракліт. Піфагор. Піфагорейська школа. Елеати. II. Класичний період: Софісти та Сократ. Платонівський ідеалізм. Критика Платона Арістотелем. Причини буття за Стагірітом. Атомістична лінія. Демокріт.	Таблиця	10 хв.
		Таблиця	5 хв.
		Таблиця	10 хв.
		Таблиця	15 хв.
		Кодограма	10 хв.
			10 хв.
	<i>Заключний етап.</i>		
4.	Резюме лекції, загальні висновки.		3 хв.
5.	Відповіді лектора на		3 хв.

6.	можливі запитання. Завдання для самопідготовки студента.	Список літера- тури, питання.	2 хв.
7.	Перевірка відвідування лекції.		7 хв.

Мілетська школа та Геракліт. Засновниками філософії Стародавньої Греції вважають мілетських мислителів: Фалеса, Анаксимандра, Анаксімена та їх учнів, які жили й працювали в VI ст. до н.е. Те, що грецька філософія виникла саме в Іонії не випадково. Мілет (західне узбережжя Малої Азії) відносився до сфери відомої кріто-мікенської культури. До того ж він перебував у тісних зв'язках з давніми східними цивілізаціями. Інтенсивна колонізаційна практика й торговельно-ремісницький розвиток були причиною раннього пробудження інтересу до астрономії, географії, математики, метеорології тощо. Представники мілетської школи були видатними природодослідниками й натурфілософами, які включали природничі теми в широкий космографічний і космогонічний контекст. Фалес — батько давньогрецької філософії один із "семи мудреців", першим прийшов від міфологічної до понятійної картини світу, відмовившись визнавати антропоморфних богів, вдався до пошуків єдиного внутрішнього джерела життя. На його думку, такою основою всього суцього є вода. Фалес був знайомий з наукою Близького Сходу: вавилонською, єгипетською, фінікійською. У єгипетських жерців він навчався математики й астрономії. Анаксимандр — не менш видатний вчений. Він створив першу геометричну модель Всесвіту, першу географічну карту, гіпотезу про походження людини, вперше висловив думку про закон збереження матерії. Його вчення про будову світу, зокрема про "всеохоплююче", матеріальний континуум, про об'єктивну основу всього суцього (апейрон) не одержали однозначної інтерпретації. Анаксімен учив, що всі речі — це модифікації повітря, які породжуються в результаті його згущення чи розрідження; небесні тіла утворюються із земних випарів. З його праці "Про природу" зберігся лише один уривок. Геракліт (теж

іонійський філософ) продовжував матеріалістичну лінію мілетців і зробив значний вклад у розвиток діалектичного методу. Збереглися уривки з його праці "Про природу", або "Музи", виключно важкі для розуміння (недарма їх автора прозвали "темним"). За Гераклітом, мудрість досягається шляхом осягнення всезагального, яке він називав логосом (іноді - богом). Пізнання єдиного, вічного логоса дає змогу керувати всіма речами. Хоча логос доступний ("загальний") всім, проте навіть деякі мудреці (Фалес, Піфагор) його не сприймали. Останні віддавали перевагу різним видам "багатоученості", зігнорували "єдине знання всього". Та, як відомо, багатоученість розуму недодає. "Щоб говорити з умом, учив Геракліт, треба спиратися на всезагальне". Світ, за Гераклітом, є живий вогонь, що періодично розгорається і періодично згасає. Геракліт — перший грецький філософ, який зробив спробу осмислити єдину об'єктивно-логічну закономірність, що лежить в основі будь-якого процесу, розробити елементарну теорію пізнання і використати відповідні висновки для пояснення актуальних проблем.

Філософія піфагорійців. Після завоювання Іонії персами центр античної філософської думки перемістився на захід (о. Сицилія). Першу філософську школу тут (у місті Кротон) заснував виходець з Іонії Піфагор. Ця корпорація вчених була і релігійною общиною, і політичною партією. Піфагор учився математики та інших наук у Єгипті та Вавилоні, а філософії — в Анаксимандра. Піфагорійська школа відіграла важливу роль у розвитку античної науки й філософії. Досліджуючи кількісний аспект явищ природи, піфагорійці в "числі" вбачали найважливішу причину всього суцього. Значне місце в житті цього союзу займала проблема очищення (катарсису) як вищої етичної мети, що досягалася через вегетаріанство (для тіла) та осягнення музично-числової структури космосу — для душі. Піфагору приписують численну кількість ідей (про безсмертя душі, про метемпсихоз у сполученні з пам'яттю предків, зачатки теорії анамнесиса і спорідненості всіх живих істот тощо). Основними положеннями релігійного вчення були віра в живе тіло Космосу (вогневе кулевидне тіло — міф про Саламандру), що вбирає в себе безмежну порожнечу і Хаос безмежного простору, перетворюючи цей простір у Космос з його

відокремленням усіх речей між собою, підпорядкуванням речей єдиному закону. Ця релігійна громада була переконана в переселенні душі людини після її фізичної смерті в тіла інших істот. Надалі (V-IV ст. до н.е.) серед піфагорейців набула поширення філософська тенденція самоусвідомлення. Найбільш відомими піфагорейцями були Філолай, Еврит, Архіт, Алкмеон. Поштовхом до створення власної філософської системи було вирішення проблеми взаємозв'язку Порядку і Хаосу, яке відрізняється від традиції Мілетської школи. Основою вирішення цієї проблеми, як і у мілетців, була ідея протилежностей, спочатку єдиного та множинного, потім межі та безмежного (або ж оформленої та неформленої речовини). Внаслідок змішування, поєднання протилежностей — безмежного та межі — утворюються усі речі, які ототожнювалися піфагорейцями з числами. Це ототожнення було можливим за умов невіддільності чуттєво даного і неданого в уявленні. Наділення чуттєво неданого властивостями утворювати закони для чуттєво даного фактично призвело до створення вчення про виникнення Космосу із Логосу, а не першоречовини. Чуттєво неданим, але реально існуючим, що підкоряє своїм законам усе чуттєво дане, є число, взаємовідношення чисел. Тому піфагорейці вважали, що тільки математика може дати знання законів Космосу (1 — це точка, 2 — лінія, 3 — площина, 4 — тіло тощо). Знаходження числових закономірностей світу готувало народження суто ідеалістичної філософії. Таблицю множення, теорему Піфагора і т.ін. піфагорейці розглядали саме як доказ їхньої теорії світу.

Елейська школа. Виникла в м. Елея на півдні Італії у VI-V ст. до н.е. Головними її представниками були Ксенофан, Парменід, Зенон Елейський, Мелісс Самоський, Горгій. На відміну від мілетської та піфагорейської традицій розглядати дійсність як узгодження, єднання протилежностей елеати аргументовано критикують всі вчення, де визнається рухома, мінлива першооснова речей. Елеати обґрунтовують поняття про незмінну сутність істинного буття, позірність усіх помітних змін та відношень між речами, бо в іншому випадку будь-яке вчення про ту чи іншу річ стає простою марою, жодне знання не є опорою ані в теорії, ані в практичному житті. Елейська школа

вперше розрізнила мислення (і мислиме буття) та чуттєві дані (і буття, що сприймається чуттєво), виділила буття як поняття про дійсність. Завдяки цьому вперше був здійснений поділ між поняттям і тим, що воно позначає, поняття стає окремим предметом дослідження. Елеати змогли сформулювати поняття єдності, єдиного буття як неперервного, незмінного, неподільного цілого, однаково присутнього в усіх елементах чуттєво даної дійсності. Поняття "буття" стало одним з головних для класифікації відомої дійсності, для побудови перших логічно обгрунтованих систем знання за принципом поєднання відомих уявлень у висловлювання, які не суперечать одне одному. Здійснені перші спроби аналізу понять, що використовувалися філософами, призвели до відкриття феномену обмеженості, суперечливості понять. Так, відомі апорії Зенона засвідчили, що поняття "єдине — множинне", "обмежене — необмежене" та інші неспроможні відобразити дійсність, яку за своїми визначеннями вони повинні відображати.

Сократ. Остаточне усвідомлення місця філософії у суспільстві було здійснене Сократом (469-399 рр. до н.е.). Він першим прийшов до висновку, що філософія — це діяльність щодо усвідомлення, осмислення та визначення відношення людини до дійсності. Філософ — людина, яка змінює своє відношення до світу відповідно до змін обставин буття.

Сократ гостро полемізує із софістами, хоча сам він фактично продовжує розпочату ними справу в утвердженні людини як головної теми філософських міркувань. Негативне ставлення до софістів Сократ пояснював тим, що вони "продавали знання за гроші кому завгодно". Сократ рішуче повертає філософські дослідження від вивчення Космосу, природи до людини як духовної істоти. "Пізнай самого себе" — такою є головна теза сократівського філософствування. І таке знання можна здобути в практичній зустрічі умів. Сократ принципово відмовляється від записування своїх думок, вважаючи дійсною сферою знання, мудрості живу бесіду з опонентами, живу полеміку. Саме він ввів поняття "діалектика" (вміння вести бесіду, сперечатися). Розкриваючи проблему людини, він порушував питання про такі характеристики, як "мужність", "розсудливість", "доброта", "краса" тощо.

Суперечності у відповідях співрозмовників, що виявляв Сократ, свідчили про неможливість звести загальний зміст понять до їх конкретно-індивідуальних проявів. Відкривши неможливість існування загального як конкретного та індивідуального існування ("краси" взагалі поряд з красивою дівчиною, вазою, краєвидом, свинею і т.д.), Сократ фіксує нову для філософії проблему, визнаючи: "Я вічно блукаю і не знаходжу виходу". Філософія Сократа — своєрідна межа в історії античної філософії. У всіх досократівських мислителів ("досократики") світ виступає у вигляді цілісності, яка підпорядковує собі людину — "одну" з частинок Космосу. Сократ же вирізняє людину, визначаючи предметом філософії відношення "людина — світ". Софісти.

Атомістична школа. До цієї школи належать Левкіпп та Демокріт. Філософія Левкіппа (прибл. 500-440 рр. до н.е.) вперше поєднує поняття "буття" з поняттям "першоелемент" у понятті про атом — неподільну частинку, яка рухається в порожнечі. Про Левкіппа не збереглося майже жодних відомостей, однак про Демокріта, його видатного учня, існує досить велика кількість суперечливих фактів. Діяльність Демокріта (460-370 рр. до н.е.), за свідченнями античних авторів, була спрямована на розвиток вчення Левкіппа. Тому вчення про атомізм розглядається як теорія Левкіппа — Демокріта. В ній зберігається елейська концепція вічного, сталого і непорушного буття (як і самі атоми). Зберігається і характер чуттєвого існування (лише в уяві, а не в думці) розмаїття навколишнього світу: "Лише в уяві існує колір, солодке, гірке. Насправді ж існують лише атоми і порожнеча". На відміну від елеатів, змушених заперечувати реальність даного в чуттях руху, Демокріт приймає ідею Емпедокла і Анаксагора про множинність фундаменту світу. Поділ дійсності на нескінченну множину атомів (неподільні елементи), однакових за своєю структурою, але відмінних за формою, вагою, і нескінченну порожнечу як реальну умову руху атомів, дає змогу теоретично розв'язати проблему єдиного буття і різноманітності даної в чуттях дійсності. В понятті атома знаходить своє відносне завершення принцип індивідуалізації (розділення на нескінченну множину часточок, серед яких немає жодної абсолютно тотожної іншій) цілісно-мінливого (у іонійців) або цілісно-незмінного (у елеатів)

Космосу. Атоми рухаються і утворюють найрізноманітніші з'єднання, які сприймаються людьми як різні речі, процеси, що виникають і зникають. Але це розмаїття, стверджує Демокрит, удаване: немає різних речей, процесів, є лише різні з'єднання одних і тих самих атомів. Якісно новим для античної філософії є поняття "нескінченності", "незнищеності" Космосу, в якому існує багато різних світів. Ці світи не відрізняються істотно від світу, в якому ми безпосередньо живемо. Розуміння дійсності в уяві Демокріта підпорядковане принципіві необхідності. Ця необхідність абсолютна настільки, що не визнає навіть теологічної її інтерпретації: "Боги не потрібні Космосу". Виявлення причин і наслідків, які простягаються у нескінченний ланцюг, і є, з погляду Демокріта, головним предметом пізнання. Там, де виникали питання про можливість, випадковість, Демокрит вбачає проблему пошуку невідомих причин. Так, його концепція ейдосів — чуттєвих образів, виявляє себе як спроба знайти причину розбіжностей між поняттям про атомарну будову Космосу і чуттєвими даними. Ейдоси виникають як проміжне утворення між об'єднанням атомів (конкретною річчю) і відповідним органом чуття людини. Кожна річ виділяє у середовище щось подібне до предмета, яке проникає в око, тактильні органи, вухо тощо. Власне образ предмета виникає у просторі між предметом і органом чуття, потрапляючи до суб'єкта як відбиток. Вирішення проблеми причини невідповідності між уявною картиною буття і чуттєвими даними стає головним предметом розвитку у класичній античній філософії.

Важливе місце у творчості Демокріта займали соціальні проблеми. Атомізм можна розглядати як філософське усвідомлення реальної життєвої ситуації в рабовласницькому суспільстві, адже атоми тотожні своєю неподільністю і відрізняються лише зовнішньою, тілесною формою, як і люди тотожні в своїй "людяності", але різні за зовнішністю. Ці атоми рухаються відповідно до необхідності в порожнечі, так і люди рухаються відповідно до свого місця в суспільному житті. Соціальний підтекст атомістичної теорії яскраво демонструє римський переклад грецького слова "атом" — "індивід". Найкращою формою державного устрою він вважав демократичний поліс. Необхідною умовою збереження демократії є високі моральні якості громадян,

які формуються в процесі виховання і навчання. Метою життя Демокрит вважав добре духовне самопочуття.

Платон (427—347) — засновник об'єктивного ідеалізму. Учень Сократа, Платон у 397 р. до н.е. заснував у Афінах філософську школу, відому під назвою Академія (тому що вона розташовувалася в парку, присвяченому міфічному героєві Академу). Свої праці він писав у вигляді діалогів — "Гіппій Більший", "Горгій", "Держава" та ін. Якщо його вчитель Сократ висловлював думки усно, то Платон писав свої твори і до того ж у високохудожній формі. На перших порах у творчості Платона домінували проблеми етики (під впливом Сократа). Великого значення Платон надавав проблемі справедливості. Оскільки ж справедливість і несправедливість найбільш виразно проявляються не в окремій людині, а в державі, то Платон запропонував нарис ідеальної держави. Причиною виникнення держави, на його думку, є багатоманітність матеріальних потреб людини і неможливість їх задовольнити поодиноці. Пізніше він перейшов до аналізу багатьох інших філософських проблем: політики, психології, педагогіки, натурфілософії, гносеології, логіки, що проявилось зокрема в критиці софістів. Основним його методом була діалектика, яку він розумів як мистецтво вести суперечку. Тому він і вдався до діалектичної форми викладу думок, яка перебуває в нерозривному зв'язку зі стихією живого мислення, — це той, хто вміє ставити питання і влучно на них відповідати, хто вміє із плинної течії розміркувань вилучити стійке, суттєве, яке й містить справжнє знання.

Платон свої головні зусилля зосереджує на вирішенні відкритої Сократом проблеми існування загального ("краси" взагалі, "мужності", "добра" тощо). Він не мав сумнівів у існуванні загального реально, а як воно саме існує — нікому ще не відомо. Тому Платон відшукує аргументи, котрі повинні довести скептикам реальність існування загального. Так, він відзначає, що закони держави не існують у вигляді конкретних речей (текст закону ще не є законом), але реально впливають на життя суспільства. Платон долає проблему, що зафіксована Сократом, завдяки створенню гіпотези про існування специфічних предметів, відмінних від речей навколишнього світу. Припустивши існування

реальних предметів, Платон розглядає загальне як ідеальний предмет, ідею. Ідеї, що внаслідок своєї досконалості виявляють себе як еталони, справжня реальність, є дечим первинним стосовно конкретних речей як копій ідей. А чуттєво даний світ конкретно-індивідуальних речей є відбитком загальних речей. Отже, речі повсякденного світу є спрощеним варіантом іншого світу, більш досконалого — ідеального. Здатністю до безпосереднього контакту з ідеями наділена людська душа, яка після смерті тіла відділяється від нього і повертається до безтілесного царства ідей, бо для існування тіла і душі повинна бути відповідна ідея, яка керує процесами в дійсності. Душа, з'єднуючись із тілом, втрачає свою ідеальність (відповідність ідеї), забуває все, що споглядала у світі ідей. Але у відповідному стані (у сні, коли душа не залежить від тіла) вона здатна пригадати забуте. Тому в теорії Платона пізнання, під час якого формуються загальні поняття (про будинок взагалі, добро взагалі, трикутник взагалі), є процесом пригадування.

Платон першим увів у філософію поняття матерії, яке в нього позначає небуття, ніщо. Матерія — це те, чого не існує. Завдяки введенню даного поняття йому вдається узгодити в своїй теорії існуючу реальність з тією, яка була до неї. Вживаючи поняття "матерія", Платон утримує в свідомості принцип, відкритий Гераклітом: "З нічого може виникнути лише ніщо". Все, що існує, виникло з чогось, але саме тепер того, з чого все виникло, немає, тому ми кажемо, що воно — матерія. Цим поняттям знімається проблема пізнання того, що було: його вже немає. Ця властивість матерії перетворюватись у небуття і перешкоджає створенню світу, повністю відповідного ідеальному царству. Взаємодія матерії та ідей призводить до пошкодження, деформування ідей, до втрати конкретними речами тієї досконалості, яку мала "чиста" ідея. Взаємодію ідеї і матерії Платон фіксував математично. Він дуже цінував філософію Піфагора, вважаючи, що піфагорейці першими усвідомили роль ідей.

Арістотель (384—322 до н.е.) — видатний філософ і вчений-енциклопедист, засновник перипатетичної школи. Суворо науковим методом вважав аналітику (теорію доказового силогізму), а діалектику Платона розглядав як допоміжний метод. Предметом науки є загальне, яке досягається

розумом. Знання загального не вроджене, воно набувається. При цьому пізнання проходить через такі ступені: відчуття – пам'ять – досвід (емпірія) – наука. Арістотель розрізняв два варіанти метафізики: загальну й окрему метафізику ("теологічну філософію"), яка аналізує особливий вид буття — "нерухому субстанцію", або "нерухомий першодвигун". "Фізична філософія", або "наука про природу" Арістотеля є найбільшою за обсягом і найдетальнішою за викладом. В основі онтології Арістотеля лежать: категоріальний аналіз сущого, або вчення про "буття"; каузальний аналіз субстанції; вчення про можливість і дійсність, або теорія щенебуття. Він визнавав чотири принципи сущого: форму, завдяки якій дана річ є саме такою; матерію, або пасивну можливість буття речі; спонукальну причину; мету. Матерія, за Арістотелем, існує вічно, проте в ній вбачався лише пасивний принцип буття. Активність же він приписував формі, яку тлумачив як першооснову руху і мети. Кінцевою причиною руху є "форма форм" — бог.

Логіка розглядалася ним як знаряддя пізнання, тісно пов'язане з онтологією і гносеологією. Його логіка, будучи загалом формальною, включала елементи діалектичної. Так, категорії він розумів не лише як форми мислення (поняття), але й як найзагальніші види буття. Етика і політика Арістотеля утворювали комплексне вчення — "філософію про людське", яка мала досліджувати сферу практичної діяльності і поведінки людини. Найвищими благами людини, на його думку, є мудрість і доблесть, фізичне здоров'я і щаслива доля. Людину Арістотель визначав як живу істоту, наділену духом, розумом, "розумною душею" (на відміну від сенситивної і вегетативної душі) і здатністю до суспільного життя. В Арістотеля такі науки, як етика і політика становлять собою єдиний комплекс — "філософію про людське", в центрі якої діяльність і поведінка людини. Вищим благом людини, як зазначав Арістотель у "Нікомаховій етиці", є щастя. Останнє полягає в діяльності душі по реалізації чеснот. Для безперешкодної реалізації чеснот необхідні (хоч і недостатні) певні зовнішні блага — здоров'я, багатство, соціальне становище тощо. Чесноти, які реалізуються в розумній діяльності, Арістотель поділяє на етичні і діаноетичні (інтелектуальні). Етичні чесноти становлять собою середину між двома

протилежними пороками: мужність - між відчайдушністю і боягузством; самовладання — між розбещеністю і бездушністю (нечулістю); лагідність — між гнівливістю і незворушністю та ін. Сутність же інтелектуальних чеснот полягає, за Арістотелем, або у відшуканні істини ради неї самої, або у встановленні норм поведінки.

Політичні погляди Арістотеля відрізняються від аналогічних поглядів Платона більшою гнучкістю, реалістичністю, оскільки він орієнтувався на форми соціально-політичного життя, які історично склалися в Давній Греції. На думку Арістотеля, поліс належить до природних утворень, і люди від природи є політичними тваринами. Він виступав проти радикальних штучних змін суспільства. Основним завданням держави, за Арістотелем, є виховання у громадян моральних чеснот. Замість станової диференціації соціальних функцій громадян Арістотель пропонує вікову: молоді виконують військову функцію, а старі — дорадчу, власне політичну. Фізична ж праця і торгівля — це справа рабів. Арістотель виступав за такий державний устрій, який є чимось середнім між олігархією і демократією, за державу, в якій поляризація бідних і багатих знімалася б переважанням заможних середніх класів.

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції: питання, ситуаційні задачі і т.п.

Загальне матеріальне та навчально-методичне забезпечення лекції: навчальні приміщення, обладнання (кодоскоп), устаткування, ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Питання для самоконтролю:

1. Періоди античної філософії?
2. В чому полягали релігійні уявлення піфагорійців?
3. Як еліати розкривають поняття „буття” у своїх вченнях?
4. Що таке „світ”, з точки зору Сократа?
5. Яке вчення висказувало думку про множинність фундаменту світу?
6. Чим різняться і споріднюються ідеалізм та матеріалізм?
7. Змість філософії Платона.

8. Зміст філософії Арістотеля.

Список використаних джерел:

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.

2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником / Під редакцією доктора філософських наук, професора Н. Хамітова ; 4-е видання, перероблене та доповнене. — К. : КНТ, 2016. — 396 с.

3. Петрушенко В. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії) – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко. — 2-ге вид., випр. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. — 596 с.

4. Петрушенко В. Філософія і методологія науки – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко ; вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів : Новий Світ – 2000, 2021. — 200 с.

5. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. [http://kneu.edu.ua
get_file](http://kneu.edu.ua/get_file)

7. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С.Добронравової. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. — 255 с.

8. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності : навчальний словник-довідник / За наук. ред. д. філос. наук., проф.

В. Л. Петрушенка. — Львів : Новий Світ-2000, 2022. — С. 322–330. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/12836>

Лекція № 4

Тема № 3. «Розвиток філософського знання від Ренесансу до Новітнього часу» – 2 год.

Актуальність теми:

Епоха Ренесансу (XIV-XVI ст.) є періодом, який принципово змінює онтологічні, гносеологічні, етичні, естетичні погляди людини. Відродження являє людину, що дозволяє собі мислити так, як вона не була в змозі протягом тисячоліття. В цей період багато філософів починають шукати активне творче начало не в сфері Духа (що було традиційно для схоластики), а в самій природі, її саму розглядаючи як Бога. Філософський інтерес знов, як ще за часів Сократа, повертається до людини, яка розуміється найдосконалим творінням Бога і є здатною завдяки свободі волі перетворювати світ згідно власним бажанням. Об'єктом пізнання стає природа взагалі і людина зокрема. Тому розуміння змін, які відбулися у характері мислення людини Відродження, допоможе студентам з'ясувати основні принципи, на яких сформувалася наука в її сучасній артикуляції (перший етап якої датують XVII ст.).

Мета:

Здійснювати аналіз передумов, що зумовили перехід від геоцентричного розуміння світу до геліоцентричного, від теоцентризму до антропоцентризму.

- Оцінювати вплив діяльності філософів та вчених Відродження на подальший розвиток науки.

Основні поняття: гуманізм, антропоцентризм, філософія Ренесансу, натуральна філософія, пантеїзм, соціально філософія, утопія, соціалізм, макіавеллізм.

План і організаційна структура лекції.

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
--------	-----------------------------------	------------------	---------------

	(перипатетизм) П'єтро Помпонацці		3 хв.
4.	6. Філософія природи Ніколая Кузанського		3 хв.
5.	7. Натуральна філософія Бруно		2 хв.
6.	8. Ідеологія централізованої держави Ніколо Макіавеллі	Список літера-тури, питання	7 хв.
<i>Заключний етап.</i>			
Резюме лекції, загальні висновки.			
Відповіді лектора на можливі запитання.			
Завдання для самопідготовки студента.			
Перевірка відвідування лекції.			

1. Загальна характеристика світоглядних позицій Відродження. Філософія доби Відродження: натурфілософський та гуманістичний напрямки.

Відродження — перехідна епоха, і цим її перехідним характером значною мірою пояснюються багато з яких її специфічних рис., насамперед та, завдяки якій майже синонімічною назвою для епохи (особливо для раннього її етапу)

стає слово гуманізм. Відродження характеризується швидким зростанням ролі розумової праці і, відповідно, людей, що цією працею займаються. Це виявляється не просто в тому, що відбувається кількісне зростання людей розумової праці, головне полягало в тому, що з'являється цілий ряд таких розумових занять і професій, які «виходили за рамки» загальноприйнятої науки. Це були головним чином філологічно-лінгвістичні дослідження (уточнення, тлумачення і т. п.) текстів переважно античних авторів, переклади, відновлення первісної (античної) чистоти латини, художньо-поетичні заняття тощо.

На відміну від офіційної (так би мовити «університетської») священної («божественної») науки середньовіччя названі дослідження виступали як «несвященне», «світське», «людське» (для всіх людей, а не тільки для «вибраних») знання. Отже, поняття «гуманізм» спершу означав лише «світське» (нецерковне), так само як «гуманісти» — це просто представники «світської» інтелігенції, яка з'являється на зламі феодалізму і капіталізму. В умовах феодального ладу світська інтелігенція — явище практично неможливе, адже єдиним освіченим, а то й просто письменним соціальним шаром у середні віки було лише духівництво.

Та проте вже досить скоро поняття «гуманізм», «гуманіст» та інші стали означати дещо більше, ніж просто «світське» на відміну від церковного. Уже мовно-філологічні заняття гуманістів, як зазначає один з відомих радянських спеціалістів з даної проблеми О. Х. Горфункель, «означали щось більше, ніж боротьба за відновлення чистоти класичної латинської мови: відбувалася зміна мови культури. Відмова гуманістів від мови схоластики свідчила про принципово новий підхід до змісту і методу філософствування: відкидаючи технічну, цехову мову університетської науки, гуманісти повертали філософії мову загальної літературної культури, а саму філософію... включали у загальний потік латинської словесності (а потім і національної культури), відновлюючи її зв'язки з поезією, історіографією, ораторським красномовством.

Тут ми знову маємо справу з відомим вже нам історико-культурним феноменом, коли, здавалося б, «формальна» (значною мірою навіть «технічна» чи то «технологічна»), суто «філологічна» робота над мовою насправді

виявлялася принципово змістовною творчою роботою, що вела до виникнення якісно нової культури (роль загальногрецької мови у створенні елліністичної культури; «переклади» грецьких філософських текстів на латину, що зрештою призвело до виникнення оригінальної римської античної філософії і культури взагалі, істотно відмінної від грецької, хоча і тісно зв'язаної з останньою). В даному випадку виникала якісно нова гуманістично-ренесансна культура, яка вже була не просто «світською» (як це було спочатку), але й гуманістичною, орієнтованою на людину як вищу цінність.

Процес формування нової буржуазної культури, як і всякий подібний процес, супроводжувався принциповою зміною світоглядних орієнтирів, зміною способу думки. Буржуазний спосіб життя орієнтував на природу, природне буття як справжню реальність, панівні ж уявлення, а вони визначалися феодальними відносинами, що продовжували на цей час залишатися панівними в суспільстві, як і раніше орієнтували на духовність (на Бога, зрештою, як на найдосконаліший вияв духовності) як на єдино істинне розуміння суті реальності.

Протягом досить тривалого часу ці принципово різні світоглядні установки не виявляли своєї несумірності, позаяк протягом XIV—XV ст. гуманісти не протиставляли традиційним (феодальним) уявленням про духовний характер реальності своє нове уявлення про природний (а не духовний) характер реальності, не вимагали «негайної» заміни Бога природою. Конкретним існуванням природної реальності для ідеологів молодшої буржуазії виступає не природа як така, а природна людина. Останню ж філософи підносять до рангу «божественного» буття, при цьому не принижуючи Вищої Божественної реальності.

Бог у світоглядно-філософських побудовах гуманістів продовжує відігравати почесну роль «творця» світу, але поряд з ним з'являється людина, формально вона залишається залежною від Бога, (вона створена ним), але будучи наділеною, на відміну від усієї решти природи, здатністю творити і мислити, людина поруч з богом фактично починає відігравати роль істоти, так

би мовити, «співрівної» Богові, роль «другого бога», як висловлювався один з провідних мислителів Ренесансу Ніколай Кузанський.

Початок гуманістичного руху і Ренесансу в цілому звичайно підносять до кінця XIII — початку XIV ст., до творчості видатного поета і мислителя Данте Аліг'єрі (1265—1321 рр.), що жив і творив у Флоренції, у місті, яке вважають столицею італійського Відродження. Данте одним з перших проголосив людину «найвеличнішим чудом з усіх проявів Божественної мудрості». Інший мислитель-гуманіст і також поет Франческо Петрарка (1304—1374 рр.) полемізує з філософами-схоластами (і чи не одним з перших гостро критикує Арістотеля як філософа, у якого черпала своє натхнення середньовічна схоластика). Виправдовуючи «земні» устремління людини, Петрарка звертається до спадщини головним чином античних мислителів, хоча прагне знайти співзвучні мотиви і у таких авторитетів середніх віків, як Августин.

Слід зауважити, що перші представники гуманістичного руху — Колюччо Салютаті (1331—1406 рр.), Леонардо Бруні (1374—1444 рр.), Джаноццо Манетті (1396—1459 рр.), Леон Батіста Альберті (1404—1472 рр.) — посідали позиції своєрідного антропологізму, який поряд з Богом звеличує людину як творця світу культури, обожнює, людину як суб'єкта творчої діяльності, зближуючи її з Богом. Людська діяльність, як діяльність принципово творча, є одним з центральних моментів антропологізму перших гуманістів. Саме увага до людської діяльності стимулює дослідницький пошук гуманістів у питаннях свободи волі у її відношенні до Божественного Провидіння.

Ці пошуки приводять, зокрема, до виділення поряд з традиційною категорією фатума (долі), що виражає залежність людний від зовнішніх неблаганних сил, категорії фортуни. Остання виражає специфіку людської діяльності в обставинах соціальної ситуації, яка на відміну від природного буття, по відношенню до якого людина в більшості випадків не може протидіяти, надає особистості багато можливостей вибору. В суспільстві людина набагато свободніша. Тут їй багато чого вдається такого, що залежить від її розуму, індивідуальної кмітливості тощо. Цей більший (порівняно з

фатумом) простір, що відкривають перед людською свободою нові суспільні відносини, і відображає категорія фортуни.

2. Вчення Лоренцо Валли

Одним з провідних представників раннього Відродження був Лоренцо Валла (1407—1457 рр.), який у своїх численних творах досить гостро критикував клерикальну ідеологію і схоластичну філософію. Вважаючи релігію сферою емоційно-психологічною, Валла наголошував на неможливості раціонального її осмислення, внаслідок чого вся схоластична метафізика оцінювалася ним як щось позбавлене раціонального значення і взагалі сенсу. Тому, вважав Валла, справді християнську мудрість знаходимо у апостола Павла, а не у Фоми Аквінського. Перший діяв у напрямі зміцнення віри, а не займався марними «мудруваннями» в спробах раціонального «обґрунтування» (принципово неможливого) християнської релігії.

Раціоналістичні вправи (ефективні по-справжньому лише в науковому дослідженні) тут призводять лише до засмічення мови формалістично-схоластичними безглуздими утвореннями зразка «щойність», «бутність» і т. ін., від яких необхідно терміново і рішуче позбавити латинську мову, яка, схоластизуючись, значною мірою втратила характер засобу спілкування. Повернення до справжньої, «чистої» латини було одним з важливих напрямів діяльності перших гуманістів.

Всупереч аскетичному моральному ідеалові християнства Валла відстоює життєво-тілесні принципи епікурейської етики. Проте тлумачення цих принципів нерідко провадилася з індивідуалістично-прагматичних позицій, аж ніяк не притаманних справжньому епікуреїзму. І це не випадково, адже на ранніх етапах своєї історії буржуазія виявляє потяг до інтерпретації добра, добродітності, чеснот в дусі корисності.

3. Неоплатонізм Платона

Філософія Ренесансу, особливо в Італії, орієнтувалася передусім на систему Платона. Ця тенденція мотивувалася тотальною схоластизацією вчення Арістотеля, яка була закладена у теології томізму. Платонізм у антисхоластичній філософії Ренесансу стає символом людяності, визнається

синтезом попередніх надбань у філософії, теології, грецькій науці та східних доктринах. Розповсюдженню платонізму в Італії сприяв пізній візантійський неоплатонік Георгіос Гемістос (1360-1425), який прийняв ім'я Плетон, співзвучне з "Платон". Його діяльність у Флоренції, де він проповідує ідеї Платона, була спрямована на повне заперечення аристотелізму. Плетон цікавився східними містичними теоріями, каббалою та зороастризмом, що уможливило йому зробити висновок про безпідставність претензій християн на абсолютну істину.

Центральною ідеєю філософії Плетона було вчення, згідно з яким світ перебуває у залежності від Бога, але не Бог створив дійсність, вона існує вічно. Тому ідея християнства про творення світу з нічого, ідея "абсолютної волі творця" визнається хибною. Не тільки світ, а й сам Бог перебувають в залежності від абсолютної необхідності, яка спричинює всі події. Саме це забезпечує гармонійну єдність світу, де місце Бога — підтримувати всесвітню гармонію, що робить світ божественним. Місце людини — бути "середньою ланкою", що поєднує тілесні та духовні властивості світу в єдине гармонійне ціле. Тому та людина, яка реалізує в собі відношення до світу, проникнута моральністю (тобто найвищою формою духовності), стає богоподібною. Плетон не посилається на неоплатоністську ідею еманациї. У своєму поясненні будови світу використовує стародавній пантеон грецьких богів. Зевс стоїть на чолі існуючого світу, виявляючи себе як абсолютне буття, долю суцього. Події відбуваються не безпосередньо, а через посередництво особливої субстанції у природі, яка має божественну сутність. Таке визнання рівності природи і Бога у подальшій історії філософії буде розвинено в пантеїзм. Філософія Плетона в Італії знайшла широке розповсюдження. Він почав першим розглядати неоплатонізм не у вигляді середньовічної християнізованої теології, а у світській філософській формі, де людина стає центром теоретичної системи.

4. Флорентійська Академія. Ренесансний платонізм. Марсіліо Фічіно

Свого найбільш типового виявлення ренесансний платонізм знаходить в рамках так званої Флорентійської Академії, засновником і одним з найяскравіших представників якої був Марсіліо Фічіно (1433—1499 рр.).

Засновник Флорентійської Академії усвідомлював, що обґрунтування гуманістичних ідеалів,— а саме про це йшлося на цьому етапі епохи Відродження,— потребує попереднього вирішення цілої низки кардинальних проблем і серед них — проблеми місця людини у світі, відношення Бога до світу і, зрозуміло, до людини.

Акт творення богом світу «з нічого», одне з головних положень християнської теології, Фічіно взагалі не розглядає, хоча відверто і не піддає сумніву. Згідно з Фічіно, Бог творить світ, мислячи самого себе, через що виходить, що світ одвічно міститься в Бозі, становлячи нероздільну з ним єдність. Світ, по-суті, лише «розгортається» (схоже до Кузанського) у вигляді низхідних ступенів космічної ієрархії. Таких ступенів Фічіно вирізняє п'ять — Єдине (бог), космічний розум (ангел), світова душа, якість, матерія (тілесна маса).

Бог, у тлумаченні Фічіно, початок, середина і межа Всесвіту. Процес «розгортання» Бога змальовується Фічіно в термінах неоплатонічної теорії еманациї, внаслідок чого природа (матеріальна за змістом) позбавляється тих негативних атрибутів, якими наділяла її традиційна християнська теологія. Матерія, з точки зору гуманістичного неоплатоніка Фічіно, сама по собі не є злом, оскільки притаманна Божественному Першоєдиному як нижчий ступінь його низходження до множинності природного буття. Ця матерія містить у собі лише можливість зла. Бог виступає тут як всезагальна природа речей. Обґрунтуванню цієї тези присвячено окремий розділ головної роботи Фічіно «Платонівське богослов'я». Бог, гадає Фічіно, знаходиться повсюди, оскільки він сам і є цим «повсюди», яке «охоплює» як самого Бога, так і все суще. Він містить, не будучи «вміщуваним», оскільки сам є цією здатністю вміщувати.

Пантеїстичні концепції Відродження мали переважно матеріалістичний характер, хоча матеріалістом сам Фічіно не був, його боротьба проти офіційного християнського креаціонізму, прагнення подолати бар'єр між Богом і світом (насправді — між людиною і світом) підготували ґрунт для матеріалістичного пантеїзму Дж. Бруно і далі — матеріалізму Ф. Бекона, у

якого «матерія усміхається своїм поетично-чуттєвим блиском усій людині» (Маркс).

Космічна ієрархія Фічіно, проте, не зводиться до простого існування п'яти ступенів. Між ними існує постійний динамічний зв'язок — «духовний коловорот» від Бога до світу і від світу до Бога. Перехід від єдності Божественного буття до множинності речового світу реалізується через розум, що характеризується як «вмістилище форм усіх можливих речей», як «непорушна множинність». Першообрази, що містяться в розумі, втілюються в матеріальному світі через діяльність третього елемента космічної ієрархії— душі, яка в філософії флорентійського неоплатонізму посідає особливе місце в ієрархії буття, бо вона «звідусіль третя».

Перехід від непорушного світу першообразів до рухомого світу матеріальних речей може реалізувати тільки душа, якій притаманні властивості протилежних ступенів ієрархії: вона і єдина, і водночас здатна породжувати множину одиничних речей. Саме душа є джерелом руху і життям космосу. Витлумачена у такий спосіб душа (а її конкретним носієм є людина) по суті виявляється тотожною природі (таке ототожнення проводить неодноразово і сам Фічіно). Саме тут і реалізується головна світоглядна настанова нового бачення світу: проголошення вже не Бога, а природи фактично головною реальністю буття (при формальному збереженні космічного повновладдя Бога). Тут же реалізується і друга важлива настанова світогляду цього періоду — конкретизація істотних характеристик природного буття у специфічних особливостях людини, а не взагалі в природі як такій. Людина проголошується у Фічіно вершиною Божественного творіння не лише тому, що виявляється здатною споглядати Бога, явленим у красі світу. Вона уподібнюється Богу завдяки творчій силі, здатності перетворювати зовнішній природний світ. Пануючи над рештою живих істот, людина сама стає свого роду богом — богом нерозумних тварин, богом стихій, богом всіх змінюваних нею матеріальних речей.

Позиція Фічіно знайшла своє продовження і розвиток у творчості його молодшого сучасника Джованні Піко делла Мірандоли (1463—1494 рр.).

4.2. Неоплатонізм Піко делла Мірандоли

У творчості Піко делла Мірандоли (1463-1494) світ розглядається ієрархічно: він складається з ангельської, небесної та елементарної сфер. Чуттєвий світ виник не з "ніщо", а з вищого безтілесного початку, з "хаосу", неупорядкованість якого гармонізує Розум. Світ — довершена система, яка складається з протилежних тенденцій, гармонійно поєднаних у прекрасне ціле. Суперечливість світу полягає у тому, що, з одного боку, він природний, сам по собі, а з іншого — конкретне становлення світових подій є виявом волі божества. Бог не існує окремо від природи, він присутній у всіх процесах. Однак тут не класична натуральна пантеїстична система, яка ототожнює принцип Бога і природи. У розумінні Піко, Бог найдовершеніша сутність світу, без якої світ не може існувати як Космос, упорядкована цілісність.

Людину, її властивості, її долю визначає не надприродне, конкретна доля є наслідком природної активності особи. У своєму творі "Про достоїнність людини" (1486), який він написав для дискусії, вказується, що людина є особливим мікрокосмосом, який неможливо порівняти та ототожнити з неоплатонівською структурою світу (елементарний, небесний та ангельський світ), бо людина проникає своєю присутністю вертикально у всі ці світи. Людина сама є творцем своєї долі, особистості, своє існування будує виключно завдяки власному волінню, вільному виборі, свободі. Тому людина вирізняється тим, що вона постійно йде до божественної довершеності. Однак якщо Бог є постійним творінням гармонії, благого, то людина, окрім здатності бути творцем гармонії, має здатність руйнувати, творити хаос, бути творцем зла. Бог карає людину за заподіяне зло чи єднає із собою за створене благо. Людська природа суттєво відрізняється від тваринної, вона довершеніша, бо людина сама здатна творити гармонію, а не бути частинкою гармонії, створеної іншим суб'єктом, людина — це істота, здатна за власною свободою волі єднатися з божеством. Ця здатність не дана людині з народження, вона формується, людина сама у собі її створює, бо людина "творець свого щастя". У філософії Піко делла Мірандоли антропоцентризм уперше стає розвиненим

принципом, людина стає центральною фігурою подій у світі, у вічній боротьбі добра і зла.

5. Арістотелізм (періпатетизм) П'єтро Помпонацці

Перехід до світського вивчення Арістотеля відбувся через період його систематичної критики неоплатоніками. Періпатетики Ренесансу здійснили це через вирізнення арістотелізму і томізму, критикуючи томізм класичним надбанням Арістотеля. П'єтро Помпонацці (1462-1525) у своїй діяльності яскраво виявляє зміни, які відбулися в старому, середньовічному розумінні Арістотеля під час перетворення арістотелізму у ренесансний. Його вчення зберігає зовнішню форму середньовічної традиції, однак утримує в собі нову філософію, що протистоїть схоластичній традиції. У межах теорії двоїстої істини Помпонацці розвиває ідею незалежності філософії від теології; філософія повинна виходити з наукових принципів, створених завдяки раціональному пізнанню. Релігія потрібна лише для духовного виховання народної більшості. До головних трактатів Помпонацці відносяться: "Про безсмертя душі", "Про причини явищ природи", "Про долю, свободу волі, накреслення та божественне провидіння". Вирішення питання про безсмертя душі здійснюється Помпонацці завдяки тезам світогляду Ренесансу про необхідність природного пояснення подій, яке відкидає місце чуда. Він посилається на вчення Арістотеля про залежність ідей від почуттів, про неможливість існування душі без тіла — душа природна і тому смертна. Безсмертя душі неможливо раціонально пояснити, в нього можна тільки вірити.

Уявити людину безсмертною можна лише тому, що ми користуємося загальними поняттями, абстрагованими від одиничного, часткового, окремого. Те, що людина має поняття про нематеріальні, безсмертні духовні сутності, тоді коли їх ніхто не мав змоги відчутти, доводить, що вони є абстракціями, створеними від реально даної нам одиничної чуттєвості. Головна властивість людини полягає не у досягненні безсмертя, як навчають середньовічна етика та теологія, а у можливості свідомо побудувати своє щастя і блаженство завдяки здатності раціонально діяти, пізнавати світ. Помпонацці першим починає

будувати систему понять моралі, орієнтовану на світські, антропологічні цінності, а не на християнський аскетизм.

Розглядаючи проблеми спричинення явищ природи, Помпонацці робить висновок, що їх раціональне пояснення можливе лише в разі прийняття тези про природність причин різноманітних процесів. Світ підкоряється єдиному вічному законові постійних змін, усе виникає, змінюється і зникає. Це веде до постійного повторення у самозамкненому кругообігу речей. Випадкові події є виявом загальної необхідності круговороту речей, бо у природі можливе лише те, що не заперечує природи. Тому все, що існує, має природну сутність, відповідає їй, не може зникнути з природи взагалі, бо тоді природа втрачає саму себе, свою єдність у спричиненому послідовно кругообігу. Кругообіг речей розімкнеться, якщо той чи інший природний фрагмент не зможе відновитися після своєї загибелі. Отже, якщо світ існує, то все в ньому підкорене необхідності, яка схожа на фатум, долю світу. Людина також підкорена відношенню причин та наслідків. Вона може вибирати, але при цьому її вибір зумовлений зовнішньою для неї природою, середовищем. Запропонована світоглядна позиція Помпонацці не залишає місця у світі для Бога, бо Бог не може мати свободи власної волі, його діяльність суворо детермінована природними законами (а Бог, як існуюче за межами природи і нездатне впливати на неї для нас, підкорених природі,— фантастична сутність). За таких міркувань чи є Бог, чи його немає — людині все одно.

6. Філософія природи Ніколая Кузанського

Німецький кардинал Ніколай Кузанський (1401-1461) був одним з перших творців нового сучасного способу мислення, що почав формуватися на межі Середньовіччя та Ренесансу. Його космологічні погляди не переходили за межі релігійних поглядів. Як церковний діяч, він повністю підкорявся системі середньовічного теологічного контрактату. Філософське вирішення Кузанським проблеми відношення Бога і світу має геоцентричне спрямування. Він використовує аристотелівський принцип пізнання дійсності чуттями, розумом та інтелектом, вважаючи, що пізнавальні можливості людини обмежені прихованою сутністю, яка має необмежену глибину. Необмежене знання

можливе лише у формі символу, загальної абстракції, яка виявляє властивості дійсності у формі людських уявлень, а тому може відображати те, чого в світі немає, тобто фантазії. Основу такої символіки Кузанський вбачає в математиці. Аналізуючи математичні засоби відображення дійсності, він робить ряд епохальних висновків. Так, розглядаючи поняття нескінченного, докази існування нескінченності, Кузанський стверджує, що дане поняття є продуктом переміщення натурального ряду чисел у простір нашою уявою. У самому ж просторі ніякого натурального ряду нескінченних чисел не існує, ми творимо насилля над природою, підкоряючи її нашій уяві. Розум підкорений законам протилежностей, про що вчили ще давньогрецькі філософи, для думки важливо "так" чи "ні", коло чи багатокутник. Однак у самому розумі протилежності можуть і зливатися, коли ми їх розглянемо у нескінченних визначеннях. Нескінченний багатокутник перетворюється у коло. Якщо Бог визнається нескінченним у своїх можливостях та їх визначеннях, то у ньому зливаються всі протилежності, жодні спроби розуму не здатні тоді виявити його сутність. У нескінченному втрачає сенс різниця між найменшим та найбільшим. Ми не можемо знайти межі світу, бо обмеження уявляється нами через натуральний ряд чисел, що є насиллям над дійсністю нашого розуміння. Тоді ми повинні визнати божественність світу, для якого наші поняття є зовнішніми. Божественний світ здатний поєднати у собі абсолютно протилежні тенденції. Здатність людини завдяки мисленню це зрозуміти свідчить про божественність самої людини. Хоча абсолютне злиття людини з божеством відбулося лише у Христі. Людина—це також Бог, однак не в абсолютному, а в обмеженому розмінні. Людина— не просто частина цілого, а сама є чимось цілим, індивідуальним, невичерпним.

Визначаючи предмет пізнання, Кузанський розвиває пантеїстичні традиції у філософії, згідно з якою Бог існує невідривно від чуттєво даного світу. Питання цього світу, тобто Бога, є справою розуму, а не вірування, яке бажає охопити Бога лише в уявній формі. Хоча розум сам часто діє за допомогою уяви, але мисляча людина завдяки філософії спроможна знайти свої помилки, відокремити уявие від істинного.

7. **Натуральна філософія Джордано Бруно**

Творчість Джордано Бруно (1548-1600) проходила під впливом астрономічних досягнень Н.Коперника. Пантеїзм Бруно є найбільш радикальним та послідовним серед усіх вчень представників італійської філософії природи. До головних трактатів Бруно відносять "Про причину, начало та Єдине", "Про нескінченність, Всесвіт та світи".

Основою теоретичної системи Бруно є концепція про єдність світу, що забезпечується праосновою всесвіту — Єдиним. Єдине розглядається ним як самодостатня сутність, що не потребує зовнішнього втручання жодних сил. Бруно називає Єдине дуже часто матерією, однак не можна визнати, що сучасні визначення матерії є придатними для бруновського розуміння. В Єдиному збігаються одне і різноманітне, мінімум і максимум; у єдності самодостатність існування кожного особливого фрагменту, "кожна річ являє себе єдиною, але не єдиним чином". Багатоявність одного й того самого за сутністю свідчить про підпорядкованість всього видимого світу єдиному законові. У своїй методології Бруно пантеїстично ототожнює матерію і Дух, природу і світову душу (часто називаючи її Богом). В його вченні матерія пронизана "універсальною діючою причиною — розумом — першою і головною силою світової душі; світова душа — універсальна форма буття Єдиного".

Отже, на відміну від сучасних уявлень для Бруно не стоїть проблема форми організації мислячої матерії. Матерія є мислячою за своїм основним принципом. "Матерія не може існувати без форми, і навпаки, форма виявляє себе як внутрішній бік матерії, вона не може бути чимось привнесеним ззовні, надбаним". Теза про нескінченність всесвіту має фундаментальне значення для космогонії Бруно. Космос розглядається ним як порожнеча, яка повністю заповнена нескінченим розмаїттям матеріальних утворень. Тому казати, що Космос має певне місце — безглуздо. Світ матеріальний і оформлений (тобто має душу) скрізь, тому немає ніякого потойбічного джерела подій, джерела руху. Це уможливило Бруно висловити гіпотезу про існування інших суспільств на інших планетах.

У своїй теорії пізнання Бруно використовує гіпотезу, згідно з якою через людську душу діє вселенська світова душа, яка не відокремлюється від душевної матерії (тобто усе має форму). Однак душі відрізняються одна від одної. Людська душа відмінна від душі тварин своєю особливою конфігурацією, яка залежить від будови тіла. Пізнання починається з чуттєвого сприйняття, потім утворюються уявлення, потім здоровий глузд і розум. Чуттєвого пізнання недостатньо для появи глузду та розуму, тому Бруно визнає два етапи процесу. На першому утворюються уявлення під дією органів чуттів, а на другому, частково незалежному від першого змістовно, виникають судження, думки, ідеї.

Пантеїстична філософія природи Бруно завершує розвиток ренесансного осмислення буття. Наступний етап розвитку був пов'язаний з ерою, де природознавство стає експериментальним та математизованим.

8. Ідеологія централізованої держави Ніколо Макіавеллі

Найбільш відомими творами Макіавеллі (1469-1527) були: "Нотатки про перші десять книг Тита Лівія", "Правитель", "Флорентійський літопис". Центральним місцем у філософії Макіавеллі є ідея постійного всесвітнього кола як результату впливу "фортуни", що забезпечує природний плин процесів. Необхідність ним розуміється не фаталістично — людина може свідомо використовувати фортуна і досягати успіху, усе залежить від здатності людини використати її чи протистояти їй.

Розвиваючи своє вчення про фортуна, Макіавеллі розробляє систему понять, придатних для суспільного використання знання про події у суспільному житті. Насамперед він відокремлює політику від теологічних та релігійних уявлень. Політика розглядається ним як автономна система людської діяльності, яка визнається уособленням свободи людської волі в межах необхідності. Політику визначає не Бог, не абстрактна мораль, а природні закони життя та людська психіка. Дослідження Макіавеллі історичної та політичної практики призводить до виявлення того, що політична діяльність має розгалужену систему мотивів: реальні інтереси, жадоба влади, корисливість, бажання збагатити та ін. Макіавеллі висуває цілу низку конкретних пропозицій

для тих, хто стає "на шлях долі", щоб такі люди були саме правителями нового типу — абсолютним володарем, деспотом.

Така людина не повинна бути обмежена жодними апіорними схемами, релігією, моральними принципами та своїм власним словом. Тільки спираючись на детальний аналіз фактів, можна керувати державою. Одна мораль придатна для правителя — хто сильніший, той має рацію. Лише таким шляхом можна опанувати стихією людських вчинків, які випливають із психологічно обумовлених бажань. Правитель не може покладатися на випадок, божественне провидіння, він повинен сам стояти обличчям до дійсності, розраховувати тільки на власні сили під час формування своєї долі. Мораль сили Макіавеллі часто визнається зразком політичного цинізму, аморальності в політиці. Саме до його філософії правління часто використовують тезу "мета виправдовує засоби її досягнення".

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції: питання, ситуаційні задачі і т.п.

Загальне матеріальне та навчально-методичне забезпечення лекції: навчальні приміщення, обладнання (кодоскоп), устаткування, ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Питання для самоконтролю:

1. Що являє собою поняття „гуманізм”?
2. Яку роль відводили людині гуманісти у своїх філософських поглядах?
3. В чому полягала філософська концепція Валли?
4. Чому Платон вважає „хибною” саму ідею християнства?
5. Яку роль відіграла Флорентинська Академія у становленні філософської думки епохи Ренесансу?
6. Чому, на думку Мірандоли, людина може об’єднатися з Богом?
7. По яким критеріям Н.Макіавеллі відокремлював поняття „суспільне” і „божественне”?

Список використаних джерел:

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету /

Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.

2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником / Під редакцією доктора філософських наук, професора Н. Хамітова ; 4-е видання, перероблене та доповнене. — К. : КНТ, 2016. — 396 с.

3. Петрушенко В. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії) – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко. — 2-ге вид., випр. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. — 596 с.

4. Петрушенко В. Філософія і методологія науки – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко ; вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів : Новий Світ – 2000, 2021. — 200 с.

5. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file

7. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С.Добронравової. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. — 255 с.

8. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності : навчальний словник-довідник / За наук. ред. д. філос. наук., проф. В. Л. Петрушенка. — Львів : Новий Світ-2000, 2022. — С. 322–330. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/12836>

Лекція № 5

Тема № 3. «Розвиток філософського знання від Ренесансу до Новітнього часу.» – 2 год.

Актуальність теми:

Вчення представників німецької класичної філософії багато в чому зумовили подальші характер та спрямованість людської думки. Принципове протиставлення Кантом феномену («явища») та ноумену («сутності речі») знайшло свій подальший розвиток в низці вчень XIX-XX ст. (в XX ст. Б.Рассел зауважить, що якщо б не було різниці між явищем та сутністю, вся наука не мала б сенсу). Гегелівський діалектичний метод буде прийнятий не тільки ідеалістами – послідовниками видатного філософа, але і представниками матеріалістичного табору. Таким чином, вивчення філософської спадщини німецької класики надасть можливість зрозуміти фундаментальні чинники формування наукового (зокрема, медичного) знання та характеру мислення в цілому у XX ст., що, в свою чергу, – загальні риси сучасної парадигмальності.

Конкретні цілі:

- Демонструвати розуміння специфіки ідеалістичного напрямку німецької класичної філософії.
- Аналізувати досягнення онтологічної та гносеологічної думки німецької класичної філософії, важливість запропонованих в цей час дослідницьких шляхів для розвитку загальнонаукового знання.

Основні питання, що розглядаються:

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
	<i>Підготовчий етап.</i>		
1.	Визначення навчальних		3 хв.
2.	цілей. Забезпечення позитивної мотивації.		2 хв.
	<i>Основний етап.</i>		
3.	Викладення лекційного матеріалу. План:	Таблиця	5 хв.
	1. Німецька класична філософія (загальна характеристика)	Кодограма	20 хв.
	2. Філософія І.Канта		
	2.1. Докритичний період		
	2.2. Теорія пізнання.		

	<p>Апріоризм</p> <p>2.3. Система категорій</p> <p>2.4. Трансцендентальна логіка</p> <p>2.5. Етика</p> <p>3. Вчення Й.Г.Фіхте</p> <p>3.1. Науковчення</p> <p>3.2. Етика. Вчення про свободу</p> <p>4. Філософія Ф.В.Шеллінга</p> <p>4.1. Натурфілософія</p> <p>4.2. Трансцендентальний ідеалізм</p> <p>4.3. Філософія тотожності</p> <p>4.4. Філософія одкровення</p> <p>5. Вчення Г.В.Ф. Гегеля</p> <p>5.1. Філософська система Гегеля</p> <p>5.2. Діалектична логіка</p> <p>5.3. Філософія природи</p> <p>5.4. Антропо-соціальна філософія Гегеля</p> <p>5.5. Вплив філософії Гегеля на духовне життя Німеччини</p>		<p>10 хв.</p> <p>15 хв.</p> <p>20 хв.</p>
4.		Кодограма	
5.			3 хв.
6.			3 хв.
7.	<i>Заключний етап.</i>		2 хв.
	Резюме лекції, загальні висновки.	Список літера-	7 хв.

	Відповіді лектора на можливі запитання. Завдання для самопідготовки студента. Перевірка відвідування лекції.	тури, питання	
--	---	----------------------	--

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

Німецька класична філософія (загальна характеристика)

Німецька класична філософія є значним і вагомим етапом у розвитку світової філософії, що охоплює напружений, дуже яскравий за своїми результатами, важливий за впливом на духовну історію людства період духовно-інтелектуального розвитку. Вона представлена сукупністю філософських концепцій Німеччини майже за сто років, зокрема, такими оригінальними мислителями, як Іммануїл Кант (1724-1804), Йоган Готліб Фіхте (1762-1814), Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775-1854), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831), Людвіг Андреас Фейєрбах (1804-1872). Кожний з цих філософів є настільки своєрідним та оригінальним, що виникає питання — чи можна говорити про німецьку класичну філософію як про цілісне утворення? Проте при всьому розмаїтті ідей та концепцій, німецьку класику відрізняє ряд суттєвих рис та принципів, що є спільними для всього цього етапу розвитку філософської думки. Саме вони і дають змогу говорити про німецьку класичну філософію як про цілісне духовне утворення. По-перше, всіх представників німецької класичної філософії об'єднує розуміння ролі філософії в історії людства і в розвитку світової культури. Вони вважали, що філософія покликана критично самопізнати людську життєдіяльність, зробили предметом спеціального філософського дослідження людську історію і людську сутність. Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель бачать філософію чітко систематизованою наукою, але наукою специфічною. З їхньої точки зору, філософія, живлячись

науками, орієнтуючись на науки, має будувати себе як науку гуманістичної спрямованості.

По-друге, представники німецької класичної думки надали філософії вигляду широко розробленої та диференційованої спеціальної системи дисциплін, ідей, понять та категорій. Німецька класична філософія є високо професійною, надзвичайно абстрактною та узагальненою системою філософського освоєння дійсності. По-третє, німецька класична філософія розробила цілісну діалектичну концепцію розвитку. По-четверте, німецька класика виробила певні загальні принципи підходу до проблеми історичного розвитку, запропонувавши досліджувати його науково-теоретичними засобами і виділивши деякі його загальні закономірності. По-п'яте, розглядаючи проблеми людини, німецька класична філософія концентрує увагу навколо принципу свободи та інших гуманістичних цінностей. Враховуючи ці основні риси німецької класичної філософії, можна виділити також і основні проблеми, дослідження яких перебуває в центрі уваги цього періоду розвитку світової філософії: проблема науковості філософії, онтології, гносеології, філософської антропології, філософії історії, філософії права, філософії релігії, етики, естетики і т.д. Для побудови своїх філософських систем мислителі німецької класики виходили з таких принципів: принципу розрізнення закономірностей розвитку природи і культури, принципу активності суб'єкта, принципу історизму.

Філософія І.Канта

Іммануїл Кант народився в 1724 р. у сім'ї ремісника в Кенігсберзі. Тут Кант вчився, вчителював, став професором, ректором університету. У Кенігсберзі він написав усі свої твори, тут він і помер у 1804 р. Філософію Канта поділяють на два періоди — докритичний (до початку 70-х років XVIII ст.) і критичний, коли Кант розпочав досліджувати обмеження розуму. Результати своїх досліджень він виклав у своїх відомих працях: "Критика чистого розуму", "Критика практичного розуму", "Критика спроможності судження" і багатьох інших.

Докритичний період

Визначальним для цього періоду є робота над проблемами природознавства та математики, викладання природничо-наукових дисциплін. Астрономія, математика, фізика, антропологія, фізична географія (вперше ним введена як навчальна дисципліна), мінералогія — такий неповний перелік галузей знання, які його цікавили. У своїх природонаукових дослідженнях Кант перебував під впливом ньютонівської концепції всесвітнього тяжіння (розробив пояснення явищ припливів та відпливів на основі визначення присутності відштовхуючих сил, дії сил на відстані) та еволюційної концепції Ж.Бюффона, його ідеї закономірної зміни природних тіл та явищ у часі. Кант виступає як натураліст-спостерігач, обґрунтовує необхідність того, щоб в природознавстві все було пояснено природним чином. У роботах цього періоду було поставлене питання про розвиток у природі. Зокрема, в роботі "Всезагальна природна історія та теорія неба" (1775) була розвинена космогонічна гіпотеза, в якій на основі законів механіки пояснювалось, яким чином виникла сонячна система, які етапи вона пройшла. Надалі ця гіпотеза отримала назву теорія Канта-Лапласа, яка сприяла становленню історичного (еволюційного) підходу в природознавстві.

У працях "докритичного" періоду Кант перебуває під впливом раціоналістичної філософії Лейбніца. Він дотримується погляду, згідно з яким зв'язок між причинами і наслідками подій не відрізняється від логічного зв'язку між підставою та наслідком. Однак поступово Кант відмовляється від такої позиції під впливом філософії Юма. Для пояснення явищ природи Кант впроваджує телеологічний (цілепокладання) принцип. Кант починає визнавати, що зв'язок між причиною і дією має емпіричний характер (факт буття), а не характер логічного висновку. Тому логіки недостатньо для обґрунтування природознавства. Разом з цим Кант залишається на позиціях раціоналізму і наголошує, що наука (математика, природознавство), яка складається з положень загальних і необхідних, не може мати своїм джерелом досвід, який завжди є обмеженим, а тому не може бути підставою для універсальних узагальнень. Водночас джерелом для таких знань не може бути і розум сам по

собі. А такі знання існують незалежно від того, що ми не здатні пояснити їх виникнення. У своїх працях "Про хибні тонкощі чотирьох фігур силогізмів", "Досвід залучення до філософії поняття від'ємних величин" Кант зробив узагальнюючий висновок, що джерелом незалежних від досвіду (та передуючих досвідові) достовірних знань може бути форма чуттєвості та розсуду, апріорна форма.

Теорія пізнання. Апріоризм

Вчення Канта про пізнання спирається на його концепцію про створення суджень. Знання завжди виявляють себе у формі судження, в якій думкою фіксується відношення чи зв'язок між поняттями — суб'єктом і предикатом судження. Існують два різновиди такого зв'язку. В одних судженнях предикат не дає нового знання про предмет порівняно із знанням, яке фіксоване у понятті "суб'єкт". Такі судження Кант називає "аналітичними". У других — зв'язок між суб'єктом і предикатом не впливає з розгляду поняття "суб'єкт", а предикат об'єднується із суб'єктом. Такі судження Кант назвав "синтетичними". У свою чергу синтетичні судження поділяються на два класи: в одному зв'язок предиката і суб'єкта мислиться відповідно до даних досвіду (такі судження називаються "апостеріорними"), у другому зв'язок мислиться як незалежний від досвіду, передуючий досвідові (такі судження називаються "апріорними").

У математиці, філософії, природознавстві апріорні судження займають визначальне місце. Тому Кант ставить три питання: 1) як можливі такі судження в математиці; 2) як вони можливі в теоретичному природознавстві; 3) як вони можливі в "метафізиці". Вирішення цих питань Кант пов'язує з дослідженнями трьох головних пізнавальних властивостей: 1) чуттєвості; 2) розсуду; 3) розуму. Чуттєвість — здатність до почуттів, розум — здатність до умовиводів, які доходять до ідеї, розсуд — здатність до понять і суджень. "Ідеї" — поняття про єдність обумовлених явищ. Кожна з пізнавальних властивостей розглядається Кантом крізь проблему апріорності. Проведене дослідження уможливило зробити йому висновок, що існують апріорні форми чуттєвості (простір і час), апріорні форми розсуду (категорії). Спроба знайти апріорні форми розуму призвела до висновку про існування антиномій розуму.

Розглядаючи математичне знання не як поняття, а як чуттєве споглядання, або наочне уявлення (чуттєва "інтуїція"), вирішуючи питання синтезу суб'єкта і предиката, Кант розділяє математику на дві форми: чуттєве споглядання простору (геометрія) та чуттєве споглядання змін у часі (арифметика). Простір — апіорна форма чуттєвого споглядання. Саме апіорність надає спогляданням просторових форм форму загальності та необхідності. Час — апіорна форма чуттєвого споглядання змін, яка надає послідовностям подій загальності та необхідності. Беззастережна загальність і необхідність істин у математиці не відноситься до предметів навколишнього світу: вона має значення для нашого мислення, вона спрямовує мислення до істинного результату.

Система категорій

Досліджуючи можливість синтетичних суджень у теоретичному природознавстві, Кант робить висновок, що такі судження можливі, якщо ми визнаємо поняття розсуду (категорії) незалежними від даних досвіду. Категорії не становлять собою відображення змісту, сповіщуваного чуттями, вони є лише формами, під які розсуд, як по схемі, підводить чуттєві дані. Тому синтез чуттєвих даних виникає на підставі введення цих даних у схему понять, яка відповідає певній категорії. Таким чином, ні поняття, ані чуття самі по собі не дають знань. Чуття без понять — несвідомі, поняття без почуттів — порожні. Знання завжди є результатом єднання, синтезу почуттів і понять. На цій підставі Кант зосереджує увагу на емпіричному та теоретичному рівнях пізнання (що використовується донині) на відміну від чуттєвого та раціонального рівнів філософів-попередників.

Умовою створення синтетичних суджень у природознавстві, за Кантом, є 12 категорій. Ці категорії поділяються на чотири види — кількість, якість, відношення, модальність. Кожний з видів охоплює ще 3 категорії. Кількість — єдність, множина, ціле. Якість — реальність, заперечення, обмеження. Відношення — зв'язок субстанції з властивостями, причиною і дією, поняття "взаємодія". Модальність — можливість, дійсність, необхідність. Кожна з категорій — незалежна від інших, разом з цим між категоріями існує

співвідношення. Друга категорія кожного виду відносно першої є її протилежністю. Третя категорія кожного виду є синтез, або єдність протилежностей. Як чисті поняття, категорії є апіорними.

Кант розробив складну за своєю структурою концепцію зв'язку категорій як чистих понять розсуду з формами чуттєвого споглядання. Дана концепція спирається на вчення про "схематизм" категорій, або "фігурний синтез". В основі суджень природничих наук лежать загальні та необхідні закони. Будь-яке наукове знання усвідомлює предмети і явища, підкоряючись трьом законам: 1) закон відповідності субстанції; 2) закон причиновості; 3) закон взаємодії субстанцій. Ці закони — необхідна форма нашого розсуду, без яких він не здатний уявити собі об'єктивний предмет, явище. Людська свідомість сама будує форми предмета в тому розумінні, що свідомість лише у формі загального і необхідного знання спроможна зробити його предметом пізнання. Звідси Кант робить висновок, що речі самі по собі не можна пізнати. Ні форми чуттєвості, ані категорії не становлять собою визначення "предметів самих по собі". Тим самим обґрунтовується теза про можливість пізнання "речей для нас" та неможливість пізнання "речей в собі", що стає основою нової форми агностицизму.

Трансцендентальна логіка

Питання про можливість апіорних синтетичних суджень у філософії ("метафізиці") Кант пов'язує з дослідженням властивостей розуму. Він розглядає розум як здатність створювати умовиводи, що призводить до виникнення ідей. За Кантом, "ідеї" — поняття про незаперечне. А оскільки дані досвіду обумовлені причинами, предметом ідей може бути лише те, чого ніколи не може сприймати чуття, досвід. Розум створює три головні ідеї: 1) ідею про душу як цілісність всіх психічних явищ; 2) ідею про світ як цілісність нескінченного ряду причинове зумовлених явищ (причин і наслідків); 3) ідею про Бога як причину усіх причинове створених явищ. Однак спроба розуму дати вичерпну відповідь про те, що є світ як ціле, призводить до суперечності. А саме: можна довести, що світ не має початку в часі, не має обмежень в

просторі. І можна довести, що світ почав існувати лише з якогось моменту часу, що світ обмежений просторово. Можна довести, що частинки, з яких складаються тіла, можуть бути нескінченно подільні. А можна довести, що вони мають межу кінцевої подільності. Можна довести, що події відбуваються внаслідок дії необхідних умов. А можна довести, що події відбуваються абсолютно випадково, необумовлене. Кожна зі схем доведення буде логічно істинною.

Такі суперечності, як виявив Кант, виникають у розумі з необхідністю. А це свідчить, що розум сам по собі має суперечливий характер. Ці положення визнаються Кантом неістинними, бо світ як цілісність є принципово не даною нам "річчю у собі". Кант пропонує розділити логіку на два типи — загальну логіку і трансцендентальну логіку. Загальна логіка досліджує форми поняття, судження, умовиводу, повністю абстрагуючись від питання про зміст, який мислиться за допомогою тієї чи іншої форми думки. Трансцендентальна логіка звертає увагу на те, що надає знанню апіорного характеру, створює можливість виникнення загальних і необхідних істин. Таким чином, фактично вчення Канта про пізнання є розгорненою трансцендентальною логікою.

Етика

В етичному вченні Кант дотримується принципів, які він розвинув у своїй теорії пізнання. Так, що стосується проблеми необхідного та вільного в діяльності людей, то він вважав, що дана суперечність — уявна: людина діє необхідно в одному відношенні, вільно — в іншому. Людина діє з необхідністю, оскільки вона з своїми думками, чуттями розміщується серед інших явищ природи і в цьому відношенні підкоряється необхідності світу явищ. Разом з цим людина є моральною істотою. Як моральна істота, вона належить до світу духовного. І в цій якості людина — вільна. Моральний закон, який дається лише розумові, це "категоричний імператив", закон, який потребує, щоб кожний індивід діяв так, щоб правило його індивідуального життя, поведінки ставало правилом поведінки кожного.

У разі, коли дії збігаються з моральним законом, здійснюються людиною на підставі власної схильності, їх не можна назвати моральними. Дія людини

буде моральною тільки в тому випадку, коли індивід здійснює її з поваги до морального закону. Етика не повинна будуватися з розрахунку на емпіричне щастя. Суперечність між моральною поведінкою людини і результатом цієї поведінки в емпіричному житті не знімається нашою моральною свідомістю. Не знаходячи справедливого стану речей у світі явищ, моральна свідомість діє у світі уявному. Існування таких понять, як "свобода", "безсмерття", "Бог", пояснюється вірою в уявніш світ, даний тільки думкам, але неосяжний для думок (трансцендентний світ). Трансцендентність уявного світу буде існувати завжди, бо людина не здатна своїм розумом вийти за межі антиномічності загальних і необхідних понять.

Філософія Й.Г.Фіхте

Йоганн Готліб Фіхте народився 1762р. З 1794р. працював професором Єнського університету. В 1799 р. був звинувачений в атеїзмі та звільнений з університету, після чого переїхав до Берліна і займався читанням публічних лекцій. Добровольцем брав участь у антинаполеонівській війні і в 1814 р. помер від хвороби у військовому госпіталі.

Науковчення

У своїх перших трактатах Фіхте першочергову увагу приділяє філософсько-моральним проблемам. Так, у працях "Досвід критики усякого одкровення", "Нотатки про правильність висновків громадськості по відношенню до французької революції" Фіхте зводить поняття "практичної філософії" до діяльності лише моральної свідомості. Він виводить моральні принципи як вимоги абстрактного розуму. Основу своєї практичної філософії він вбачає в тому, що принципи моралі повинні опиратися на теоретичне обґрунтування, маючи зв'язок із чіткою науковою системою. Головний твір Фіхте — "Науковчення" (1794) — є трактатом про науку. Наукові положення, згідно з його поглядами, повинні спиратися на основоположення, які є достовірними самі собою. Таким достовірним фактом є визнання суб'єктом свого існування — "Я". "Я" охоплює собою все, що може бути мислимим. Діяльність суб'єкта, який визнає своє існування, розглядається як діяльність "Я", що відбувається у формі переходів від ствердження певної тези до протилежної,

а від останньої — до третьої, яка має бути єдністю першої і другої. Крім тези про існування "Я", ми можемо виділити протилежну тезу — "не—Я".

Оскільки визнання суб'єктом факту свого існування — єдина достовірність, з якої може починатися мислення взагалі, "Я" не є індивідуальним Я, або субстанцією. "Я" — це абсолютна умова для послідовного, наукового мислення. Воно є основою морального мислення, яка діє як абсолютна надсвідомість. Індивідуальне "Я" є відображенням абсолютного "Я", абсолютної моральності. Саме індивідуальному, емпіричному "Я" протистоїть емпірична природа "не—Я".

Теоретична філософія, усвідомивши місце "Я" і "не—Я", протиставляє їх одне одному в межах абсолютного "Я", неначе результат обмеження, розділу абсолютного. Керуючись таким методом протиставлення і синтезу, Фіхте розглядає систему теоретичних і практичних категорій буття і мислення. Такий метод називають "антитетичним": антитези не виводять з першої тези шляхом переходу до протилежного, а ставлять поряд з тезою. Мета діяльності людини полягає у виконанні закону моралі, обов'язку, якому протистоять природні властивості людини. Ці властивості походять з фізичної природи людини, пов'язаної з усім матеріальним світом, з "не—Я", яке протистоїть "Я" і спонукає його до діяльності. Умовою виконання морального закону може бути лише перемога над чуттєвими схильностями. При цьому Фіхте роз'яснює, що його "не—Я" не можна розуміти як кантівську "річ у собі". "Річ у собі" лежить за межами свідомості, а у Фіхте "не—Я" не здатне існувати як незалежна від свідомості реальність. Воно виникає як продукт діяльності свідомості. Ця діяльність така, що коли вона здійснюється, то в нас немає її усвідомлення. Тому повсякденне мислення взагалі її не фіксує, а сприймає її продукти, як такі що нібито існують самі собою, незалежно від свідомості та діють на свідомість.

Філософське мислення, досліджуючи достовірні самі собою основоположення, долає цю ілюзію повсякденного мислення. Насправді ця данність є лише необхідним уявленням, яке виникає з продуктивної діяльності "Я". Щоб дійти усвідомлення діяльності "Я", слід мати здатність розуму до цього. Таку властивість, для якої не існує звичного протиставлення між діями

та його результатом, між суб'єктом і об'єктом, Фіхте називає "інтелектуальною інтуїцією". Таким чином, не теоретичні положення роблять можливими практичні, а навпаки, практичність робить можливою теоретичність. Діяльність "Я" завжди веде до усвідомлення протилежного. Сама діяльність "Я" приводиться в рух чимось протилежним. Необумовлена діяльність "Я" з необхідністю відтворює протилежності: між діяльністю та її завданням, між предметом і методом, між знанням і незнанням. Під час формулювання положень своєї філософії Фіхте систематично виводить, фіксує логічні категорії. Керуючись "антитетичним" методом, він рухається від теоретичних загальних положень — через розгляд відчуттів, споглядання, уяви, а також мислення (розсуду, здатності судження, розуму) — до положень практичного розуму з його властивостями та спрямуваннями. Викладаючи порядок розвитку категорій, Фіхте показує, що суб'єкт послідовно підіймається від нижчих щаблів теоретичної діяльності до вищих. Таким чином, метод "науковчення" відтворює історичний розвиток людського духу, природний процес розвитку здатності мислення.

Етика. Вчення про свободу

Головною проблемою етики Фіхте вважав суперечність між необхідністю і свободою. Під впливом Спінози він визнає, що воля людини і уся її духовна діяльність взагалі детерміновані таким же чином, як і фізична природа. Людина підкоряється законові причинової зумовленості не тільки як частина або явище природи, а й як суб'єкт громадянського історичного процесу. Згадана детермінованість визначається настільки жорсткою, що Фіхте визнає усі поняття про випадковість лише удаваними, такими, що виникають з недостатнього розуміння суті справи, з необізнаності. Як і Спіноза, Фіхте вбачає в свободі не безпричинний акт, а дію, що ґрунтується на пізнанні необхідності. Однак, на відміну від Спінози, Фіхте вводить поняття "ступеня" свободи, що фіксує доступність свободи людям залежно від рівня історичного розвитку суспільства, в якому індивід перебуває, а не від індивідуальної мудрості. Свобода складається не з вилученої природної чи суспільної необхідності, а з добровільного підкорення індивіда законам та цілям

людського роду. Таке підкорення базується на суспільному пізнанні необхідності. Постановка проблеми в історичному контексті допомагає Фіхте показати, що існують різні ступені свободи, зумовлені відмінностями історичних епох.

Філософія Ф.В.Шеллінга

Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775-1854) отримав у Тюбінгені вищу духовну освіту, в Лейпцігу вивчав математику і природознавство. Викладав у Єнському, Ерлангенському, Мюнхенському та Берлінському університетах. У філософській еволюції Шеллінга відсутні чіткі межі між її етапами, які можна назвати як "філософія природи" (натурфілософія — 90-ті роки XVIII ст.), трансцендентального ідеалізму (1800), "філософія тотожності" (перше десятиліття XIX ст.) та "філософія одкровення".

Натурфілософія

У філософській еволюції Шеллінга філософія природа — найважливіший етап. Якщо для Фіхте значення природи полягало у тому, що вона протистоїть моральності, а остання перемагає природні властивості суб'єкта, то для Шеллінга, навпаки, природа — самостійний предмет філософського дослідження. Період натурфілософських досліджень Шеллінга збігся з відкриттями Вольфа, Гальвані, Ерстеда, Фарадея та інших дослідників природи фізичних явищ, хімії та фізіології. Шеллінг використовував результати цих наукових досягнень у своєму вченні про природу. У своїх працях "Ідеї філософії природи" (1797), "Про світову душу" (1798), "Перший нарис системи філософії природи" (1799), "Загальна дедукція динамічного процесу" (1800) Шеллінг спирається не тільки на Канта, а й на вчення Лейбніца про монади.

До Шеллінга філософи обмежували себе лише загальним поняттям "природа" як механізму зі своїми законами, властивостями. Шеллінг звернув увагу на необхідність відкриття в природі реально існуючих "динамічних протилежностей". Вчення про динамічні протилежності в природі Шеллінг доповнював вченням про протилежності в пізнанні. Природа, за Шеллінгом, є становленням духовного початку "інтелігенції"; якщо в людині духовність усвідомлює себе, то в природі вона — несвідома. Розглядаючи природу як

силову динамічну єдність протилежностей, Шеллінг вважає, що через уся природу проходить протилежність об'єкта і суб'єкта. Прообразом такої протилежності він вважає полярність полюсів магніта: вони одночасно пов'язані між собою і взаємнопротилежні. Це — перше виявлення загального світового закону, який виявляє себе у протилежності позитивного і негативного зарядів у електродинаміці, у протилежному відношенні кислот і лугів. Принцип поділу на протилежності Шеллінг впроваджує для розгляду явищ органічного життя. Він за допомогою поляризації класифікує різновиди явищ живої природи. На думку Шеллінга, у природі є сила, яка має властивості живої сили. Роздвоєння цієї сили уможливує природі утворювати нові форми природного існування. Уся природа — великий організм, у якому протилежності гармонійно поєднуються в єдності, взаємне заперечення гармонійно вирішується єднанням. Цілісність живого організму базується на гармоніях, а гармонії мають духовну природу. Тому не живе породжується з неживого, а навпаки: мертво тіло—продукт життєдіяльності, результат смерті живого. Таким чином, початок усіх речей має духовну основу, але ця духовна основа є несвідомою, животворною, немислячою.

Найважливішими досягненнями філософії природи Шеллінга було використання історичного погляду на природу. Саме Шеллінг проголошує, що природа історично давніша за свідомість. Виникнення свідомості є результатом ряду змін природи. Філософія природи Шеллінга час від часу вступала в суперечність з досягненнями природничих наук. Тому ця філософія дуже швидко втратила свій авторитет у колах природодослідників. Однак історично вона відіграла визначну роль.

Трансцендентальний ідеалізм

Після створення основоположних принципів "філософії природи" Шеллінг дійшов висновку, що його вчення відповідає на питання: яким чином несвідомо духовна природа породжує свідоме, як із об'єктивного виникає суб'єктивне. Однак для ідеалістичної філософії завжди стоїть проблема: як суб'єктивне стає об'єктивним? Спробу дати відповідь на це питання Шеллінг здійснив у "Системі трансцендентального ідеалізму" (1800).

Трансцендентальний ідеалізм виходить з визнання первинності суб'єктивного "Я" стосовно об'єктивного. Безпосереднім предметом вивчення трансцендентальної філософії проголошується суб'єктивне, його внутрішні акти, засобом його розгляду — "інтелектуальна інтуїція". На думку Шеллінга, традиційне повсякденне логічне мислення має форму лише розсуду, дає знання нижче порівняно з пізнанням, яке здійснює розум. Розсуд, логічне мислення стоять під владою закону суперечності. Розум же не підкоряється формальному закону суперечності (закон, згідно з яким у судженнях забороняється мати взаємозаперечні судження). Розум не підвладний забороні суперечності, він безпосередньо вбачає за суперечностями єдність протилежностей.

Форми пізнання розумом не збігаються з розсудливістю. Вони не є умовиводами та доказами. Ці форми є безпосереднім уявленням, сприйняттям інтелектуальної інтуїції. Суб'єктом такого пізнання може бути тільки філософський або художній розум, геній, а не повсякденна розсудливість. Тим більше, що мова, якою розсуд висловлює свої умовиводи, заважає інтелектуальному сприйняттю, бо складається зі сталих форм, відбитків розумових процесів. У розробці поняття ступенів розвитку свідомості Шеллінг близький до "науковчення" Фіхте: свідомість починає з почуттів, потім підіймається до рівня інтелігенції, досягає межі рефлексії, остаточно завершується актом волевиявлення, з якого починається практичне "Я". На першій стадії "Я" споглядає себе як обмежене з боку "не-Я". На другій стадії до зовнішнього споглядання приєднується внутрішнє, самовідчуття при цьому домінує. Досягнувши розуміння власної спонтанності, самовизначеності, свідомість починає пізнавати себе та свої властивості як підвладні необхідності і як вільні.

Філософія тотожності

Центральною ідеєю Шеллінга, яка уможливила йому побудувати систему "філософії природи" і систему "трансцендентального ідеалізму", є ідея "абсолютного розуму, в якому суб'єктивне і об'єктивне — неподільні". З погляду Шеллінга, "абсолютним може бути лише самопізнання безумовної тотожності". Використовуючи вчення Фіхте про те, що межа між

протилежностями завжди є їх певним поєднанням, що така межа взагалі можлива тільки тому, що протилежності у чомусь тотожні, Шеллінг шукає основу абсолютної тотожності усього існуючого, яке має ім'я "Буття".

Якщо протилежності самі по собі виявляються абсолютно протилежними, вони не будуть мати між собою нічого спільного, що свідчить — вони взагалі не є протилежностями, бо коли одна з тез проголошується, то інша не може взагалі виявляти себе, тому що вона байдужа до першої. Зустрічаються протилежності між собою лише остільки, оскільки між ними покладено межу, яка не покладена жодною з протилежностей, а покладена окремо від них. Таким чином, межа є не що інше, як дещо спільне обом протилежностям. Так, коли ми починаємо протиставляти злих і добрих людей, ми вже їх об'єднали за ознакою — люди. Там, де ми протиставляємо: більше — менше, близько — далеко, пусте — повне тощо, ми їх попередньо об'єднали поняттям "простір". Таким чином, усе, що виявляє себе як протилежності, обов'язково повинно мати спільність, бути ототожене у чомусь, інакше ми протилежність взагалі не помітимо. Однак якщо ми бачимо протилежності, то ми бачимо і їх тотожність. Чому тоді так складно вирішується проблема пізнання тотожностей протилежностей? Шеллінг вважає, що тотожності ми сприймаємо тільки інтуїтивно, хоча постійно використовуємо їх і в практичному, і в теоретичному житті.

Те, що в Абсолюті тотожне, вічне і бездоганне, у світі речей, навпаки, — поділене, множинне, неосяжне, змінюється у часі, уявляється як процес. Розвиток Абсолюту, за Шеллінгом, має цілепокладаючу форму. Крайні ступені його на одному полюсі дають матерію, а на протилежному — ідею, істину пізнання. Саморозподіл Абсолюту, єдиного тотожного самому собі початку, має своєю метою самопізнання єдиного, своє власне самоусвідомлення Абсолюту. Адже Абсолют не може вдовольнитися лише несвідомою інтуїцією самого себе. Самосвідомість абсолютного розуму (Бог) неможлива без існування людини як протилежності, яка має здатність до самозміни, саморозвитку, до поступового переходу від інтелектуальної інтуїції до самосвідомості.

Філософія одкровення

Приблизно в 1815р. Шеллінг почав розробку "філософії міфології та одкровення", або "позитивної філософії". У своїх працях "Філософія міфології", "Філософія одкровення", "Історія новітньої філософії" він виступив з критикою раціоналістичної філософії за те, що вона відповідає лише на питання "як?", а не "що?", звинувачує її у відсутності уваги до принципу, який уможливило усвідомити суть "речей". З його погляду, раціоналізм визнає виникнення одиничного із загальних сутностей, не вміючи пояснити відношення між собою цих сутностей, не вміючи пояснити, як з останніх виникають реальні одиничні речі.

Філософія одкровення та міфології, за Шеллінгом, розглядається у вигляді системи "теософії", не обмеженої християнською доктриною. Адже одкровення існує у всіх формах релігійності, а дохристиянська міфологія мала своєрідне історичне місце, за змістом збігалася з істинними релігійними принципами. Міфи не потребують тлумачення, вони мають власний зміст, який прозирає існуючу тотожність Абсолюту. Тому "позитивна філософія", поділена на "філософію міфу" та "філософію одкровення", об'єднує знання та віру. Віра, за Шеллінгом, це єдиний шлях до усвідомлення Абсолютної тотожності буття. Таким чином, задум Шеллінга про чіткий раціоналістичний виклад філософії тотожності в останні роки його діяльності стає ірраціоналізм.

Бог, за Шеллінгом, це передусім особистість. Різниця між Богом і людиною у тому, що Бог як особистість абсолютно вільний і нескінченний, а людина обмежена. У лекціях "Про метод академічного вивчення" (1803) Шеллінг обґрунтовує історико-критичний метод вивчення Біблії. В останні роки своєї наукової діяльності він заперечує даний метод як помилковий абсолютизм раціоналізму.

Г.В.Ф. Гегель

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) готувався до кар'єри пастора в Тьубінгенському теологічному інституті. Магістр філософії, кандидат теології під впливом французької революції приділив велику увагу соціальній філософії. Разом з Шеллінгом вивчав Платона і Канта. Пізніше видавав з ним "Критичний

філософський журнал". Працював домашнім учителем та займався критичним осмисленням причин виникнення та соціальної ролі християнства. З 1801 р. після захисту дисертації розпочинає в Єнському університеті викладацьку діяльність. Перша з фундаментальних праць "Відмінність між системами Фіхте і Шеллінга" (1801) зробила його відомим.

Філософська позиція Гегеля склалася на підставі критичного ставлення до своїх попередників, передусім Фіхте і Шеллінга. Але певна залежність від них, зокрема Шеллінга, не перешкодила Гегелю в створенні оригінальної філософської системи, яка за своєю фундаментальністю не поступалася кантівській, та мала суттєву змістовну новизну, обумовлену діалектичними ідеями. З моменту видання "Науки логіки" Гегель стає офіційним державним філософом Пруссії. У 1818 р. Гегеля запрошуюють до Берлінського університету, де він працював професором, ректором до своєї смерті. За життя було видано "Феноменологію духа" (1807), "Науку логіки" (1812-1816), "Філософію права" (1821), "Енциклопедію філософських наук" (1817, 1827, 1830). Після смерті Гегеля зусиллями його учнів і послідовників видаються інші його роботи: "Лекції з історії філософії", "Філософія історії", "Лекції з естетики", "Лекції з філософії релігії", що ввійшли до 18-томного зібрання його творів.

Філософська система Гегеля

Одним з найважливіших спрямувань дослідницької діяльності Гегеля було створення "системи філософії", яка б охоплювала усю сукупність людських знань його епохи в систематизованому вигляді. Для нього як для теоретика дуже важливим було вирішення питання принципів засад здійснюваної систематизації знань, а також питання розчленування створюваної системи. До їх розгляду Гегель повертається кілька разів, уточнюючи свою позицію. Так, першим варіантом було розчленування, що подано в "Феноменології духа". А саме: Дух як система явищ людської свідомості, самоусвідомлення та пізнання; історія інтелектуального розвитку людства від примітивних форм чуттєвості до початку філософських знань; логіка — як система діалектичних категорій, фундамент, на якому виникає наукова філософія природи.

Більш зрілий варіант розчленування Гегель подає в "Енциклопедії": 1. Логіка. 2. Філософія природи. 3. Філософія духа. Оскільки розробку філософської системи Гегель здійснював в контексті діалектичного мислення, то й характеристики окремих елементів системи і самої системи несли в собі діалектичний зміст розвитку (саморозвитку). Саме в цьому Гегель відходить від шеллінгової "філософії тотожності". Гегель висуває тезу, згідно з якою мислити абсолютну тотожність суб'єкта і об'єкта первісною є фундаментальна помилка. Поняття "тотожність" пусте без протиставлення йому поняття "відмінність": розглядаючи якусь тотожність, ми одночасно фіксуємо і відмінність. Згідно з позицією Гегеля "істинною філософією є не філософія тотожності, а філософія, головним принципом якої є певна єдність протилежного, ця єдність завжди діяльна (рух, зіткнення), а тому під час вирізнення її протилежних моментів завжди тотожна сама із собою". Гегель вбачав можливість кількох варіантів розвитку системи філософського знання. А саме три члени філософського знання, якими Гегель вважає логіку, природу і дух, він з'єднує в таких порядках:

1. Логіка (як всезагальне) — природа (як одиничне) — дух (як особливе).
2. Природа (одиничне) — дух (особливе) — логіка (всезагальне).
3. Дух (особливе) — логічна ідея (всезагальне) — природа (одиничне).

Цей третій порядок, в якому логічна ідея є серединою, як всезагальною, всепроникаючою, був використаний Гегелем у роботі "Феноменологія духа". Але в більш пізньому розвитку поглядів Гегеля, як в згаданій "Енциклопедії", чіткіше проявляються теоретичні засади його філософської системи, яку він наголошено називав системою "абсолютного ідеалізму", а вихідне поняття системи — "абсолютною ідеєю". Абсолютний ідеалізм Гегеля пов'язаний зі спробою охопити весь універсум, природний та духовний світ єдиним поняттям, яким була "абсолютна ідея" — першопочаток, або субстанція всього існуючого. В такій якості абсолютна ідея наділяється атрибутом всезагальності, стосовно якого все інше є або кінцева одиничність, або особливим. Абсолютна ідея Гегеля розглядається як всезагальне родове начало. Зі створених засад Гегель піддав критиці своїх попередників — Канта, Фіхте, Шеллінга. Позицію Канта

він критикував за припущення "речі в собі", незалежної від мислення. А позицію Фіхте — за суб'єктивізм, перетворення об'єктивного світу в "не—Я", природи — у факт свідомості. Позиція Шеллінга щодо Абсолюту як єдиної загальної субстанції пізнання і природи, сприйнятої спершу, надалі критикувалася Гегелем за захоплення тотожністю мислення і буття.

Діалектична логіка

До Гегеля логіка, як правило, розглядалась як наука про суб'єктивні форми мислення. Гегель не заперечує існування такої форми дисципліни, її корисності для пізнання, називає "її наукою про елементарні форми і закони правильного мислення — формальна логіка. Гегель намагається подолати суб'єктивістське тлумачення логічних форм і дати їх об'єктивне тлумачення як форм живого, реального змісту, форм розвитку всього конкретного змісту світу і його пізнання. Тому він ставить перед логічною наукою універсальне завдання досліджувати усі загальні закономірності розвитку пізнання, мислення як першооснови усього існуючого. Гегель поділяє свою логіку на об'єктивну, в яку включає вчення про буття і сутність, та на суб'єктивну логіку — вчення про поняття (зовні схожу на традиційну формальну логіку, хоч цей поділ і носить умовний характер). Вся логіка, за його думкою, має об'єктивне значення, збігається з наукою про речі, що осягаються в думках.

Наука про буття, за Гегелем, розглядає дійсність, яка дана людині в її чуттєвому сприйнятті. Синтез чуттєвого сприйняття відбувається у діяннях, які перетворюють фрагменти уявлень про буття в єдину цілісну дію щодо внесення змін у дійсність. Наука про сутність доводить, що діяння можуть будуватися не тільки під час використання даних органів чуття. Свідомі зміни буття можуть здійснюватись у результаті використання понять про чуттєво недане — сутність. Кожний предмет складається із двох головних властивостей: бути внутрішньо диференційованим, складовим з різних частин, властивостей і бути цілим, єдиним, неподільним під час взаємодії з іншим предметом. Усвідомлення факту, що предмети внутрішньо диференційовані, а разом з цим — єдині, дає змогу використовувати їх, враховуючи чуттєво недані властивості для чуттєво даних змін і, навпаки, істина полягає у тому, щоб розуміти предмет

як ціле. Вчення Гегеля про поняття поглиблювало аристотелівську теорію про форму, яка формує інші форми. Усе, що існує, перебуває у процесі формування ще неіснуючого. Разом з цим неіснуюче перебуває у формі поняття в існуючому в зародковому стані. Тому володіння поняттям уможливорює розглядати існуюче як вже неіснуюче, недійсне, вмираюче буття. Дійсне буття, те, яке пробиває собі дорогу в існуючому (яке визначає суть того, що є, через те, що буде) межує із випадковістю, тими умовами, обставинами, які ніколи не відтворяться, зникнуть як рихтування теля побудови храму. Дійсне буття завжди є інтегруючий результат розмаїття минулого, тому поняття про нього дається у формі конкретної ідеї майбутнього.

Гегель розвиває діалектичну думку про те, що будь-яке начало є нерозвинений результат, а результат є розвиненим началом. Мислення починається з відчуття, походить з емпірії, але це тільки вихідний рівень мислення, початковий етап власної діяльності. Думки, поняття, категорії, що досліджуються Гегелем, утворюють шаблі мислення, що само себе визначає. Найвні загальні поняття перебувають у безперервному русі, у переходах від одних до інших аж до протиставлення самих собі. У протиставленнях понять відкривається властивість мислення здійснювати переходи від одного до іншого. Розвиток понять відбувається шляхом переходу від однобічностей, абстракцій, бідних змістовно, до понять, багатих різноплановим змістом.

Гегель розглядає загальні поняття, історично сформовані у процесі пізнавального розвитку, такі, як буття, ніщо, становлення, якість, кількість, межа, сутність, тотожність, відмінність, протилежність, суперечність, необхідність, випадковість, можливість і дійсність тощо. Гегелю вдалося довести, що усі загальні поняття взаємопов'язані між собою, що вони фіксують різні ступені поглиблення людиною розуміння сутності усього існуючого.

Логіка Гегеля є системою, логічна конструкція і зміст її розвиваються шляхом руху від абстрактного (буття) до конкретного (ідея). Цей метод руху логічної науки уявляється Гегелем рухом самої об'єктивності. Гегелівська ідея розвиває сама себе за правилами діалектичної тріади: теза — антитеза — синтез. Кожна логічна категорія, як і кожний розділ всього курсу логіки, як і кожна

частина філософської системи, в цілому розвиваються тріадичним порядком: буття - сутність - поняття, чутливість - розсудок - розум, одиничне-особливе-всезагальне... Тріадичність самодіяльності поняття — це принцип гегелівської філософії, випливає з його діалектичного методу. Діалектичний синтез протилежностей здійснюється або підкоренням протилежних сторін, категорій третьою, вищою (причина - дія - взаємодія), або встановленням субординації (співпорядкування).

Гегель відрізняв два підрівні діалектичної логіки: розсудкову діалектику, яка здатна звести разом і протиставити протилежні начала, але не може їх синтезувати, показати їх взаємопереходи, та розумну діалектику, що вміє це зробити. Розвиток останньої є найбільшим історичним досягненням Гегеля. Узагальненим виразом розумної діалектики стали три основні закони: переходу кількісних змін в якісні, єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення.

Філософія природи

Філософське вчення про природу займає в творах Гегеля неабияке місце, що визначається двома передумовами. Одна з них випливає із загальних засад філософської системи об'єктивного (абсолютного) ідеалізму. Згідно з ним природа є інобуттям ідеї: ідея після повної своєї реалізації в стихії чистого мислення" здійснює самозаперечення і переходить в "інобуття", що має зовнішнє до ідеї буття. Природа, на думку Гегеля, є прояв саморозвитку її духовної сутності, яка виявляє себе в категоріях. Але суттєвою є й інша передумова, а саме — незадоволення загальновикористовуваним у природознавстві способом мислення, осмислення відкритих ним емпіричних фактів. Намагання розкрити зв'язки між різними висновками природознавства, які воно саме неспроможне розкрити, а разом з тим — між різними природними явищами та процесами, які ще не зрозумілі природознавцям, спонукало Гегеля загострити увагу на співвідношенні природознавства ("фізики") і філософії природи. Гегель засуджував натурфілософську тенденцію умоспоглядального заповнення прогалін природничо-наукового характеру, припущення свавілля уявлень. Він намагався відновити втрачене на той час значення філософського

узагальнення результатів природознавства. За Гегелем, філософія природи має "підхоплювати" матеріал, який створений фізикою на підставі досвіду, та надати йому подальшого розвитку вже без використання досвіду як підстави для цього.

Головною проблемою для Гегеля стає характер розвитку природи, яку він вирішує на засадах розробленої ним діалектичної логіки. Він сприймає існуючий вже на той час погляд на природу як результат розвитку до найвищого щабля — людини. Але, разом з тим, не визнає тлумачення матеріалістично орієнтованих концепцій, зокрема Ламарка. Гегель вважає, що розвиток природи відбувається не ж наслідок "природного процесу породження", а є лише породженням у лоні внутрішньої ідеї, що становить основу природи. Тому природа, за Гегелем, здійснює сходження від своєї "безпосередності та зовнішності, що є смертю (неорганічний стан) до входження в саму себе, щоб "спочатку стати живою істотою" (органічний світ), а потім породити себе до духовного існування, що означає породження людського роду. Відповідно до цих щаблів розвитку природи (розвитку ідеї як природи) Гегель будує структуру своєї роботи "Філософія природи" — "Механіка", "Фізика", "Органічна фізика". Кожний з розділів, згідно з прийнятою Гегелем діалектичною тріадичністю, розглядає особливі явища, що становлять, на його думку, структуру розвитку природи.

Антропо-соціальна філософія Гегеля

Вчення Гегеля про дух, який він характеризує як завершальний щабель розвитку абсолютної ідеї (після інобуття в природі), по суті є спробою сукупного визначення людини в її соціально-історичному розвитку. Ця спроба втілюється в певній філософії — антропо-соціальній, ідеї якої розвинені у "Філософії духа" та викладені в лекціях: "Філософія історії", "Філософія релігії", "Історія філософії", "Естетика", "Філософія права". Діяльність ідеї є інтелектуальним цілепокладанням. Мета самопізнання реалізується абсолютною ідеєю за допомогою діяльності людських поколінь упродовж всієї всесвітньої історії. В "Лекціях з естетики" Гегель особливо чітко формулює єдність та відмінність теоретичної та практичної діяльності ідеї. Остання

реалізується людиною, яка "робить світ тим, що існує для неї". Завдяки праці людина приходить до самої себе, тобто усвідомлює себе як особистість. Духовність, що виробляється в людині, становить суттєву відмінність людини від природи. За традицією тріадичності розвиток "духа" розглядається Гегелем у трьох формах: суб'єктивний дух, об'єктивний дух та абсолютний дух.

Вчення про суб'єктивний дух Гегель поділяє на: 1) антропологію, предметом якої є "душа", або "дух в собі". Розвиток душі представлений у вигляді тріади — "природної", "чуттєвої" та дійсної душі. Освітлення "природних змін" душі ведеться в плані вікової психології з елементами педагогіки; 2) феноменологію духа, предметом якої є "свідомість", або "дух для себе" в його відокремленні і відношенні. Це найбільш значущий розділ вчення про суб'єктивний дух, оскільки розвиток свідомості охарактеризований у зв'язку з практичним перетворенням та створенням дійсності в процесі трудової діяльності та соціальної боротьби; 3) психологію, предметом якої є "дух як такий", або "сам в собі визначаючий дух як суб'єкт для себе". Суттєва новизна цієї частини вчення пов'язана з тлумаченням "єдності теоретичного і практичного духа" як "дійсно вільної волі", в якій втілений "вільний дух".

У вченні про "об'єктивний дух" (філософія права) Гегель дає своє розуміння всесвітньої історії. Першим шаблоном розвитку волі Гегель вважає одиничну волю, завдяки якій деякий суб'єкт стає правоздатною особою. Другий та третій шаблони Гегель розкриває в моралі та моральності як праві суб'єктивної волі. При цьому свої погляди він зіставляє з тлумаченням моралі Кантом і Фіхте. Він вважав за необхідне розглядати моральні визначення в контексті соціального визначеного буття людей, які вже розглядалися не як абстракції, а як члени різних соціальних утворень. Формами розвитку морального духа Гегель вважає родину, громадське суспільство та державу. Під час розроблення концепції громадського суспільства він використав висновки такої науки як політична економія, що було видатною подією для німецької класичної філософії. Суттєвим здобутком гегелівської філософії був також висновок про розвиток людської культури, який розумівся досить широко як формування власне людського життя, що суттєво відрізняється від "природного стану", в

якому перебували давні люди. Розвиток культури Гегель вважав спрямованим "метою Розуму", яка полягала в тому, щоб наполегливою працею була усунена природна простота. Розвиток культури, в розумінні Гегеля, нерозривно пов'язаний з трудовою діяльністю та її прогресом.

Суспільство у своєму розвитку внутрішньо диференціюється, що виявляє себе у поглибленні системи суспільного розподілу праці. Людина стає частковим елементом цілісного процесу перебудови буття, продукту. Тому індивід втрачає можливість побачити у своєму бутті себе як творця цього буття. Сучасна, для Гегеля, людина перетворюється на істоту з різноманітними інтересами, обов'язками, видами діяльності, що має свою основу в поглибленні структурної диференціації соціальної організації. Людина втрачає здатність усвідомлювати у своїй діяльності реалізацію цілого, спільного з іншими людьми суспільного буття. Лише окремі особистості, з причини їх специфічного суспільного стану, діють свідомо, реалізуючи свою індивідуальну мету як творці дійсного буття. Як приклад Гегель використовує генерала, який усвідомлює свою залежність від бажань, понять інших людей, а тому будує свою дію як інтегруючу різноманітність свідомості різних особистостей. Саме через таких людей, за Гегелем, прокладає собі дорогу від можливого до дійсного буття духа історії, абсолютний дух буття. Лише вченням про абсолютний дух люди здатні подолати обмеженість своєї свідомості, перетворитися на творців істинного, дійсного буття, а не виконувати роль засобу водіння іншої людини, жити неістинно, бути за межами дійсності, бути духовно обмеженим лише знанням минулого. Для цього слід вивчати саме філософію як єдиний засіб подолання обмеженості, яку накладає суспільна диференціація праці. Необхідним моментом для створення уявлень про перехід від об'єктивного духа до суб'єктивного є гегелівська філософія історії, предметом якої вважався розвиток об'єктивного духа до його вищої стадії, коли він стає "світовим духом". Моментами і шаблями його розвитку Гегель вважав "духи окремих народів", оскільки вони включені в світову історію. А сам "мислячий світовий дух" виступає у вигляді "вічно дійсної істини", яка керує людськими долями. Трьома шаблями процесу "абсолютного духа" виступають

в Гегеля мистецтво, релігія і філософія. Філософію, що постає вищим щаблем "абсолютного духа", Гегель тлумачив як синтез і повне розкриття істин, що містяться в мистецтві і релігії. "Поняття філософії є ідея, що мислить себе", і тим самим наука стає піднесеною до свого начала — логічного принципу, логічне стає також її результатом як духовне.

Вплив філософії Гегеля на духовне життя Німеччини

Філософія Гегеля ще за часи його життя була сприйнята значною кількістю прибічників та послідовників, що сприяло формуванню філософської школи "гегельянства". Вплив ідей Гегеля особливо сильним був у 30-і — 40-і роки XIX ст., коли вони захопили духовне життя Німеччини в різних його сферах—від науки до преси. Авторитетність філософської системи Гегеля спричинила й необхідність її критики тими, хто негативно ставився до соціально-політичного устрою Німеччини. Зростання передумов буржуазно-демократичних перетворень сприяло увазі до тих моментів гегелівської філософії, які були оцінені як приховані революційні потенції. Так була закладена так звана молодогегельянська течія (Г. Гейне). Оскільки для духовного життя Німеччини важливим було питання про відношення філософії до релігії, то серед послідовників виникло дві течії, залежно від того, як тлумачилася позиція в цьому питанні Гегеля. Ті, хто вважав, що його філософія цілком співвідноситься з християнською ортодоксією, — утворили праве крило, або течію старогегельянства. Протилежне тлумачення породило ліве крило, або молодогегельянство.

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції: питання, ситуаційні задачі і т.п.

Загальне матеріальне та навчально-методичне забезпечення лекції: навчальні приміщення, обладнання (кодоскоп), устаткування, ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Питання для самоконтролю:

1. Що являло собою поняття „філософія” на думку німецьких вчених Канта, Фіхте, Шелінга та ін?

2. Описати основні концепції „раціоналізму” Канта.
3. Теорія пізнання Е.Канта. Розкрити основні положення.
4. ”Патетизм” Фіхте та його уявлення про свободу.
5. Вчення про „динамічні протилежності” Шелінга.
6. Які основні поняття Гегель ототожнює з суттю Філософського пізнання?

Список використаних джерел:

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником / Під редакцією доктора філософських наук, професора Н. Хамітова ; 4-е видання, перероблене та доповнене. — К. : КНТ, 2016. — 396 с.
3. Петрушенко В. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії) – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко. — 2-ге вид., випр. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. — 596 с.
4. Петрушенко В. Філософія і методологія науки – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко ; вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів : Новий Світ – 2000, 2021. — 200 с.
5. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>
6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file

7. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С.Добронравової. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. — 255 с.

8. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності : навчальний словник-довідник / За наук. ред. д. філос. наук., проф. В. Л. Петрушенка. — Львів : Новий Світ-2000, 2022. — С. 322–330. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/12836>

Лекція №6.

Тема № 4: «Категорія буття в філософії. Основні форми буття. Специфіка людського буття». – 2 г.

Актуальність теми.

Кожна наука (зокрема, медицина) спрямована на пізнання тієї чи іншої сфери буття, але людина ніколи не задовольнялася вузькоспеціалізованістю. Вона прагнула цілісного світорозуміння, і це виводило і виводить її за межі конкретного знання. Дослідницький пошук щодо питань онтології (про походження світу, джерело всього існуючого, співвідношення матеріального та ідеального) надає не тільки загальну картину світу. Онтологічне рішення породжує фундаментальні положення конкретної науки і спрямовує її подальший розвиток. Розуміння буття і його форм обумовлює, наприклад, в медицині, вирішення питання про сутність життя та смерті, про шляхи лікування і т.і. Тому важливим є вивчення теми буття, що надасть майбутньому

фахівцю загальні знання щодо відношення людини та світу, сучасних уявлень про духовне та матеріальне, подальших перспектив світопізнання.

Мета:

- Аналізувати філософський зміст поняття "буття" в його історичному розвитку.
- Пояснювати структуру буття та закономірності взаємозв'язку його основних форм. Пояснювати специфіку людського буття.
- Пояснювати зв'язок змісту буття духовного та соціального з діяльністю людини (зокрема, психолога).

Основні питання, що розглядаються:

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
1.	<i>Підготовчий етап.</i>		3 хв.
2.	Визначення навчальних цілей.		2 хв.
3.	Забезпечення позитивної мотивації.		
	<i>Основний етап.</i>		
	Викладення лекційного матеріалу.		10 хв.
	План:	Таблиця	20 хв.
	1. Людина та світ		

	<p>2. Філософський зміст категорії буття</p> <p>3. Форми буття</p> <p>3.1. Буття духовне</p> <p>3.2. Буття матеріальне. Єдність матерії та руху, простору, часу</p> <p>4. Перспективи світопізнання</p>	<p>Таблиця</p>	<p>15 хв.</p> <p>20 хв.</p> <p>15 хв.</p>
4.			3 хв.
5.	<i>Заключний етап.</i>		3 хв.
6.	Резюме лекції,	Список	2 хв.
7.	загальні висновки.	літера-тури,	
	Відповіді лектора на можливі запитання.	питання	7 хв.
	Завдання для самопідготовки студента.		
	Перевірка відвідування лекції.		

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

1. Людина та світ

З самого початку західно-європейського мислення і до сьогодняшнього дня буття означає все існуюче, Всесвіт з наголосом на присутність. Буття як присутність визначається через час. Знання про світ — складова частина вчення про людину. Тільки через пізнання світу, його сутності, структурних рівнів організації, законів розвитку та існування людина може пізнати саму себе, свою природу і сутність, зв'язок з іншими людьми. Поняття "світ" має конкретно-історичний зміст, який визначається станом культури, науки, техніки, матеріального виробництва, суспільних відносин, природи. Чим більше розвинуті форми діяльності людини і продуктивні сили суспільства, тим ширше і різноманітніше бачиться світ людиною, тим сильніше цей світ олюднюється. Разом з тим і сама людина, "опредметнюючись" результатами своєї праці, своїм розвитком зобов'язана світові. Тому світ — це єдність об'єктивної дійсності і "дійсності людських сутнісних сил", які мають конкретно-історичний характер.

Поняття "світ" як світоглядна категорія формувалось ще в дофілософський період розвитку людства. Його виникнення і розвиток пов'язані з практичним виділенням людини з природи. Опосередкування життєдіяльності людей процесом матеріального виробництва та системою суспільних відносин зумовило становлення суспільства як відповідної цілісності, в якій життя людей стало можливим тільки у формі колективної діяльності. Така система зв'язків між самими індивідами в межах первісної общини проявилася в тому, що життя окремих людей могло забезпечуватись тільки через задоволення потреб общини як цілого. Серед загальних потреб виділяються потреби у виробництві знарядь праці та здійсненні суспільних відносин. Внутрішня система взаємозалежності виробників та споживачів общини формувала характер і напрям їхньої діяльності, необхідність у колективній праці на всю громаду.

Важливо, що в цей період змінюється характер ставлення общини до природи: людина переходить від пристосовництва та збиральництва до діяльності, спрямованої на виробництво з предметів природи знарядь праці, а з

їхньою допомогою — до перетворення предметів природи на засоби задоволення потреб людини. Тим самим природа безпосередньо включається до сфери активної діяльності людини. Складається відповідна єдність не тільки людей усередині общини, а й людини та природи, яка вплетена у сферу її активної діяльності. На цій основі починає створюватись цілісне уявлення про світ предметів, явищ, цінностей, зв'язків, відносин, які становлять життєву сферу буття людини. Таке уявлення про буття людини серед людей і природи знаходить відображення у понятті світу як родової самосвідомості людини первісного суспільства, в усвідомленні причетності індивіда до общини, до колективної діяльності для освоєння природи. Оскільки община — це відносно самостійна система, яка об'єднує індивідів у їхній боротьбі за забезпечення свого існування, остільки для них світ обмежений родо-племінними зв'язками та відносинами. Така форма індивідуальної самосвідомості як втілення природних та суспільних, родових зв'язків збереглась у мовах різних народів: "світ — це община", "весь світ — вся община", "у світ — у люди", "усім миром — усією общиною" та інше.

У процесі розвитку людини змінюється уявлення про світ, воно наповнюється конкретно-історичним та чуттєво-сприйнятним змістом. І з розкриттям сутнісних сил людини світ для неї стає не просто об'єктивною дійсністю, а й дійсністю її сутнісних сил. Тому світ — це єдність природної та суспільної дійсності, зумовленої практичною діяльністю. А категорія "світ" визначає не тільки природні, об'єктивно-матеріальні властивості, а передусім особливості людського практично-діяльного відношення до себе і до умов свого існування. Людину необхідно уявляти не просто у світі, а в світі історії природи та суспільства, в системі суспільних відносин, які значною мірою визначають характер її ставлення до природи. Зрозуміло, що світ — це цілісна система, яка розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства. Така єдність суперечлива, про що свідчить історія їхньої взаємодії. Людина в процесі активної цілеспрямованої діяльності перетворює природу на світ свого буття, який, з одного боку, забезпечує її існування і життєдіяльність, а з іншого — руйнує природу і створює загрозу власному існуванню. Якщо зникне людина,

зникне і світ як світ буття людини, але це не означає, що зникне природа і зміни, які відбулися у ній за допомогою людини. Природа втратить свою якісну визначеність як світ людського буття.

Зміст і кордони світу не є чимось незмінним. З оволодінням природою, ускладненням суспільних відносин і зв'язків зміст поняття про світ поглиблюється, збагачується, а його межі розширюються. До сфери практичної діяльності людина включає не тільки предмети безпосередньо близької природи, а й поглиблює знання про Всесвіт. Так, вона виходить у космос, проникає у глибини мікро- та мегасвіту. Але центральну частину поняття про світ становить система соціальних зв'язків і відносин, у яких людина здійснює свою життєдіяльність. Крім того, до змісту людського світу належить її духовне життя, продукти духовної життєдіяльності. Таким чином, світ — це визначене буття, універсальна предметність, в якій людина самовизначається як суб'єкт діяльності, котрий створює власний світ — світ людського буття.

Категорія "буття" разом з іншими категоріями утворює смислове ядро філософського світогляду. Вона увібрала в себе уявлення про граничні для людини основи суцього. Світ у філософсько-світоглядному розумінні визначає межі абсолютності явищ від універсуму, що мислиться як проекція усіх можливих світів на якісно безконечну реальність, до внутрішнього світу людини. Проте світ не може бути ототожненим із тим або іншим явищем, оскільки разом із внутрішньою визначеністю буття йому притаманні невизначеність, відносність, зовнішня обумовленість. Категоріальна визначеність світу полягає насамперед у його фундаментальних властивостях: цілісності, саморозвитку, конкретній всезагальності. Світоглядні відмінності у тлумаченні фундаментальних характеристик світу відображаються у способах розв'язання кардинальних проблем світорозуміння та наукового пізнання.

Так, цілісність світу знайшла відбиток у проблемі єдності світу, ґрунтуючись на моністичних, дуалістичних, плюралістичних поглядах, а характеристика саморозвитку світу пов'язана з питаннями його виникнення і становлення, пізнанням Всесвіту, природи, людини, їх причинності та доцільності. Типологія світу, в якій людина — це мікрокосм, а Всесвіт —

макрокосм, бере початок з міфологічного ототожнення природного та людського буття. Пізніше в цю типологію було включено сакральний світ символічного буття, що відповідав уявленням про місце надприродних сил у структурі універсуму, так званого ставлення Бога до світу. З появою людини структура буття зазнає докорінних змін. Наявність людського світу позначається передусім на типології світу, який поділяється на: матеріальний, духовний, об'єктивно-реальний, суб'єктивно-ідеальний. Духовно-практичне освоєння світу формує типологію відповідно до його форм: життєвий світ повсякденного буття, світ культури, світ символів та інше. Адекватне розкриття проблеми існування світу стає можливим завдяки активізації таких форм світовідношення, в яких людина, виходячи за межі наявного буття, творить світ свого буття.

Філософський зміст категорії буття

Питання про те, як все існує, яке його буття, розглядаються в онтології. Онтологія — це вчення про суще, про першооснови буття: система найзагальніших понять буття, за допомогою яких здійснюється досягнення дійсності. Термін "онтологія" запровадив у XVII ст. німецький філософ Р.Гоклініус. Під онтологією розуміється окрема галузь філософського знання, яка досліджує сутність буття світу, основи всього суцього: Дух і матерію, рух, розвиток, простір, час, необхідність, причинність та інше. Майже всі філософські системи минулого присвячені розробці проблем онтології. Зокрема, в курсах метафізики, що читалися в Україні в Києво-Могилянській академії починаючи з XVII ст., висвітлювалися такі питання онтології, як відношення буття і сутності, сутності й існування тощо. Тоді вважалося, що буття має три основні визначення — єдине, істинне і добре.

Філософське життя Європи першої половини XX ст. характеризується рядом теоретичних пошуків, спроб створення загальної онтології. Про це свідчать не тільки неотомізм із його давніми теологічними трактуваннями буття, а й феноменологія Е.Г.Гуссерля з його відмовою від гносеологізму, і філософія М.Шелера, який прагнув слідом за Гуссерлем здійснити "прорив" до реальності. Найповніше вираження ці спрямування знайшли у неореалістичній "новій

онтології" Н.Гартмана, де пізнання виступає вторинним началом. Екзистенціалізм, що набув значного поширення в 20—60-х роках ХХ ст., розвинув суб'єктивну онтологію. Так, у центрі філософії М.Хайдеггера стоїть проблема "сенсу буття", яке розкривається через аналіз суб'єктивного людського існування. Свою "феноменологічну онтологію" прагнув створити і екзистенціаліст Ж.-П.Сартр. Всі ці філософи намагалися протистояти значному впливу неопозитивізму, який нехтував будь-якою онтологією. У 60-ті роки Т.Адорно — філософський лідер старшого покоління Франкфуртської школи — розпочав діалог із неопозитивістами і запропонував "негативну діалектику", котра тлумачила онтологію як тотальну критику буття.

Для успішної теоретичної діяльності і для дієвого зв'язку онтології з політикою та життям існує гостра необхідність створення всеохоплюючої онтологічної концепції, вважав видатний угорський філософ Д.Лукач. Один із уроків історико-філософського процесу, писав він, полягає в тому, що будь-яка визначна філософія прагне дати загальну картину світу, щоб синтезувати у ній всі взаємозв'язки від космогонії до етики і виявити актуальні рішення, які визначають долю людства як необхідний етап його розвитку. Серед характерних рис соціальної дійсності Лукач виділяє: об'єктивну визначеність; єдність загального, особливого і одиничного, що забезпечує існування реальних конкретностей та історизм. У характеристиці буття він акцентує увагу на тому, що воно завжди змінюється і є незворотним, а також, що розглядати буття слід в конкретній єдності предметності і процесуальності.

Ця єдність виявляється в тому, що старе в суспільстві "знімається" новим, а всі частини і елементи нового буття є складними і невичерпними за змістом комплексами, які перебувають один з одним у невичерпних взаємодіях і в яких формуються можливості виникнення нових можливостей. Опредметнення і оречевлення — це способи існування суспільного життя людини. Без опредметнення людське існування, його соціальність взагалі неможливі. Опредметнення почуттів, думок, мови й праці людини є олюдненням зовнішньої природи; поступове створення і все більше розширення "другої природи" як породження і результату праці, здатної зробити буття самої

людини значно людянішим, цивілізованішим. Сутність онтології виявляється в аналізі відношень, зв'язків та взаємодій між такими категоріями і поняттями. Система зазначених вище понять відображає найсуттєвіші, найзагальніші властивості буття. Вона дає змогу охопити єдність багатоманітного, універсального у зв'язках та взаємодіях, що реально і об'єктивно, ідеально і суб'єктивно існують у світі, відображаються у свідомості. Запам'ятаймо, що світ, який є, був і буде — набагато ширший, глибший, ніж знання про його сутність.

Щоб зрозуміти значення категорія "буття", необхідно враховувати зв'язок буття з повсякденною мовною практикою. Дієслово "бути" (не бути) в минулому, теперішньому, майбутньому часі, а також зв'язка "є" належать до числа найбільш уживаних слів у багатьох мовах ("есть" — у російській, "ist" — німецькій, "is" — англійській, "est" — у французькій мовах). Розглядаючи проблему буття, філософія виходить із того, що світ існує. Філософія фіксує не просто існування світу, а більш складний зв'язок всезагального характеру: предмети та явища світу. Вони разом з усіма їхніми властивостями, особливостями існують і тим самим об'єднуються з усім тим, що є, існує у світі.

Форми буття

За допомогою категорії "буття" здійснюється інтеграція основних ідей, які виділяються в процесі осягнення світу "як цілого": світ є, існує як безмежна та неминуща цілісність; природне і духовне, індивіди і суспільство існують у різних формах; їх різне за формою існування — передумова єдності світу; об'єктивна логіка існування та розвитку світу породжує сукупну реальну дійсність, яка наперед задана свідомості. Всезагальні зв'язки буття проявляються через зв'язки між одиничними і загальними відношеннями предметів та явищ світу. Цілісний світ — це всезагальна єдність, яка включає в себе різноманітну конкретність і цілісність речей, процесів, станів, організмів, структур, систем, людських індивідів та інше. За існуючою традицією їх можна назвати сущими, а світ в цілому — сущим. Кожне суще — унікальне, неповторне в його внутрішніх і зовнішніх умовах існування. Визначеність сущого характеризує місце і час його індивідуального буття. Умови цього буття ніколи не відтворюються знову і не залишаються незмінними. Визнання

унікальності кожного суцього особливо важливе для вчення про людину, воно націлене на визнання в кожній людині неповторної істоти.

Разом із цим пізнання та практика потребують того, щоб будь-яке одиничне явище знаходило своє місце в системі зв'язків, об'єднувалось у групи, узагальнювалось у всеосяжну цілісність. Визначаючи подібність умов, способів існування одиничних суцх, філософія об'єднує їх у різноманітні групи, яким притаманна загальність форм буття. Серед основних форм буття розрізняються:

1) буття речей (тіл), процесів, які, у свою чергу, поділяються на буття речей, процесів, стан природи, буття природи як цілого; буття речей і процесів, вироблених людиною;

2) буття людини, яке поділяється на буття людини у світі речей і специфічне людське буття;

3) буття духовного (ідеального), яке існує як індивідуальне духовне і об'єктивне (позаіндивідуальне) духовне;

4) буття соціального, яке ділиться на індивідуальне (буття окремої людини в суспільстві та в історичному процесі) і суспільне буття.

Виділяючи головні сфери буття (природу, суспільство, свідомість), слід враховувати, що розмаїття явищ, подій, процесів, які входять у ці сфери, об'єднані певною загальною основою.

Буття духовне

Особливе місце в онтології посідає буття духовного та різноманітних форм його прояву. Дух, душа, духовне, духовність, свідомість, ідеальне — поняття. вживані в різних значеннях і смислах в міфології, релігії, філософії. Міфологія ототожнює дух із дією сил природи: вітру, переміщення повітря, грому, блискавки тощо, а також життєвого подиху, початку нижчого і вищого життя. Релігія терміном "дух" визначає душі людей, які мають розум, волю, могутність, надприродні сили Бога.

Філософський зміст поняття "дух" по-різному тлумачиться філософами, зокрема, як притаманна людині здатність мислити, відчувати, виявляти вольові зусилля, цілепокладати та творчо діяти. Часто термін дух вживають для характеристики суспільних явищ: дух народу, нації, дух солідарності тощо.

Гегель у праці "Філософія духу" зауважує, що "пізнання духу є найбільш конкретним і тому найбільш високим і складним". Він ґрунтовно аналізує суб'єктивний, об'єктивний і абсолютний дух. До форм існування абсолютного духу Гегель відносить мистецтво, релігію і філософію. Продовжуючи думку Гегеля, марксизм доповнює вказані форми духу політикою, правом, мораллю, називаючи їх формами суспільної свідомості, які відображають стан суспільного буття. Буття суспільної свідомості неможливе без її носіїв — конкретно-історичних особистостей, індивідуальностей, які недзеркально відображають дійсність, а перетворюють її на зміст власного духовного світу, свідомості.

Дух — це дивовижний світ, який ще називають внутрішнім світом людини. Носієм свідомості є конкретний індивід, людина, особистість, з притаманними їй психологічними особливостями. Як ми зазначали, завдяки взаємодії людини і світу відбувається процес відображення всього, що оточує людину в її свідомості. Свідомість опосередковує людське ставлення до навколишнього світу. Дослідники розрізняють: індивідуальну (належить окремій людині, індивіду), групову та суспільну свідомість. Осмислення кожного структурного елемента свідомості створює можливість виявлення тих його сторін, на які не часто звертають увагу, — оцінити зміст свідомості кожної людини. Щоб з'ясувати, наскільки гармонійно розвинуті всі елементи свідомості як інструмента пізнання і перетворення світу, треба засвоїти основні функції свідомості: пізнавальну, комунікативну, орієнтаційну, цілепокладання, управління.

Дослідники духовного життя суспільства особливу вагу приділяють поняттям "духовне виробництво", "духовна культура" і "суспільна свідомість". Вони вказують на залежність, зв'язок суспільної свідомості і суспільного буття. Свідомість стає суспільною завдяки узагальненню соціально-особистісного ставлення людей до цілей і результатів суспільного виробництва. Носіями суспільної свідомості є суб'єкти суспільної діяльності. Суспільна свідомість — це усвідомлене суспільне буття.

Буття матеріальне. Єдність матерії та руху, простору, часу

Світ, у якому ми живемо і частиною якого ми є, — це матеріальний світ. Він містить у собі предмети та процеси, які перетворюються, виникають і зникають, відображаються в нашій свідомості та існують незалежно від неї. Жоден із цих предметів, взятий сам по собі, не може ототожнюватися з матерією, але вся їхня багатоманітність разом з їхніми зв'язками складає матеріальну дійсність. Усі ці характеристики знаходять конкретне вираження у формуванні та розвитку поняття про матерію.

Початкове поняття "матерія" ототожнювалось із конкретним матеріалом, з якого складаються тіла і предмети (камінь, вода, земля, дерево, глина тощо). Подібне розуміння матерії зустрічаємо у філософії стародавнього світу, наприклад, у представників давньоіндійської школи локаяти або давньокитайських матеріалістів. Перші філософські визначення матерії даються, власне, через узагальнення її побутового розуміння. Представники давньогрецької філософії Левкіпп, Демокріт під матерією розуміли найдрібніші частинки — атоми, або корпускули, з яких складаються тіла і які є першоосновами буття. Узагальнюючи здобутки минулих часів, Арістотель у книзі "Метафізика" писав, що "більшість перших філософів вважали початком усього лише матеріальні начала, а саме, те, з чого складаються всі речі, із чого, як першого, вони виникають і на що, як останнє, вони, гинучи, перетворюються, причому сутність хоч і залишається, але змінюється в своїх проявах, — це вони вважають елементом і початком речей". Фалес, засновник такої філософії, як стверджує далі Арістотель, говорить, що начало — вода, що сім'я всього за природою вологе, а начало вологого — вода.

Якщо для філософів стародавнього світу матерія — це матеріал, з якого складаються тіла, предмети, а кожен предмет (тіло) складається з матерії та форми як духовного першопочатку, то для Р.Декарта (XVII ст.) матерія — це складова частинка предмета (тіла), а саме: тіло разом з формою. Оскільки предметів, тіл — безліч, то матерія — це сукупність тіл, предметів, які містяться у Всесвіті. Декарт розкриває зміст поняття матерії за допомогою трьох категорій: субстанції, атрибута і акциденсу. При цьому під субстанцією він розуміє самоіснуюче буття — самостійне, самодіяльне: під атрибутом —

невід'ємні, загальні, універсальні риси даної субстанції, а під аксиденсом — довільні, випадкові, необов'язкові риси субстанції. Тому Декарт визначає матерію як субстанцію самоіснуючого буття, атрибутом якої є протяжність із її властивостями: займати певне місце, мати об'єм, бути тривимірною. Ньютон додає до Декартового визначення матерії як субстанції ще три атрибути (крім протяжності): непроникність (непорушна цілісність тіла), інертність (пасивність, нездатність самостійно змінювати швидкість згідно із законами динаміки), вага, зумовлена дією закону всесвітньої гравітації. Причому інертність та вага потім об'єднуються ним у поняття маси, яка виступає основним атрибутом матерії і одночасно мірою її кількості.

Інший підхід у П.Гольбаха, який визначає матерію як все те, що пізнається чуттєво, при цьому джерелом чуттєвого знання є відчуття форми, кольору, смаку, звуку та ін. Він доводить розуміння матерії до гносеологічного узагальнення, піднімається на вищий рівень абстрагування, незважаючи на те, що прискіпливі критики дорікали йому за надмірну широту, неконкретність, а тому неадекватність цього визначення. Як на аргумент, вони посилалися на релігійні та філософські концепції, за якими боги і духи (Бог-Сонце в єгипетській релігії або поняття Бога у філософії Д.Юма) — чуттєво пізнавані реалії. Відповідний внесок до поглиблення поняття матерії зробив Г.Гельмгольц. За його словами, матерія — це все, що існує об'єктивно (незалежно від свідомості людини). Але Бог існує об'єктивно і від того не стає матеріальним.

Матерія як філософська категорія — не заковані, незмінна форма або вмістилище всього існуючого у світі. Вона визначає найбільш суттєві властивості об'єктивно-реального буття світу — пізаного і ще не пізаного. До таких суттєвих ознак належать: цілісність, невичерпність, мінливість, системна упорядкованість та інше. Системність в організації матерії — не тільки її фундаментальна властивість, вона також визначає методологію сучасного наукового пізнання структурних рівнів матерії: неорганічний (мікро-, макро-, мегасвіти); органічний (організмений, підорганізмений, понадорганізмений);

соціальний (особистість, родина, плем'я, народність, нація, клас, суспільство, людство).

Отже, поняття матерії проходить складний шлях, постійно уточнюється, поглиблюється, збагачується новими властивостями, відображає рівень розвитку пізнання людиною світу. Матеріальність світу, як зазначає Ф.Енгельс, доводиться не парою фокусницьких фраз, а довгим і важким розвитком філософії та природознавства. Поширене визначення матерії як філософської категорії для означення об'єктивної реальності, що дана людині у її відчуттях, відображається нашими відчуттями та свідомістю й існує незалежно від них, певною мірою є обмеженим, оскільки зосереджується на гносеологічних аспектах матеріального, не враховуючи притаманний йому онтологічний зміст.

Справді, якщо не зосереджуватися тільки на гносеологічному визначенні матерії, а розглядати її, враховуючи розвиток сучасної науки і філософії, то можна виокремити:

1. Онтологічні складові:

- а) рух та його форми;
- б) простір;
- в) час;
- г) детермінація.

2. Гносеологічні принципи:

- а) пізнаваність;
- б) об'єктивність;
- в) реальність.

Таким чином, узагальнене визначення категорії "матерія" має базуватися на тому, що це — об'єктивно реальне буття світу в часі, просторі, русі, детерміноване і безпосередньо чи опосередковано пізнаване людиною. Відповідей на запитання, як світ розвивається, існує багато: міфологічні, релігійні, наукові, ненаукові тощо. За діалектичного розуміння, розвиток — це зміна матеріального та духовного світу, його перехід від старого до нового. Розвиток має такі властивості: 1. Відтворення старого: незворотність, спрямованість, закономірність (необхідність); 2. Виникнення нового. Розвиток є

універсальною властивістю Всесвіту. Це саморух світу та розмаїття його проявів (природа, суспільство, пізнання тощо), самоперехід до більш високого рівня організації. Саморух і саморозвиток — важливі моменти діалектики як теорії розвитку. Саморозвиток світу виростає з саморуху матерії. Саморух відображає зміну світу під дією внутрішніх суперечностей. Самовідтворення як феномен можливе лише тоді, коли йому передують рух, зміна, бо без цього взагалі не може бути самовідтворення, розвитку. Рух, зміна — це внутрішньо зв'язана єдність буття і небуття, тотожності і відмінності, стабільності і плинності, того, що зникає, з тим, що з'являється. Рух, зміну можна досягнути лише в тому разі, коли розглядати його суперечливі сторони в єдності та взаємодії.

Якщо взяти до уваги лише одну його сторону і проігнорувати іншу, рух, зміна стануть незрозумілими. Такий же результат буде тоді, коли ми станемо розглядати їх не у взаємодії, а відокремлено. Бо рух — це суперечність, це уявлення про те, що тіло може рухатись лише тоді, коли воно знаходиться в даному місці і водночас у ньому не знаходиться. Рух, зміна є такою єдністю протилежностей, коли вони взаємно передбачають одна одну, коли немає однієї без взаємозв'язку з іншою. Постійне виникнення й одночасне вирішення даної суперечності і є рухом. Останній, як відомо, є абсолютним, невід'ємним атрибутом усього сутнього. Тому слід вважати розвиток вищою формою руху і зміни, точніше сутністю руху, а рух можна визначити як будь-яку зміну явища чи предмета. Рух — це зміна взагалі.

Історичний досвід людства, логіка пізнання світу переконують нас у тому, що світ — це рухома матерія, а пізнання форм руху матерії неможливе без знання про простір і час. Простір і час — це філософські категорії, які відображають основні форми існування матерії. Просторово-часові характеристики має будь-яке явище буття світу. Якщо простір є найзагальнішою формою сталості, збереження змісту об'єктивної реальності, то час — це форма його розвитку, внутрішня міра його існування та самознищення. Єдність просторово-часових властивостей світу називають просторово-часовим континуумом, а їх універсальність і цілісність (континуальність) — формою організації всього розмаїття нескінченного світу.

Кожна частинка світу має власні просторово-часові характеристики. Розрізняють соціальний, історичний, астрономічний, біологічний, психологічний, художній, філософський зміст простору і часу.

Історична еволюція поглядів на простір і час пов'язана з практичною, суспільно-історичною діяльністю людини. Змінюється, розвивається суспільство, змінюються і розвиваються просторово-часові уявлення про буття світу. Якщо для міфологічного світогляду час циклічно відтворює пори року, то в межах релігійного світосприйняття час набуває стріловидної форми: відтворення світу через тимчасове теперішнє до райської або пекельної вічності.

Узагальнюючи історико-філософський досвід осягнення категорій простору і часу, слід зазначити велику кількість їхніх визначень, неосяжне багатство все нових і нових властивостей, їхню дискусійність та гіпотетичність. Значна частина дослідників простору і часу (темпоралістів) солідарна в тому, що простір — це така форма існування матерії, її атрибут, яка характеризується співіснуванням об'єктів, їхньою взаємодією, протяжністю, структурністю та іншими ознаками. Час — це внутрішньо зв'язана з простором і рухом об'єктивна форма існування матерії, яка характеризується послідовністю, тривалістю, ритмами і темпами, відокремленістю різних стадій розвитку матеріальних процесів.

Перспективи світопізнання

Історико-філософський досвід людства свідчить про те, що кожне покоління людей створює таку світоглядну картину світу, яка задовольняє його потреби. Тому до завершеності, достатньої повноти теорії буття онтології, яка відобразила б Всесвіт як ціле, із всіма відношеннями, взаємодіями і зв'язками, ще надзвичайно далеко. Спроби усвідомити закономірності походження світобудови існують сьогодні у вигляді цікавих гіпотез. Ось одна з них. Людство на порозі відкриття законів руху зірок, планет, супутників та електронів у атомі, оскільки все в малому і великому збігається. "Зірки зростають та викидаються ядром галактики і рухаються навколо його центру. Поступово збільшується відстань між ним та зірками, збільшується також період їхнього обертання за рахунок зниження лінійної швидкості. Молоді

зірки з температурою плюс 35 тис. градусів починають вирощувати та викидати повторну зірку, майбутню планету, та її супутників. Чим більше у зірки планет, тим повільніше її обертання навколо своєї осі і нижча температура її поверхні. Аналогічні процеси відбуваються в ядрах атомів, які також вирощують та викидають електрони. Термоядерні вибухи та спалахи на поверхні ядер галактик, нових зірок та ядер атомів свідчать, що вони зростили та викинули чергові зірки, планети, їхні супутники чи електрони атомів. Тільки в нашій галактиці десятки мільярдів зірок мають планети, на двох-трьох із яких, ймовірно, існує органічне життя з людиною, яка в умовах постійного народження нових та загибелі старих планет, зірок і навіть галактик служить переносником життя. Людина, тваринний та рослинний світ, як і Всесвіт, існують безмежно, а тому збереження та примноження всього органічного — смисл життя людини".

Завдяки наполегливим дослідженням космосу людство набуває знання про будову Всесвіту. Ми уже звикли до ідеї про те, що він завдяки першовибуху протягом кількох мільярдів років розширився від першоатома до галактики, і що галактики продовжують розбігатися у безмежному просторі космосу.

Отже, знання про світ мають конкретно-історичний зміст, а їхня глибина зумовлюється суспільно-практичними потребами. Онтологія — окрема галузь філософського знання про сутність буття світу, дає загальне розуміння фундаментальних властивостей, форм та способів існування Всесвіту в діалектичній єдності з його духовним осягненням. Фундаментальність онтології визначається постійним збагаченням змісту категорій: буття, матерія, простір, час, рух, матеріальне, ідеальне, свідомість, дух тощо. Кожне покоління людей прагне створити цілісну картину світу, визначити закономірності його розвитку, пізнати його сутність та оволодіти його просторово-часовими вимірами. Знаменно, що духовні пошуки людства відбуваються постійно — думка рухається від загальних суджень про світ, до конкретизації уявлень про Всесвіт та його будову.

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції: питання, ситуаційні задачі і т.п.

Загальне матеріальне та навчально-методичне забезпечення лекції: навчальні приміщення, обладнання (кодоскоп), устаткування, ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Питання для самоконтролю:

1. Дати визначення категорії буття як вихідному філософському поняттю. В чому його світоглядне та методологічне значення?
2. Розкажіть про розвиток змісту проблеми буття та його структури в історії філософії.
3. Який прояв буття духовного та матеріального?

Список використаних джерел:

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником / Під редакцією доктора філософських наук, професора Н. Хамітова ; 4-е видання, перероблене та доповнене. — К. : КНТ, 2016. — 396 с.
3. Петрушенко В. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії) – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко. — 2-ге вид., випр. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. — 596 с.
4. Петрушенко В. Філософія і методологія науки – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко ; вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів : Новий Світ – 2000, 2021. — 200 с.

5. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file

7. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С.Добронравової. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. — 255 с.

8. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності : навчальний словник-довідник / За наук. ред. д. філос. наук., проф. В. Л. Петрушенка. — Львів : Новий Світ-2000, 2022. — С. 322–330. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/12836>

Лекція 7.

Тема № 6: «Свідомість як філософська проблема» - 2 г.

Актуальність теми. Свідомість – родовий признак людини, що виокремлює його із світу тварин. Воно є основою нашого досвіду, активне начало практичного і пізнавального відношення людини до дійсності. Саме свідомість є смислообразуючим джерелом міркування, началом, що породжує світ життєвих та наукових понять, без якого неможливо уявити життя людини. Світ свідомості представляє предмети, речі, їхні властивості і відношення в особливих ідеальних формах, відображує явища дійсності і через мову має можливість виразити свій смисловий зміст в знакових формах. Лікування хворого неможливе без врахування особливостей його свідомості: пізнавальних можливостей, емоційно-ціннісних схильностей, тому оволодіння цією темою допоможе майбутньому фахівцю більш грамотно побудувати стратегію подолання хвороби.

Мета:

- Пояснювати проблему свідомості в філософії.
- Розуміти взаємозв'язок фізіологічного та психічного в людині.
- Пояснювати структуру та ознаки свідомості.

План і організаційна структура лекції.

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
	<i>Підготовчий етап.</i>		
1.	Визначення навчальних		3 хв.
2.	цілей.		2 хв.
	Забезпечення позитивної мотивації.		
	<i>Основний етап.</i>		
3.	Викладення лекційного матеріалу. План:		
	1. Категорія "свідомість": її науковий, філософський зміст.	Таблиця	10 хв.
	2. Ставлення матеріалізму та ідеалізму до проблеми свідомості.		10 хв.
	3. Генезис форм відображення на різних рівнях розвитку матерії.	Кодограма	10 хв.

			10 хв.
	4. Свідомість і психіка.		5 хв.
	Свідомість і мислення.		5 хв.
	5. Мислення і мова.		10 хв.
	6. Самосвідомість.		
	7. Несвідоме.		
	8. Структура свідомості (підсумки).		
4.			3 хв.
	<i>Заключний етап.</i>		
5.			3 хв.
	Резюме лекції, загальні висновки.		
6.		Список літератури, питання	2 хв.
	Відповіді лектора на можливі запитання.		
7.			7 хв.
	Завдання для самопідготовки студента.		
	Перевірка відвідування лекції.		

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

1. Категорія "свідомість": її науковий, філософський зміст. Проблема свідомості одна з найскладніших і недостатньо досліджених проблем сучасної науки. По-перше, ця проблема багатогранна, різноаспектна. Її вивчають психіатрія, нейрофізіологія, психологія, біологія, релігія, філософія, кібернетика і т.д. По-друге, свідомість – специфічний об'єкт пізнання, котрий не піддається безпосередньому експериментуванню: процес виникнення свідомості, її утворення, не фіксується ніякими приладами. Можна під

мікроскопом розглядати будь-яку клітину мозку, але акти свідомості залишаються невловимими. По-третє, при дослідженні проблем свідомості забагато суб'єктивного в оцінці різних її аспектів.

Візьмемо для прикладу сучасну психіатрію, її критерії оцінки психічних аномалій, за якими фахівці відрізняють хворих людей від здорових. Такими критеріями довго були (і багато з них є): прямолінійність, чудакуватість, в'ялість, загострене почуття справедливості, невдоволеність, прожерливість, брутальність, неохайність, роздратованість, образливість, вередливість, почуття неповноцінності, поява особливого інтересу до релігії та філософії.

Такі критерії надають психіатрам широкі можливості для зловживання, оскільки діагноз, котрий вони ставлять хворому, залежить від їх суб'єктивної оцінки і тлумачення. Відомий психіатр С.Грузман в статті “Вторгнення в мозок” наводить такий характерний приклад: “В 1971 році, працюючи в одній з провінційних психіатричних лікарень України, я запропонував трьом своїм колегам оцінити текст, в якому були, зокрема, такі слова: “... так як природа поклала, щоб система небесних тіл не зрослась у суцільну масу..., а була живим виразом розуму і її власним відображенням, то тут народжується не реальне тіло, а лише ідеальне, тобто виникає квадрат з криволінійного руху і тіло, в котре уберасться лінія Планетної системи, є не чим іншим як площиною, що описується небесними тілами в їх круговому русі...”. Всі троє відповіли однозначно, що автор цих слів “шизофреник”. Цей діагноз мої колеги, котрі вважалися добрими фахівцями, поставили Гегелю. Так вони оцінили уривок з його філософської дисертації, передрукований на машинці.

Не випадково, психіатрія, маючи такі критерії оцінки психічного стану людини, в тоталітарній державі використовувалася як засіб придушення інакодумства, невдоволення людей існуючими порядками. Бо будь-кого, хто критикував владу, хто висловлював своє негативне ставлення до неї, можна було у будь-який час відправити у “психушку”.

Що ми знаємо про свідомість з точки зору науки і філософії? Наука та матеріалістична філософія стверджує, що: 1. Свідомість – продукт людського

мозку як високоорганізованого матеріального утворення; 2. Свідомість – вища форма відображення дійсності;

3. Свідомості передують більш прості форми відображення;

4. Свідомість не має свого змісту, котрий не був би взятий з об'єктивної дійсності; свідомість не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям.

5. Свідомість детермінована біологічно, генетично;

6. Свідомість обумовлена соціально – детермінована суспільними відносинами.

Що ми не знаємо про свідомість людини, про її мозок як матеріальний носій свідомості? Ми не знаємо головного, - яка природа мозку, якого він походження – земного чи неземного; не знаємо того, як виникло життя на Землі і як виникла сама людина. Все це залишається таємницею. Є лише гіпотетичні уявлення. Щодо мозку людини, як матеріального носія свідомості, то є версія, що він інопланетного походження (результат схрещування інопланетянина з істотою на Землі – гіпотеза сучасного німецького вченого Вайнбахера). Директор Інституту по вивченню мозку Російської Академії наук академік Бехтерева з цього приводу говорить так: “Якщо мене запитаєте, якого походження людський мозок – земного чи космічного, то я відповім: не знаю”.

2. Ставлення матеріалізму та ідеалізму до проблеми свідомості.

У філософії є дві найбільш відомі концепції, котрі розглядають проблему свідомості. Перша з них прагне з'ясувати сутність, особливості, природу та походження явища. Друга – констатує те, що свідомість унікальний феномен, але залишає поза увагою з'ясування її сутності, природу та походження. Перша концепція – матеріалістична, друга – ідеалістична.

Ідеалістичний напрямок представляють такі філософи, як Гегель, Гуссерль (феноменологія).

У Гегеля феномен свідомості є проявом Абсолютного Духу, незалежного від людини. Саме розглядові цієї проблеми Гегель присвятив свою працю “Феноменологія духу”. Поняття “феноменологія” означає вчення про Єдине у своєму роді, неповторне. Цим неповторним, на думку філософів цього напрямку, є феномен людської свідомості. Феномен (з грецької) – явище, єдине,

унікальне, неповторне. Під свідомістю феноменологія розуміє “чисту” свідомість, абстрактну, відірвану від людини, незалежну від неї. Нібито є свідомість сама по собі і є людина, яка цієї свідомості не має. Гуссерль вважав, наприклад, що свідомість саме є таким унікальним феноменом, незалежним від людини і її суспільного середовища. Філософія, на думку Гуссерля, може бути зрозумілою як “строга наука”, лише тоді, коли вона своїм предметом має таку “чисту” свідомість. Однак при цьому поза увагою феноменології залишаються такі важливі питання, як: що таке свідомість, що вона відображає, яке її походження, генезис, біологічні та соціальні передумови тощо. Сучасними послідовниками Едмунда Гуссерля є Елізабет Штрекер, Макс Шеллер, Роман Інгарден та інші.

Близька до матеріалістичної концепції свідомості точка зору відомого французького філософа, вченого і богослова Тейяра де Шардена (1881 – 1955). Феноменологія останнього виходить з того, що людина, її свідомість, як феномени, є складовими частинами еволюційного розвитку, вони виникають природним шляхом. Філософ відкидав старозавітний міф про створіння Богом першолюдини – родоначальника всього людства. Весь світ, на думку Тейяра де Шардена, – еволюційна система; це – “основна умова, котрій повинні віднині підпорядковуватися всі теорії, гіпотези, системи” (Тейяр де Шарден. Феномен людини)

Сама матерія є “матрицею”, на якій формується духовне начало. Тому останнє притаманне всьому сутнісному. Воно властиве навіть молекулі. В живій природі свідомість набуває психічної форми, у людини духовне начало стає “самосвідомістю”, бо людина “знає, що вона знає”.

Якісно відмінними етапами шарденівської еволюційної системи є: “попереднє життя”, “життя”, “феномен людини”. Перший етап – це еволюція хімічних елементів і галактик, утворення складних молекул і перших форм життя; другий етап – виникнення живого, біосфери, розвиток всіх форм живих організмів, в тому числі і людини; третій етап – розвиток людини, її свідомості, історичний поступ людства до наших днів. В цей період здійснюється формування “єдиного людства” зі своєю сферою “духу” або “ноосферою”,

через яку можливий вихід людини, як унікального феномену, до “зверхжиття”, “універсуму”, до “крапки Омеги”, якою Тейяр де Шарден символічно позначив Ісуса Христа. Еволюція людини, на думку філософа, є способом її Єднання з Всесвітом, виходом за межі свого “Я”, для прилучення до Христа, котрий втілений у Всесвіті.

Є ще, власне, релігійна точка зору на проблему свідомості, в основі якої лежить уявлення про божественне походження останньої: “свідомість дав людині Бог”. Красномовним у цьому зв’язку є висловлювання Папи Івана Павла II, котрий наголосив, що “еволюція людини – це щось більше ніж гіпотеза... Тіло людини земного походження. Творінням Господа є не людське тіло, а людський дух”.

3. Генезис форм відображення на різних рівнях розвитку матерії. Що передує свідомості як вищій формі відображення дійсності? Які передумови цього? Щоб відповісти на ці запитання, необхідно розглянути генезис (зародження), та розвиток форм відображення на різних рівнях розвитку матерії.

Неорганічний рівень: носій відображення – просте, механічне віддзеркалення. Вся неорганічна природа має здатність відображати. Відображення – загальна властивість матерії відтворювати свої ознаки, залишати “відбиток”, що фіксує особливості відображуваного предмету. Характер відображення – відображення пасивне, дзеркальне.

Органічний рівень: носій відображення – жива природа (рослини, прості організми). Форма відображення – подразливість, реакція на безпосередній вплив предметів і явищ об’єктивної дійсності. Характер відображення – здатність реагувати на зовнішні чинники, слабка активність.

Більш високі, якісні ознаки відображення характерні для тваринного світу. На цьому органічному рівні носієм відображення є вищі тварини. Форма відображення – відчуття, розсудливість, психічна діяльність. Характер відображення – психічна активність, розсудлива діяльність з елементами індукції і дедукції, аналізу і синтезу тощо. Ф.Енгельс підкреслював, що “нам спільні з тваринами всі види розсудливої діяльності: індукція, дедукція, аналіз

незнайомих предметів (вже розбивання горіха є початком аналізу), синтез (у випадку хитрих витівок у тварин)».

Соціальний рівень: носій відображення – людина як суспільна істота. Форма відображення – психічна активність, свідомість, самосвідомість, розум, мислення, пізнання, мова. Характер відображення – понятійний (категоріальний), притаманний лише людині; ідеальний – постановка мети з наперед уявленим результатом людської діяльності, спрямованої на перетворення дійсності відповідно до усвідомлення людиною своїх потреб (цілепокладання).

Таким чином, виникнення і розвиток свідомості як вищої форми відображення дійсності має свої біологічні та соціальні передумови. До перших слід віднести виникнення життя на Землі, становлення і розвиток людини як виду. До других, в широкому розумінні цього слова, – соціалізацію людини, бо сутність її визначається не лише тим, що вона біологічна істота, – вищий ступінь у розвитку живих організмів, але й тим, що вона істота – суспільна, – продукт і суб'єкт трудової діяльності і культури. Людина є природною істотою, але як писав К.Маркс, вона не тільки природна істота, вона людська природна істота, тому сутність її визначається сукупністю всіх суспільних відносин .

4. Свідомість і психіка. Свідомість і мислення.

Людина відображає об'єктивну дійсність не лише на рівні свідомості, але і на рівні психічної активності. Ця активність виявляється як з зовнішньої, так і внутрішньої сторони. Зовні – у тілесних рухах, жестах, міміці; внутрішньо – у процесах орієнтації, сприйняття, уваги, уяви, фантазії, пам'яті, темпераменту, мислення тощо. Свідомість і психіка – це не тотожні поняття. Перше, безумовно, є психічним процесом. Однак друге не завжди є усвідомленим. Вищі тварини мають психіку, але вони не мають свідомості, котра притаманна лише людині.

Свідомість і мислення – не тотожні поняття. Свідомість – вища форма відображення дійсності, сукупність психічних процесів, з допомогою яких це відбувається. Свідомість охоплює як чуттєве пізнання, так і раціональне. Мислення – це розумова, інтелектуальна діяльність, процес відображення

дійсності у поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях, концепціях. Процес цей здійснюється в постійних переходах від окремого до загального, від конкретного до абстрактного і навпаки. Це – ідеальна діяльність по духовно-практичному освоєнню світу через розкриття сутності явищ, визначення тенденцій, закономірностей їх розвитку, через продукування нових ідей, моделювання можливих ситуацій, планування дій, знаходження шляхів їх реалізації. Основними операціями мислення є абстрагування, узагальнення, опосередкування.

Відправляючись від чуттєвого досвіду, мислення дає можливість отримувати такі знання про речі та їх властивості, котрі недоступні безпосередньому емпіричному пізнанню. Пізнання на рівні мислення дає можливість розкривати внутрішні, необхідні, суттєві зв'язки речей, що мають місце в розвитку природи, суспільства і самого мислення.

І насамкінець слід підкреслити, що особливістю мислення є те, що воно має категоріальний характер – знання, котре дістається в процесі пізнання, закріплюється, фіксується в категоріях. Отже, поняття “свідомість” за своїм змістом більш широке, ніж поняття “мислення”. Останнє є одним з складових структурних елементів першого.

5. Мислення і мова.

Мислення і мова складають єдине ціле. Між ними існує нерозривний, органічний зв'язок. У мові людина матеріалізує свою думку, втілює її у слово, надає її форму предметності. Мислення людини реально виявляється у формі її мови, мовного виразу. Як людина висловлюється, так вона практично і мислить. Не випадково К.Маркс підкреслював, що “мова є безпосередня дійсність думки” (Див. Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 3, стор. 427). Поряд з суспільним характером праці, мова визначає специфіку самої людини, її свідомості, мислення і психіки взагалі. Саме це мав на увазі Мартін Хайдеггер, коли стверджував, що “сутність людини виявляється у мові” (М.Хайдеггер. Время и бытие. М., 1993, стор. 259). Людина може виявляти свої думки, своє мислення, різними способами (звуками, жестами, фарбами, знаками, діями, виробами, поведінкою і т.д.). Однак універсальним засобом мислення є мова. “Думки

вимагають слів” (Б.Рассел. Человеческое познание. М., 1957, стор. 94). “Про наші думки, – писав Гегель, – ми знаємо лише тоді..., коли даємо їм форму предметності...”. Таку предметність надає думкам “... членороздільний звук, слово. Слово надає думкам їх... справжнє наявне буття” (Гегель. Философия духа).

Розумова, інтелектуальна діяльність, процес абстрагування, знаходження загальних властивостей речей і явищ, вимагають слів, мовного втілення. У мові людина матеріалізує свою розумову діяльність і може розглядати її результати як об’єкти (наприклад, художній твір, наукова праця тощо). Таким чином, інтелектуальна діяльність людини, цілком духовна, внутрішня, що проходить в певному сенсі непомітно, завдяки мові об’єктивується і стає доступною для чуттєвого сприйняття. Завдяки мові, думки окремих людей стають надбанням інших.

6. Самосвідомість.

Структурним компонентом свідомості є самосвідомість, самосвідомість – унікальний феномен, притаманний лише людині. Це здатність людини усвідомлювати саму себе. Практично це означає, що людина може сама оцінювати свої здібності, переваги, недоліки, думки, почуття, інтереси, поведінку; визначати своє місце і роль у природі, суспільстві, колективі, родині. Самосвідомість – це друге “Я”, своєрідний “двійник” людини, її рефлексія на умови, в котрих вона знаходиться. Це – здатність людини до “самороздвоєння”, самооцінки і самокритики. Самосвідомість в широкому розумінні цього поняття – це усвідомлення людиною свого світогляду, мету, інтересів, мотивів своєї духовно-практичної діяльності. Слід відзначити, що таке явище, як самосвідомість має суспільний характер: міра і висхідний момент ставлення людини до самої себе і до інших – інші люди. Як громада ставиться до людини, так і людина ставиться до громади.

7. Несвідоме. Окрім процесів, котрі контролюються людиною і є свідомими, є дії, котрі здійснюються несвідомо і нею не контролюються. Несвідоме – це певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовільністю виникнення і протікання, відсутності явної

причини, свідомого контролю і регулювання. Несвідоме виявляється в інтуїції, передчутті, творчому натхненні, раптових здогадках, спогадах, сновидіннях, гіпнотичних станах і т.д. Несвідоме – це дії, котрі здійснюються автоматично, рефлекторно, коли причина їх ще не встигла дійти до свідомості (наприклад, реакція захисту і т.п.). Несвідоме в широкому розумінні слова – це сукупність психічних процесів, котрі не представлені у свідомості суб'єкта.

Проблема несвідомого завжди була предметом гострої дискусії між вченими, різними філософськими напрямками. Одні філософи стверджували, що психічні процеси, котрі здійснюються несвідомо, мають фізіологічну, матеріальну обумовленість. У поведінці людини, її духовно-практичній діяльності провідну роль відіграє свідомість, а не інстинкти (несвідоме). Інші (З.Фрейд та його учні), навпаки, у діяннях людини пріоритет віддавали несвідомому. За Фрейдом, наприклад, поведінка, характер, культура людини визначається вродженими емоціями, інстинктами, потягами – несвідомим. Несвідоме, на думку вченого, є головним і первинним регулятором людської діяльності, глибинною основою психіки, що визначає все свідоме життя людини. Виходить так, що свідомість людини є другорядним, вторинним регулятором її поведінки, вчинків; що людина у своїй практичній діяльності керується емоціями, хотіннями, потягами та інстинктами. Такий підхід до співвідношення несвідомого і свідомості є перебільшенням значення першого, його абсолютизація, що не має достатньої підстави. Ніхто не заперечує, що емоції, інстинкти відіграють важливу роль у діяльності людини, однак не настільки ж, щоб вона підпорядковувала їм свою волю, розум, свідомість.

8. Структура свідомості (підсумки).

Свідомість людини – складне і багатогранне явище. Свідченням цього є її структура. Враховуючи вищевикладене, до неї необхідно включити такі елементи: а) психічне (несвідоме, підсвідоме); б) самосвідомість (оцінка самого себе, самоконтроль); в) мислення (абстрагування, пізнання, мова); г) цілепокладання (постановка людиною цілей, передбачення їх результатів, прогнозування); світогляд (синтетичний показник рівня свідомості).

Отже, свідомість – це вища форма відображення дійсності, котра властива лише людям і зв'язана з їх психікою, членороздільною мовою, світоглядом, абстрактним мисленням, цілепокладанням, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачуванням результатів останньої. Таким чином, проблеми, які ми розглянули, не мають однозначного вирішення та трактування. Вони складні, багатогранні, важкодоступні для наукового з'ясування. Як у філософії, так і в науці, вони розглядаються в основному на рівні припущень, наукових гіпотез та релігійних концепцій.

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції: питання, ситуаційні задачі і т.п.

Загальне матеріальне та навчально-методичне забезпечення лекції: навчальні приміщення, обладнання (кодоскоп), устаткування, ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Питання для самоконтролю:

1. Які аспекти розглядання проблеми свідомості ви можете виділити?
2. Дайте поняття свідомості.
3. В чому особливості матеріалістичного та ідеалістичного тлумачення свідомості і її виникнення?
4. Яке з понять «свідомість» і «мислення» є більш широким? Поясніть свою думку.
5. В чому полягає взаємозв'язок свідомості та мови?
6. Поясніть поняття «підсвідоме».

Список використаних джерел:

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської

антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником / Під редакцією доктора філософських наук, професора Н. Хамітова ; 4-е видання, перероблене та доповнене. — К .: КНТ, 2016. — 396 с.

3. Петрушенко В. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії) – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко. — 2-ге вид., випр. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. — 596 с.

4. Петрушенко В. Філософія і методологія науки – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко ; вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів : Новий Світ – 2000, 2021. — 200 с.

5. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file

7. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С.Добронравової. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. — 255 с.

8. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності : навчальний словник-довідник / За наук. ред. д. філос. наук., проф. В. Л. Петрушенка. — Львів : Новий Світ-2000, 2022. — С. 322–330. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/12836>

Лекція № 8.

Тема № 7: «Пізнання як філософська проблема. Проблема істинності знань» - 2 г.

Актуальність теми. Пізнання – одна з найважливіших здатностей людини. Людина, що позбавлена можливості пізнавати світ, приречена на деградування, особливо це небезпечно в дитячому та похилому віці. Свою спрагу пізнавального оволодіння світом людина вгамовує в різних формах: релігійній, науковій, філософській, формі мистецтва. Вивчення теми надасть майбутньому фахівцеві як необхідну теоретичну базу, так і практичні рекомендації, використовуючи які він зможе вдосконалити процес подальшого пізнання, зробити його методологічно грамотним і продуктивним. Знання та практичні навички, які отримує студент, стануть йому у нагоді у рішенні конкретно-медичних проблем, а також, якщо він обере науковий шлях, – у написанні відповідних праць.

Мета:

- Аналізувати історію людського пізнання: його багаторівневості та складності, закономірний характер.
- Пояснювати діалектику пізнавального процесу: особливостей його форм та рівнів.
- Пояснювати специфіку наукового (зокрема, науково-медичного) пізнання.
- Оцінювати практичну ефективність знань.

План і організаційна структура лекції.

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
<p>1.</p> <p>2.</p> <p>3.</p>	<p align="center"><i>Підготовчий етап.</i></p> <p align="center">Визначення навчальних цілей.</p> <p align="center">Забезпечення позитивної мотивації.</p> <p align="center"><i>Основний етап.</i></p> <p align="center">Викладення лекційного матеріалу.</p> <p>План:</p> <p align="center">1. Пізнання світу як філософська проблема: різні філософські підходи до тлумачення сутності пізнання.</p> <p align="center">2. Суб'єкт та об'єкт пізнання.</p>	<p align="center">Таблиця</p> <p align="center">Кодограма</p>	<p align="center">3</p> <p align="center">хв.</p> <p align="center">2</p> <p align="center">хв.</p> <p align="center">15</p> <p align="center">хв.</p> <p align="center">5</p> <p align="center">хв.</p>

	<p>3. Практика як основа, рушійна сила та мета пізнання, основні види практики.</p>	Таблиця	хв.	10
	<p>4. Діалектичний характер пізнання: його рівні та форми</p>		хв.	15
4.	<p>5. Абстрактне мислення: його можливості та обмеженість.</p>		хв.	10
5.	<p>6. Інтуїція – специфічний рівень пізнання.</p>	Список літера-тури, питання	хв.	5
6.				
7.	<p><i>Заключний етап.</i></p>		хв.	3
	<p>Резюме лекції, загальні висновки.</p>		хв.	3
	<p>Відповіді лектора на можливі запитання.</p>	хв.	2	
	<p>Завдання для самопідготовки студента.</p>	хв.	7	
	<p>Перевірка відвідування лекції.</p>			

--	--	--	--

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

1. Пізнання світу як філософська проблема: різні філософські підходи до тлумачення сутності пізнання.

Пізнання - вища форма відображення об'єктивної дійсності, процес вироблення дійсних знань. Спочатку пізнання було однією із сторін практичної діяльності людей, поступово в ході історичного розвитку людства пізнання стало особливою діяльністю. У пізнанні виділяють два рівні: чуттєве пізнання, здійснюється за допомогою відчуття, сприйняття, уявлення, і раціональне пізнання, що протікає в поняттях, думках, висновках і фіксується в теоріях. Розрізняють також буденне, художнє і наукове пізнання, а в рамках останнього - пізнання природи і пізнання суспільства. Різні сторони процесу пізнання досліджуються рядом спеціальних наук: когнітивною психологією, історією науки, соціологією науки і т.п. Загальне вчення про пізнання дає філософська теорія пізнання (гносеологія)

Питання пізнання займають центральне місце у філософії Канта. Узагальнюючи філософію британського емпіризму, він погоджується з тим, що всяке наше пізнання починається з досвіду. Проте досвід має складну структуру. З одного боку, досвід є дією предметів на наші органи чуття. Проте дивитися і бачити — різні речі. Ця різниця продиктована трансцендентальним — ключовим поняттям Канта. Трансцендентальне — це призма розуму, яка

відкриває і спотворює справжню реальність. Трансцендентальне — це те, що ділить реальність на світ в собі (ноуменальний) і світ для нас (феноменальний). До області трансцендентального відносяться простір і час — форми апріорного споглядання (трансцендентальна естетика); категорії свідомості, що оформлюють сприйняття (трансцендентальна логіка); нерозв'язні питання (трансцендентальна діалектика), намагаючись відповісти на які ми неминуче потрапляємо в область трансцендентальної ілюзії, бо це знання лежить за межами можливого досвіду (елементи, Бог, свобода, вічність світу).

За версією Канта світ відчуттів і сприйняття є повним хаосом, нагромадженням безладних відчуттів і подій. Потрібно навести в цьому хаосі порядок. Цей світ перетворюється за допомогою апріорних форм, якими є час і простір. Час і простір існують тільки у феноменальному світі. Вони існують без досвіду і поза досвідом. Накладення зв'язків у світі феноменів знаходиться за допомогою категорій розуму. За допомогою цих зв'язків пізнаючий перетворює хаос на порядок і закономірний рухомий світ.

2. Суб'єкт та об'єкт пізнання.

Сутність і природу пізнання не можна осмислити ізольовано від предметно-практичної діяльності, тому істотне місце в теорії пізнання займають поняття "суб'єкт" і "об'єкт". Суб'єктом може виступати як окрема особистість, так і соціальна група чи й людство в цілому. Індивід може виступати в статусі суб'єкта практичної діяльності і пізнання лише постільки, поскільки він оволодів створеним людством світом культури - знаряддям предметно-практичної діяльності, засобами мови, логічними критеріями, нормами моралі й естетичних оцінок тощо, тобто коли став особистістю. Гносеологія як наука визначає особливий тип відношень між суб'єктом і об'єктом — пізнавальний, який у певному розумінні є похідним від предметно-практичного. Пізнання — це специфічна взаємодія суб'єкта і об'єкта, кінцевою метою якої є адекватне осягнення дійсності. Пізнавальне відношення включає в себе три складових: суб'єкт, об'єкт і зміст пізнання, тобто знання.

Об'єкт — це те, що протистоїть об'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності. Його не слід ототожнювати зі світом у цілому. Об'єкт пізнання — це лише та частина об'єктивної реальності, яка перебуває у взаємодії з суб'єктом. При цьому саме виділення об'єкта пізнання здійснюється з допомогою форм практичної і пізнавальної діяльності, вироблених суспільством із врахуванням властивостей об'єктивної реальності.

Аналіз характеру взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання передбачає з'ясування ряду питань, насамперед того, як зовнішні стосовно свідомості речі стають надбанням людського розуму та як співвідносяться речі об'єктивного світу і відповідні мислені образи.

Суб'єкт і об'єкт пізнання перебувають в органічному взаємозв'язку, взаємовідношенні — сутність їхньої взаємодії можна відобразити також формулою: без суб'єкта немає об'єкта, а без об'єкта немає суб'єкта. Пізнання не може відбутися, якщо немає кому пізнавати і немає що пізнавати. Активність виходить від суб'єкта, який обирає об'єкт, взаємодіє з ним задля пізнання його сутності, досягнення істини. Принцип творчої активності суб'єкта пізнання полягає в тому, що пізнання не вичерпується новою інформацією про світ, суттєвим його завданням є створення "другої реальності" (другої природи) — світу культури.

3. Практика як основа, рушійна сила та мета пізнання, основні види практики.

Практика виступає джерелом і рушійною силою розвитку пізнання, бо пізнання розвивалось і розвивається відповідно до того, як людина навчається змінювати дійсність. Потреби практичної діяльності породжують конкретні наукові напрямки. Наприклад, давньоєгипетські жерці з великою точністю могли здійснювати астрономічні розрахунки, визначати величину площ, земельних ділянок, обчислювати обсяги та вирішувати багато інших досить складних завдань, що виникають у ході практичної діяльності. Але тільки в стародавній Греції ми вперше виявляємо науку у формі системи

теоретичного значення, оскільки для цього потрібен високий рівень розвитку суспільства і предметно-практичної діяльності людей.

Практика є одночасно і кінцевою ціллю пізнання, оскільки мета пізнання, зрештою, обумовлюється практичними потребами суспільства. Пізнання відбувається не заради самого пізнання, воно виконує роль необхідної умови революційно-практичної зміни суспільства. Особливо це характерно для розвитку нашої країни на сучасному етапі, коли Україна досягла державної незалежності, прагне побудувати правову державу, і, ґрунтуючись на глибоких знаннях об'єктивних природних і соціальних законів, подолати економічну кризу та досягти певного прориву у справі реалізації економічних реформ. Проте пізнання має одночасно і відносну самостійність, його взаємозв'язок із практикою носить складний діалектичний характер. Практика стимулює розвиток пізнання, яке не просто розвивається слідом за практикою, а й вирішує завдання, що поставлені всім попереднім розвитком наукової думки людства. Тому цілком логічно, що пізнання може випереджати практику і відповідним чином направляти її. Але пізнання має лише відносну самостійність, тому воно діалектичне пов'язане з практикою, визначається нею і стимулює досягнення об'єктивно-істинного знання про існуючий світ.

Практика як критерій істини діалектична за своїм характером: вона є єдністю абсолютного і відносного. Якщо її розглядати як історичний процес, то вона є абсолютним критерієм істини, якщо ж її взяти як окрему практичну дію — відносним критерієм істини. Абсолютність практики як критерію істини полягає в тому, що тільки вона є єдиним засобом, здатним, зрештою, виявити об'єктивно історичний зміст наших знань. Але розвиток практики обмежений рівнем розвитку суспільства на певному конкретному етапі його історичного поступу. В цих умовах практика не може повністю підтвердити або заперечити те чи інше теоретичне положення, і в цьому плані вона є відносним критерієм істини. Іншими словами, абсолютність практики як критерію істини в тому, що вона мовби "приймає" рішення реалізувати мету, теоретичне положення; в той же час власне практика розвивається, як і все суспільство, і тому ті знання, які вона реалізує, є неповними і неточними, вони потребують подальшого

дослідження. В цьому відносінь практики. Глибоке усвідомлення такого діалектичного процесу розвитку практики як чуттєво-предметної, соціально-історичної діяльності дало можливість реалізувати отримані знання на практиці і сприяти водночас розвиткові власне практики.

4. Діалектичний характер пізнання: його рівні та форми.

Пізнання людиною світу, формування пізнавальних образів починається з чуттєвого контакту зі світом, з чуттєвого відображення, з "живого споглядання". Під "живим спогляданням", "чуттєво-сенситивним відображенням" розуміють *чуттєве відображення* дійсності в таких формах, як відчуття, сприймання, уявлення. Всі ці форми, як і пізнання в цілому, опосередковані та обумовлені практикою, і тому не можуть бути зведені, як це робилось метафізичним споглядальним матеріалізмом, до пасивної чуттєвості ізольованого індивіда. В філософії відзначається, що і чуттєве відображення основою своєю має практичне предметно-чуттєве перетворення суб'єктом світу, освоєння ним матеріальної та духовної культури, результатів попередніх етапів розвитку пізнання.

Відчуття – це ті канали, які зв'язують суб'єкт із зовнішнім світом. Але, будучи результатом безпосереднього впливу лише окремих властивостей та сторін об'єктів, відчуття хоч і є джерелом пізнання, дає не цілісну характеристику дійсності, а лише одnobічну її картину. Більш складною формою відображення є сприймання.

Сприймання – це чуттєве відображення предметів та явищ дійсності в сукупності притаманних їм властивостей при безпосередній дії їх на органи чуття людини. Сприймання — це цілісний, багатоаспектний чуттєвий образ дійсності, який виникає на основі відчуттів, але не є їхньою механічною сумою. Це якісно нова форма чуттєвого відображення дійсності, яка виконує дві взаємозв'язані функції: пізнавальну та регулятивну. Пізнавальна функція розкриває властивості та структуру об'єктів, а регулятивна — спрямовує практичну діяльність суб'єкта згідно з цими властивостями об'єктів. Сприймання має активний характер, воно відображає в єдності із всебічними

характеристиками об'єкта також і все багатогранне життя суб'єкта: його світоглядні установки, минулий досвід, інтереси, прагнення, надії.

Відчуття та сприймання хоч і виступають у процесі пізнання основою, на якій виростає знання про внутрішні та зовнішні властивості дійсності, є багатосередніми, конкретно-ситуативними формами чуттєвого відображення, що обмежує їхні можливості та активність у відображенні дійсності і вимагає переходу до більш високої форми — уявлення.

Уявлення – це чуттєвий образ, форма чуттєвого відображення, яка відтворює властивості дійсності за відбитими в пам'яті слідами предметів, що раніше сприймалися суб'єктом. Уявлення – це чуттєвий образ предмета, який уже не діє на органи чуття людини; це узагальнений образ дійсності. Уявлення поділяються на образи пам'яті та образи уяви. За допомогою образів уяви твориться картина майбутнього. Уява є видом пізнання, що формує і нові конкретно-чуттєві образи та поняття і здійснює перехід від чуттєвого до раціонального, узагальнюючи і вербалізуючи чуттєві образи, а також надаючи конкретно-наочного характеру формам мислення, синтезуючи чуттєве відображення та мислення в єдину систему.

Мислення – це процес активного, цілеспрямованого, узагальненого, опосередкованого, суттєвого та системного відтворення дійсності і вирішення проблем її творчого перетворення в таких логічних формах, як поняття, судження, умовиводи, категорії.

Поняття – це форма раціонального пізнання, в якій відображається сутність об'єкта і дається його всебічне пояснення. Поняття як знання сутності, знання про загальне і закономірне формується врешті-решт на основі практики, оскільки саме в процесі практики суб'єкт може визначити суттєві і несуттєві сторони дійсності. В поняттях предмети та явища відображаються в їхніх діалектичних взаємозв'язках та розвитку, тому самі вони мають бути рухливими, гнучкими, діалектичними. Зміна понять є результатом зміни наших знань про дійсність або самої дійсності, що відображається в поняттях. Якщо нові знання не вкладаються в рамки старих понять, то відбувається зміна понять, уточнення їхнього змісту або створення нових. Поняття своїм логічним

змістом відтворює таку діалектичну закономірність пізнання, як зв'язок одиничного, особливого і загального, хоч у понятті вони і не розчленовані. Їхнє розчленування і виявлення співвідношення розкривається в судженні.

Судження – це елементарна найпростіша форма вираження змісту поняття, така логічна форма мислення, в якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкту пізнання. В судженнях виражається зв'язок між поняттями, розкривається їхній зміст, дається визначення. По суті справи, зв'язок між поняттями виражається в судженнях, а самі поняття є наслідком діяльності мислення у формі суджень, системи їх. Будучи формою вираження змісту понять, окреме судження не може певною мірою розкрити цей зміст. Формою всебічного розкриття змісту понять може бути лише система суджень, що виражає їхній необхідний і закономірний зв'язок, тобто умовивід.

Умовивід – це такий логічний процес, у ході якого із кількох суджень на основі закономірних, суттєвих і необхідних зв'язків виводиться нове судження, яке своїм змістом має нове знання про дійсність. Перехід до нового знання в умовиводі здійснюється не шляхом звернення до даних чуттєвого досвіду, а опосередковано, на основі логіки розвитку самого знання, його власного змісту. За характером одержання нового знання умовиводи поділяються на такі основні види: індуктивні – рух думки від суджень менш загального характеру до більш загального; дедуктивні — рух думки від суджень більш загального характеру до менш загального; умовиводи за аналогією – в ході яких на підставі подібності чи відмінності деяких точно виявлених властивостей ряду об'єктів доходять висновку про подібність чи відмінність інших властивостей цих об'єктів.

5. Абстрактне мислення: його можливості та обмеженість.

Абстрактне знання — це одностороннє знання. Тому перехід від чуттєво-конкретного до абстрактного є, до певної міри, кроком назад, але таким кроком, який необхідний для подальшого розвитку пізнання. Для того, щоб одержати всебічно конкретне, потрібно підготувати необхідний матеріал. Це й здійснюється завдяки абстрактному, яке виділяє якусь одну сторону предмета в

"чистому вигляді", відсторонюючись від усіх інших. Так, "суспільне виробництво", "матерія", "рух", "розвиток", "суспільно-економічна формація", "цивілізація" тощо — це абстракції, які насправді не реалізуються, існують лише їхні конкретно-історичні форми, різновидності. Але такі абстракції в своєму змісті відображають у кожній історичній формі наявне, що характеризує їх з боку сутності, закону їхнього існування, функціонування, розвитку. Ось чому не можна відкрити жодного наукового закону без абстрагуючої діяльності людського мислення ні в сфері природничих, ні в сфері суспільних наук.

Відсторонення від безпосередньо конкретних властивостей є не самоціллю абстрагування, а засобом виявлення нових сторін, властивостей предмета, які приховані за безпосередністю чуттєво-конкретного. Дійсність в абстракції спрощується, схематизується, огрублюється. Тому діалектико-матеріалістична теорія пізнання не зупиняється на абстрагуванні, а, застосовуючи принципи, закони та категорії діалектики, переходить до конкретного в мисленні, в теорії. Конкретне в мисленні, в теорії — найглибше та найзмістовніше знання про дійсність, оскільки змістом своїм воно має відображення не зовнішніх визначень предмета, а всебічних суттєвих зв'язків, сторін, відношень в їхніх внутрішніх та необхідних визначеностях. Саме конкретне в теорії науково втілює єдність логічного та історичного.

6. Інтуїція – специфічний рівень пізнання.

Інтуїція, на відміну від логіко-дискурсивного осягнення об'єкта, є свого роду відчуттям справжньої сутності об'єкта, вона ніби проникає «всередину» об'єкта і безпосередньо «чує» його єство. Знання, отримане інтуїтивно внаслідок такої його ««безпосередності», набуває характеру очевидної істини, тобто такої, що не вимагає логічного обґрунтування. Очевидність ця може мати характер як чуттєвої наочності (якщо інтуїтивний контакт з об'єктом здійснюється у сфері матеріальної діяльності), так і інтелектуальної наочності (якщо породжуюча її діяльність лежить у сфері ідеальної діяльності), у зв'язку з цим розрізняють чуттєву й інтелектуальну інтуїцію. Надаючи своїм результатам характеру очевидної істини, інтуїція тим

самим обов'язково супроводжується почуттям глибокої певності в істинності своїх результатів.

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції: питання, ситуаційні задачі і т.п.

Загальне матеріальне та навчально-методичне забезпечення лекції: навчальні приміщення, обладнання (кодоскоп), устаткування, ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Питання для самоконтролю:

1. Дайте поняття пізнання.
2. Питання пізнання у філософії Канта.
3. Що таке суб'єкт та об'єкт пізнання?
4. У чому полягає сутність взаємозв'язку суб'єкта та об'єкта пізнання?
5. Яку роль відіграє практика у пізнанні?
6. Практика як критерій істини.
7. Перелічіть основні форми пізнання.
8. Що ви можете розповісти про уявлення та мислення?
9. Розкажіть про абстрактне мислення.
10. У чому, на вашу думку, полягає сутність інтуїції?

Список використаних джерел:

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.

2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником / Під редакцією доктора філософських наук, професора Н. Хамітова ; 4-е видання, перероблене та доповнене. — К. : КНТ, 2016. — 396 с.

3. Петрушенко В. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії) – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко. — 2-ге вид., випр. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. — 596 с.

4. Петрушенко В. Філософія і методологія науки – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко ; вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів : Новий Світ – 2000, 2021. — 200 с.

5. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file

7. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С.Добронравової. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. — 255 с.

8. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності : навчальний словник-довідник / За наук. ред. д. філос. наук., проф. В. Л. Петрушенка. — Львів : Новий Світ-2000, 2022. — С. 322–330. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/12836>

Лекція № 9.

Тема № 8: «Методологія наукового пізнання Порушення академічної доброчесності. Антиплагіатні заходи. Правила цитування та посилання» - 2 г.

Актуальність теми. Наука є головною рушійною силою бурного переходу до постіндустріального суспільства, розповсюдження інформаційних технологій, з'явлення «нової економіки». Все це доводить, що основна форма людського пізнання – наука в наші дні стає все більш дієвим засобом оволодіння реальністю та навіть її переформування. Однак наука не була б

настільки продуктивною, якщо б не мала розвинутої системи методів, принципів, законів пізнання. Саме правильно обраний метод, який помножено на талант ученого, допомагає йому пізнати взаємозв'язок явищ, розкрити їхню сутність, відкривати закономірності буття. Кількість методів, які розробляє наука для пізнання дійсності постійно збільшується. Загальну їхню кількість з'ясувати важко – в світі існує близько 15000 наук, і кожна з них має свої специфічні методи дослідження. Використовуючи знання, отримані при вивченні теми, студент зможе вдосконалити процес подальшого пізнання, зробити його методологічно грамотним і продуктивним. Знання та практичні навички, які отримує студент, стануть йому у нагоді у рішенні як загальнонаукових, так і конкретно-медичних проблем.

Мета:

- Розуміти конкретно-наукові, загальнонаукові та загально-філософські методи пізнання.
- Пояснювати специфіку наукового (зокрема, науково-медичного) пізнання.
- Пояснювати проблематичність та практичність розв'язання пізнавальних завдань в сучасній медицині.

План і організаційна структура лекції.

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
1.	Підготовчий етап.		3 хв.
2.	Визначення навчальних цілей. Забезпечення позитивної мотивації.		2 хв.

3.	<p><i>Основний етап.</i></p> <p>Викладення лекційного матеріалу.</p> <p>План:</p> <p>1. Філософія і наука. Філо-софсько-методологічні знання.</p> <p>2. Поняття методу і методології.</p> <p>3. Емпіричні та теоретичні методи пізнання</p> <p>4. Загальнонаукові методи пізнання</p> <p>4.1. Наукові методи емпіричного дослідження</p> <p>4.2. Наукові методи теоретичного дослідження</p>		<p>15 хв.</p> <p>15 хв.</p> <p>20 хв.</p> <p>20 хв.</p> <p>3 хв.</p> <p>3 хв.</p> <p>2 хв.</p> <p>7 хв.</p>
4.		Таблиця	
5.		Таблиця	
6.		Список	
7.	<p><i>Заключний етап.</i></p> <p>Резюме лекцій, загальні висновки.</p>	літера-тури, питання	

	Відповіді лектора на можливі запитання. Завдання для самопідготовки студента. Перевірка відвідування лекції.		
--	---	--	--

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

1. Філософія і наука. Філософсько-методологічні знання.

Між філософським і науковим знанням існує і принципова відмінність. Філософія має справу з найбільш загальними поняттями, які, по-перше, застосовуються у всіх науках, а часто і за межами наук (поняття простору і часу функціонують не лише в науці, а й у мистецтві, техніці, юриспруденції); по-друге, зміст цих понять, хоч вони і використовуються в науках, не є предметом їх спеціального дослідження (природознавство оперує поняттями «закон», «причина», «істина»; гуманітарні науки поняттями «прогрес», «культура» та іншими, не досліджуючи їх змісту); по-третє, ці загальні поняття не можна звести до емпіричного досвіду (фактів) чи зв'язати математичною формулою, що властиво науковим поняттям. Поняття «причина», «матерія», «ідеал» не мають фактичних відповідників. Якби однозначно на фактах можна було довести, що економіка для розвитку суспільства важить більше, ніж моральні цінності, чи навпаки, що закони науки притаманні самій природі, а не є конструкціями нашого розуму, то філософія була б наукою, як й інші науки, лише з тією відмінністю, що вона оперує найбільш загальними поняттями. Однак усі спроби такого обґрунтування філософського знання зазнають краху. І по-четверте, цей надзагальний характер філософських понять надає їм ще одну

особливість: в їх інтерпретації може виражатись і виражається ціннісне відношення людини до світу. Скажімо, в розумінні причини можна стверджувати, що у світі все запрограмовано і від людини нічого не залежить, а можна доводити, що світ -- це різні можливості, реалізація яких залежить від людини. Отже, розуміння причинності уже включає ціннісне ставлення до світу. Іншими словами, наукове знання є об'єктивним, воно не залежить від переконань та ідеалів вченого, а філософське пройняте суб'єктивністю. Воно, будучи світоглядним, охоплює оцінювальне і практичне ставлення людини до світу. Це є знання певного суспільства і певної особи, яка сповідує певні цінності.

Філософське знання неоднорідне. Вчення про простір і час, про закони і правила мислення максимально наближене до наукового, а такі поняття, як «свобода», «ідеал», «Бог», «добро» і «зло», виходять за межі науки. Це дає підстави стверджувати, що філософія не відповідає всім вимогам науковості, вона принаймні відхиляється від того зразка науки, яким є, наприклад, природознавство. Філософію можна вважати наукою, якщо її розглядати як засноване на розумі знання.

Нестрогість, надзагальний характер філософських понять, їх незводимість до фактів становлять сутність філософського мислення. В ньому є свої недоліки, але є й переваги. Філософське мислення є більш вільним, ніж жорстко прив'язане до фактів природничо-наукове. Ця «вільність» змісту філософських понять дає змогу їм бути теоретичною базою, до якої звертається і наука при переосмисленні своїх термінів (наприклад, нове розуміння простору і часу, сформульоване в теорії відносності, в загальних рисах присутнє у філософії Лейбніца, Маха). Вона допомагає філософському знанню виконувати оціночну функцію – фіксувати відношення до світу певної епохи, народу, соціальної групи і навіть особи.

2. Поняття методу і методології.

Методи наукового пізнання включають так звані *загальні методи*, тобто загальнолюдські прийоми мислення, загальнонаукові методи і методи *конкретних наук*. Методи можуть бути класифіковані і по співвідношенню

емпіричного знання (тобто знання отриманого в результаті досліду, дослідного знання) і знання теоретичного, сенс якого - пізнання сутності явищ, їх внутрішніх зв'язків. Слід мати на увазі, що кожна галузь природознавства разом із загальнонауковими застосовує свої конкретно-наукові, спеціальні методи, обумовлені сутністю об'єкту дослідження. Проте часто методи, характерні для якої-небудь конкретної науки, застосовуються і в інших науках. Це відбувається тому, що об'єкти дослідження цих наук підпорядковуються також і законам даної науки. Наприклад, фізичні і хімічні методи дослідження застосовуються в біології на тій підставі, що об'єкти біологічного дослідження включають в тому або іншому вигляді фізичні і хімічні форми руху матерії і, отже, підпорядковуються фізичним і хімічним законам.

В історії пізнання виділяються два загальних методи: діалектичний і метафізичний. Це загально-філософські методи. *Діалектичний метод* — це метод пізнання дійсності в її суперечливості, цілісності і розвитку. *Метафізичний метод* — метод, протилежний діалектичному, з його допомогою розглядають явища поза їх взаємним зв'язком і розвитком. З середини 19-го століття метафізичний метод все більше і більше витіснявся з природознавства діалектичним методом.

3. Емпіричні та теоретичні методи пізнання.

Наукове знання і процес його здобуття характеризуються системністю і структурованістю. У структурі наукового знання виділяють емпіричний (дослідний) і теоретичний рівні. Сукупність дослідних заходів і методів забезпечують емпіричний і теоретичний етапи наукового дослідження. На емпіричному рівні дослідний об'єкт відображається здебільшого з позицій зовнішніх зв'язків і відносин. Емпіричному пізнанню притаманні збір фактів, первинне узагальнення, опис дослідних даних, систематизація і класифікація. Емпіричне дослідження спрямоване безпосередньо на об'єкт дослідження, відбувається на основі методів порівняння, виміру, спостерегання, експерименту, аналізу та ін. Під емпіричним дослідженням розуміють також практичні аспекти наукової організації, збір емпіричної інформації, осмислення результатів спостереження і експериментів, відкриття емпіричних законів,

формування класифікацій (розбивка класу об'єктів на підкласи) та ін. Отже, емпіричне дослідження — це особливий вид практичної діяльності, що існує в середині науки. Така діяльність потребує наявності специфічних здібностей: мистецтво експериментатора, спостережливості польового дослідника, особистої контактності і такту психологів і соціологів, які займаються проведенням досліджень та ін. Було б помилкою вважати, що емпіричне дослідження відбувається без впливу теорії. Важливо глибоко розуміти, що вихідним пунктом сучасної науки служать не факти самі по собі, а теоретичні схеми, концептуальні каркаси дійсності, тобто різного роду постулати, концептуальні моделі, аксіоми, принципи та ін. Англійський філософ Карл Поппер стверджував, що абсурдна віра в те, що людина може почати наукову діяльність з «чистих спостережень», не маючи «чогось схожого на теорію». Кожен крок експерименту становить дію, що планується і спрямовується теорією.

Теоретичний рівень пізнання характеризується домінуванням понять, теорій, законів, принципів, наукових узагальнень і висновків. Теоретичне пізнання відображає предмети, властивості і відносини з боку універсальних внутрішніх, істотних зв'язків і закономірностей, що досягнуті раціональною обробкою емпіричних даних. Відбувається така обробка на основі форм мислення: поняття, судження, умовиводу, закону, категорії та ін. Головна мета теоретичного пізнання - збагнення об'єктивної істини, вільної від спотворення і суб'єктивності, пояснення і інтерпретація емпіричних фактів. Теорія оперує ідеалізованими об'єктами (ідеальний газ, абсолютно тверде тіло, ідеальний тип, матеріальна точка та ін.), тому теорія користується аксіоматичним методом, гіпотетико-дедуктивним, системно-структурним, структурно-функціональним аналізом, еволюційним, редукціоністським, методом підймання від абстрактного до конкретного. Емпіричне і теоретичне - різні рівні пізнання, знання, розрізняються за засобами ідеального відтворення об'єктивної реальності, гносеологічної спрямованості, характером і типом здобуття знання, за методами, що використовуються, і формами пізнання. І все ж жорсткої межі між емпіричним і теоретичним не існує. Емпіричне пізнання, досліджуючи

властивості і відносини речей, здобуває нове знання, стимулююче подальший розвиток теорії. Теоретичне дослідження шукає ствердження правильності результатів в емпірії. Дослід, експеримент завжди теоретично навантажений, теорія потребує емпіричної інтерпретації.

В сучасній філософії розробляється і третій рівень наукового пізнання: наукове пізнання стоїть над теоретичним знанням і виступає теоретичною передумовою теоретичної діяльності в науці. На сучасному етапі найбільшу відомість одержали концепції наукового пізнання Томаса Куна і Імре Лакатоса. В концепції Томаса Куна сформульовано нове базисне поняття, парадигма (зразок), фіксується існування особливого типу знання в науковому дослідженні, що відрізняється від теоретичного знання за способом виникнення і обґрунтування. В парадигмі Томаса Куна є певний набір розпоряджень, що задають характер бачення світу, впливаючи на вибір напрямків дослідження. Не будучи теорією у власному розумінні, парадигма знання дає систему відліку і служить попередньою умовою і передумовою побудування і обґрунтування різних теорій. Приблизно такий же зміст має і поняття дослідна програма Імре Лакатоса, яка розуміється як певний рід метатеоретичної освіти, що є сукупністю вихідних ідей і методологічних настанов, що обумовлюють побудову, розвиток і обґрунтування певної теорії.

4. Загальнонаукові методи пізнання.

Для того, щоб дійсно пізнати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки. Пізнання розкриває внутрішні істотні ознаки предмету, зв'язки його елементів і їх взаємодію одного з другим. Для того, щоб це здійснити, необхідно цілісний предмет розчленувати (практично або в думках) на складові частини, а потім вивчити їх, виділяючи властивості і ознаки, зв'язки і стосунки, а потім виявити їх роль в системі цілого. Після того, як ця задача буде вирішена, частини знов можна об'єднати в єдиний предмет і скласти собі конкретне уявлення, яке спирається на глибоке знання внутрішньої природи предмету.

Ця мета досягається за допомогою таких операцій як аналіз і синтез. *Аналіз* - це розчленовування цілого предмету на складові частини (сторони,

ознаки, властивості або відносини) з метою їх всебічного вивчення. *Синтез* - це з'єднання раніше виділених частин предмету в єдине ціле. Об'єктивною передумовою цих пізнавальних операцій є здібність окремих елементів об'єкту до перегруповування, об'єднання і розділення. Аналіз і синтез є найбільш елементарними і простими прийомами, які становлять фундаменти людського мислення.

Абстрагування (ідеалізація) - це особливий прийом мислення, який полягає у відволіканні від ряду властивостей і відносин явища, що вивчається, з одночасним виділенням тих властивостей і відношень, що нас цікавлять. Предмети об'єктивної дійсності посідають нескінченну множину різних властивостей, зв'язків і відносин. Коли ми абстрагуємо деякі властивості або відношення ряду об'єктів, то тим самим створюємо основу для їх об'єднання в єдине ціле. По відношенню до індивідуальних ознак кожного з об'єктів, що входять в даний процес, об'єднуюча їх ознака виступає як загальна. Отже, в результаті ідеалізації з розгляду можуть бути виключені деякі властивості, ознаки об'єктів, які не є істотними для даного дослідження. Приклад такої ідеалізації в механіці - матеріальна крапка, тобто крапка, що має масу, але позбавлена будь-яких розмірів. Таким же абстрактним (ідеальним) об'єктом є абсолютно тверде тіло.

Узагальнення - це такий прийом мислення, в результаті якого встановлюють загальні властивості і ознаки об'єктів. Операція узагальнення здійснюється як перехід від часткового поняття або думки до загального поняття або думки. Наприклад, такі поняття як "клен", "липа", "береза" є первинними, від яких можна перейти до більш загального поняття "листяне дерево".

В процесі дослідження часто доводиться, спираючись на вже наявні знання, робити висновки про невідоме. При переході від відомого до невідомого, ми можемо або використовувати знання про окремі факти, виявляючи при цьому загальні принципи, або навпаки, спираючись на загальні принципи, робити висновки про часткові явища. Подібний перехід здійснюється за допомогою таких логічних операцій, як індукція і дедукція.

Значна роль в узагальненні результатів спостереження і експериментів належить індукції (від лат. *inductio* - наведення), особливому виду узагальнення даних досвіду. *Індукція* – це процес виведення загального положення із спостереження ряду часткових одиничних фактів, тобто пізнання від часткового до загального на підставі міркування, в якому загальний висновок будується на основі часткових засновків. Основою індукції є досвід, експеримент і спостереження, в процесі яких збираються окремі факти. На підставі аналізу цих фактів ми встановлюємо загальні і повторювальні риси ряду явищ, що входять до певного класу. На основі цього будується індуктивний висновок про приналежність цих рис всьому класу. Так, наприклад, вивчаючи властивості води, спиртів, рідких масел, встановлюють, що всі вони володіють властивістю пружності. Отже, ми робимо висновок: рідини пружні. На практиці найчастіше застосовується неповна індукція, яка припускає висновок про всі об'єкти множини на підставі пізнання лише частини об'єктів. Неповна індукція, що базується на експериментальних дослідженнях і включає теоретичне обґрунтування, називається науковою індукцією. Висновки такої індукції часто носять характер вірогідності. Це ризикований, але творчий метод. За умови чіткої постановки експерименту, логічній послідовності і строгості міркувань вона здатна давати достовірний висновок. За словами відомого французького фізика Луї де Бройля, наукова індукція є істинним джерелом дійсно наукового прогресу.

Дедукція — це спосіб міркування, за допомогою якого із загальних засновків з необхідністю слідує висновок часткового характеру. Вона тісно пов'язана з узагальненням. Якщо початкові загальні положення є встановленою науковою істиною, то методом дедукції завжди буде отриманий істинний висновок. Особливо велике значення дедуктивний метод має в математиці. Математики оперують математичними абстракціями і будують свої міркування на загальних положеннях. Ці загальні положення застосовуються до рішення часткових, конкретних задач.

Дедукція відрізняється від індукції прямо протилежним напрямком руху думки. Одним із засновків дедукції обов'язково є загальна думка.

Наприклад, якщо ми знаємо, що всі метали електропровідні, і якщо встановлено, що мідь відноситься до групи металів, то слідує висновок про те, що мідь електропровідна. Але особливо велике пізнавальне значення дедукції виявляється у тому випадку, коли загальним засновком виступає не просто індуктивне узагальнення, а якась гіпотетична теза, наприклад, нова наукова ідея. В цьому випадку дедукція є вихідним пунктом зародження нової системи.

В історії природознавства були спроби абсолютизувати значення індуктивного методу (Ф. Бекон) або дедуктивного методу (Р. Декарт), надати їм універсального значення. Проте ці методи не можуть застосовуватися як відокремлені, ізольовані один від одного: кожний з них використовується на певному етапі процесу пізнання.

Вивчаючи властивості і ознаки явищ оточуючої нас дійсності, ми не можемо пізнати їх відразу, цілком, у всьому обсязі, а підходимо до їх вивчення поступово, розкриваючи крок за кроком все нові і нові властивості. Вивчивши ці властивості, ми можемо знайти, що вони співпадають з властивостями іншого, вже добре вивченого предмету. Встановивши таку схожість і знайшовши, що число співпадаючих ознак достатньо велике, можна зробити припущення про те, що й інші властивості цих предметів співпадають. Хід міркування такого типу складає основи аналогії. *Аналогія* - це такий прийом пізнання, при якому на підставі подібності об'єктів в одних ознаках роблять висновок про їх подібність в інших ознаках. Так, при вивченні природи світла були встановлені такі явища, як дифракція і інтерференція (накладення когерентних хвиль). Ці ж властивості раніше були знайдені у звуці і витікали з його хвильової природи. На підставі цієї властивості були зроблені висновки про те, що світло також має хвильову природу. Аналогія з простим дозволяє зрозуміти складніше. Так, по аналогії з штучним відбором кращих порід домашніх тварин Ч. Дарвін відкрив закон природного відбору в тваринному і рослинному світі.

Моделювання - це вивчення об'єкту (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), яка заміщає оригінал в певних аспектах, що цікавлять дослідника. Дослідження методом моделювання диктується

необхідністю розкрити такі сторони об'єкту, які або неможливо пізнати шляхом безпосереднього вивчення, або не вигідно вивчати їх таким чином з чисто економічних міркувань. Наприклад, людина не може безпосередньо спостерігати процес природного утворення алмазів, зародження і розвиток життя на Землі, цілий ряд явищ мікро- і макросвіту. Тому доводиться вдаватися до штучного відтворення подібних явищ у формі, зручній для спостереження і вивчення. У ряді випадків буває набагато вигідніше і дешевше замість безпосереднього експериментування з об'єктом побудувати і вивчити його модель. Моделі, що використовуються в буденному і науковому пізнанні, можна розділити на два великі класи: *натуральні і ідеальні*. Перші є природними об'єктами, що підлягають в своєму функціонуванні природним законам. Другими є ідеальні витвори, які зафіксовані у відповідній знаковій формі і функціонують за законами логіки, що відображає світ. На сучасному етапі велике розповсюдження в науці і практиці отримало комп'ютерне моделювання. Дослідження здійснюється на основі відповідної комп'ютерної моделі.

Класифікація - розподіл тих або інших об'єктів по групах (відділах, розрядах) залежно від їх загальних ознак з фіксацією закономірних зв'язків між класами об'єктів в єдиній системі конкретної галузі знань. Становлення кожної науки пов'язано із створенням класифікацій об'єктів, явищ, що вивчаються (особливо часто використовується в описових науках — багатьох розділах біології, геології, географії, кристалографії і т.п.). Класифікація - це також процес впорядкування інформації. В процесі вивчення нових об'єктів відносно кожного такого об'єкту робиться висновок: чи належить він до вже встановлених класифікаційних груп. В деяких випадках при цьому виявляється необхідність перебудови системи класифікації. Існує спеціальна теорія класифікації - таксономія. Вона розглядає принципи класифікації і систематизації складно-організованих областей дійсності, що мають звично ієрархічну будову (органічний світ, об'єкти географії, геології і т.п.).

Однією з перших класифікацій у природознавстві була класифікація рослинного і тваринного світу видатного шведського натураліста Карла Ліннея

(1707-1778). Для представників живої природи він встановив певну градацію: клас, загін, рід, вид, варіація.

Історичний метод має за мету відтворення історії об'єкту, що вивчається, у всій своїй багатогранності, з урахуванням всіх деталей і випадковостей. Логічний метод - це, по суті, логічне відтворення історії об'єкту, що вивчається. При цьому ця історія звільняється від всього випадкового, неістотного, тобто це як би той самий історичний метод, але звільнений від його історичної форми. В основі *історичного методу* лежить вивчення реальної історії в її конкретному різноманітті, виявлення історичних фактів, і на цій основі при розумовому відтворенні історичного процесу розкривається закономірність його розвитку. *Логічний метод* виявляє цю закономірність іншим способом: він не вимагає безпосереднього розгляду ходу реальної історії, а розкриває її об'єктивну логіку шляхом вивчення історичного процесу на вищій стадії його розвитку. Об'єктивною основою такого способу дослідження є наступна особливість складних об'єктів, що розвиваються: на вищих стадіях розвитку вони відтворюють в своїй структурі і функціонуванні основні риси своєї історичної еволюції. Ця особливість яскраво простежується, наприклад, в біологічній еволюції, де високорозвинені організми на стадії ембріонального розвитку повторюють основні риси всього ходу еволюції, що привів до появи цих організмів. Історичний метод дав вражаючі результати в еволюційному вченні Дарвіна.

І історичний, і логічний методи виступають як прийоми побудови теоретичних знань. Помилково ототожнювати історичний метод з емпіричним описом, а статус теоретичного приписувати тільки логічному. При будь-якому способі аналізу історії об'єкту, що розвивається, передбачається емпірична фаза: фаза реальної історії і фази, що фіксують особливості структури і функціонування процесу на вищому рівні розвитку. На цій основі висувуються гіпотези, які перевіряються фактами і перетворюються на теоретичне знання про закономірності історичного процесу.

У разі застосування логічного методу ці закономірності виявляються в очищеному від конкретних випадковостей реальної історії вигляді. Історичний

же метод допускає фіксацію таких випадковостей, але він не зводиться до простого емпіричного опису подій в їх історичній послідовності, а передбачає їх особливу реконструкцію, що забезпечує розуміння і пояснення історичних подій, розкриття їх внутрішньої логіки.

4.1. Наукові методи емпіричного дослідження

Спостереження - цілеспрямоване, організоване сприйняття предметів і явищ. Це один з найважливіших методів емпіричного дослідження. Спостереження використовується, як правило, там, де втручання в досліджуваний процес небажано або неможливо. Під *спостереженням* розуміється цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, в ході якого ми одержуємо знання про зовнішні сторони, властивості і відносини об'єктів, що вивчаються. Процес наукового спостереження не є пасивним спогляданням світу, а особливого виду діяльністю, куди включається не тільки об'єкт спостереження, але і засоби спостереження (прилади, засоби зв'язку, інформації). Цілеспрямованість спостереження обумовлена наявністю попередніх ідей, гіпотез, які становлять задачі спостереження. Наукові спостереження здійснюються для збору фактів, що підтверджують або спростовують ту або іншу гіпотезу і є основою для певних теоретичних узагальнень.

Експериментальний опис спостереження провадиться засобами природної або штучної мови з використанням відомостей про об'єкти, що задіяні в спостереженні (знаки, схеми, малюнки, графіки, цифри). Опис спостереження може бути якісним і кількісним. Довкола нас дуже багато найрізноманітніших предметів і явищ, і всі вони відрізняються один від одного притаманними їм особливостями і властивостями. Все те, що робить предмет саме таким, а не іншим предметом, що відрізняє його від незліченної множини інших – це і є його *якість*. Якістю володіють всі предмети і явища. Це дозволяє нам їх визначити, розрізнити. Якість виявляється у властивостях. Властивість характеризує річ з якої-небудь однієї сторони, тоді як *якість* дає уявлення про предмет в цілому. Кількісний опис здійснюється із застосуванням мови математики і передбачає проведення різних вимірювальних процедур. У

вужькому значенні слова його можна розглядати як фіксацію даних вимірювання. В широкому значенні він виконує роль математичного апарату для знаходження емпіричної залежності між результатами вимірювань. Лише з введенням методу вимірювань природознавство перетворюється на точну науку. Основу операції вимірювання становить порівняння об'єктів по яких-небудь властивостях і характеристиках. Вимірювання - це матеріальний процес порівняння якої-небудь величини з еталоном, одиницею вимірювання. Число, яке виражає відношення величини, що виміряється, до еталону, називається числовим значенням цієї величини. У ряді наук широко використовуються порівняльні методи (біологія, мовознавство та ін.).

Спостереження і порівняння можуть проводитися як відносно самостійно, так і в тісному зв'язку з експериментом.

Експеримент — спосіб дослідження, відмінний від спостереження активним характером. Це спостереження в спеціальних контрольованих умовах. Експеримент дозволяє, по-перше, ізолювати досліджуваний об'єкт від впливу побічних неістотних для нього явищ. По-друге, в ході експерименту багато разів відтворюється хід процесу. По-третє, експеримент дозволяє планомірно змінювати саме протікання процесу і стану об'єкту, що вивчається.

Отже, на відміну від звичайного спостереження в експерименті дослідник активно втручається в протікання процесу, що вивчається, з метою отримати про нього певні знання. Активне втручання і створення умов взаємодії не означає, що експериментатор свавільно створює властивості предметів, приписуючи їх природі. Ані радіоактивність, ані світловий тиск, ані умовні рефлексії не є властивостями, вигаданими або винайденими дослідниками, але вони були виявлені в експериментальних ситуаціях, створених самою людиною. Творча здатність експериментатора проявляється лише в створенні нових комбінацій природних об'єктів, в результаті яких виявляються приховані, але об'єктивні властивості самої природи.

В сучасній науці враховується принцип відносності властивостей об'єкту до засобів спостереження, експерименту і вимірювання. Так, наприклад, якщо вивчати властивості світла, досліджуючи його проходження через

решітку, то воно проявлятиме свої хвильові властивості. Якщо ж експеримент і вимірювання будуть спрямовані на вивчення фотоефекту, то проявиться корпускулярна природа світла (як потоку частинок - фотонів).

Експеримент, як правило, здійснюється на основі теорії або гіпотези, що визначає постановку задачі і інтерпретацію результатів. Розрізняють декілька видів експерименту. 1) Найпростіший вид експерименту - якісний, в якому встановлюють наявність або відсутність пропонованих теорією явищ. 2) Другим, складнішим видом є вимірювальний або кількісний експеримент, що встановлює чисельні параметри якої-небудь властивості (або властивостей) предмету, процесу. 3) Нарешті: специфічним видом експерименту є соціальний експеримент, здійснюваний з метою впровадження нових форм соціальної організації і оптимізації управління. Сфера соціального експерименту обмежена моральними і правовими нормами.

Спостереження і експеримент є джерелом наукових фактів, під якими в науці розуміються особливого роду пропозиції, фіксуючі емпіричне знання. Факти - фундамент будівлі науки, вони утворюють емпіричну основу науки, базу для висунення гіпотез і створення теорій.

4.2. Наукові методи теоретичного дослідження

У зв'язку з математизацією науки в ній все ширше використовується прийом теоретичного мислення - *формалізація*. Цей прийом полягає в побудові абстрактно-математичних моделей, які розкривають сутність процесів дійсності, що вивчаються. При формалізації міркування про об'єкти переносяться в площину операцій із знаками (формулами). Відношення знаків замінюють собою висловлення про властивості предметів і їх зв'язки. Таким чином, створюється узагальнена знакова модель деякої наочної області, що дозволяє знайти структуру різних явищ і процесів при відволіканні від якісних характеристик останніх. Висновок одних формул з інших за строгими правилами математики представляє формальне дослідження явищ.

Специфічним методом побудови теорії є *аксіоматичний метод*. При аксіоматичній побудові теоретичного знання спочатку задається набір початкових тверджень, що не вимагають доказів. Ці твердження називаються

аксіомами або *постулатами*. Потім з них за певними схемами правил виводу будуються тези. Сукупність початкових аксіом (тверджень, доказ істинності яких не вимагається) і виведених на їх основі тез, утворює аксіоматично побудовану теорію.

Велике значення в сучасній науці набрали *статистичні методи*, які дозволяють визначати середні значення, характеризуючи всю сукупність предметів, що вивчаються. “Застосовуючи статистичний метод, ми не можемо передбачити поведінку окремого індивідуума сукупності. Ми можемо тільки передбачити вірогідність того, що він поводитиметься деяким певним чином...Статистичні закони можна застосовувати тільки до великих сукупностей, але не до окремих індивідуумів, з яких складаються ці сукупності” (А.Ейнштейн, Л.Інфельд).

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції: питання, ситуаційні задачі і т.п.

Загальне матеріальне та навчально-методичне забезпечення лекції: навчальні приміщення, обладнання (кодоскоп), устаткування, ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Питання для самоконтролю:

1. Перерахуйте загальнонаукові методи.
2. Перерахуйте і поясніть емпіричні методи наукового пізнання.
3. Перерахуйте і поясніть теоретичні методи.
4. Що таке індукція і дедукція, аналіз і синтез?
5. Що таке ідеалізація, моделювання?
6. Що відноситься до форм наукового знання?
7. Які факти можуть вважатися науковими?
8. Яким вимогам повинна задовольняти наукова гіпотеза?
9. Що таке наукова категорія?
10. Що таке наукова теорія, чим вона відрізняється від гіпотези?

11. Перерахуйте критерії науковості знання.

Список використаних джерел:

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником / Під редакцією доктора філософських наук, професора Н. Хамітова ; 4-е видання, перероблене та доповнене. — К. : КНТ, 2016. — 396 с.
3. Петрушенко В. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії) – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко. — 2-ге вид., випр. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. — 596 с.
4. Петрушенко В. Філософія і методологія науки – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко ; вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів : Новий Світ – 2000, 2021. — 200 с.
5. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>
6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file
7. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С.Добронравової. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. — 255 с.
8. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності :

навчальний словник-довідник / За наук. ред. д. філос. наук., проф. В. Л. Петрушенка. — Львів : Новий Світ-2000, 2022. — С. 322–330. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/12836>

Лекція № 10.

Тема № 10: «Культура як філософська проблема» - 2 г.

Актуальність теми. Філософське розуміння історії значно ширше того, що культивується у власне історичній науці: якщо для останньої історія — це вся сукупність подій минулого, то для філософії — це процес розвитку людства взагалі, тобто вона претендує не тільки на узагальнення минувшини, але і прогнозування майбутнього на підставі наявних тенденцій сучасного буття. В останні десятиліття влада над сущим — природою і людьми — невпинно зростає, а міра відповідальності, якість совісті, сила характеру не встигають за темпами такого зростання. Людина вільна і може за власним бажанням використати свою владу. Це означає, що вона може скористатися владою як на добро, так і зло. Гарантії правильного її використання немає. Наявна лише вірогідність того, що наділена свободою людина зробить правильний вибір, що добра воля стане складовою душі, характеру тощо. Тому розуміння ходу історичного процесу, розвитку людської культури взагалі і національної зокрема допоможе студентові зорієнтуватися в складному світі і інтегруватися в процес його вдосконалення — професія лікаря як носія ідей любові і добра в цьому є однією з найважливіших.

Мета:

- Аналізувати підходи до розуміння історичного процесу.
- Розуміти сутність цивілізації та культури.
- Пояснювати зміст виховання культури особистості.
- Оцінювати особисту відповідальність лікаря-професіонала за культурний рівень своєї соціальної та професійної діяльності.

План і організаційна структура лекції.

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
	<p align="center"><i>Підготовчий етап.</i></p> <p>1. Визначення навчальних цілей.</p> <p>2. Забезпечення позитивної мотивації.</p> <p align="center"><i>Основний етап.</i></p> <p>3. Викладення лекційного матеріалу.</p> <p>План:</p> <p>1. Історія як процес розвитку людства (концепція К. Ясперса).</p> <p>2. Поняття культури.</p> <p>3. Проблема кризи сучасної культури</p> <p>4. Основні особливості та відмінні риси лікарської етики та деонтології на різних історичних етапах</p>	<p>Таблиця</p> <p>Таблиця</p> <p>Кодограма</p>	<p>3 %</p> <p>2 %</p> <p>15 %</p> <p>15 %</p> <p>20 %</p> <p>20 %</p> <p>3 %</p>

5.	розвитку медицини.		3 %
6.	<i>Заключний етап.</i>	Список	2 %
7.	Резюме лекції, загальні висновки. Відповіді лектора на можливі запитання. Завдання для самопідготовки студента. Перевірка відвідування лекції.	літера-тури, питання	7 %

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

1. Історія як процес розвитку людства (концепція К.Ясперса)

Видатний німецький філософ-екзистенціаліст, Карл Ясперс (1883-1969) у своїй праці “Витоки історії та її мета” запропонував своєрідну концепцію історичного розвитку людства. «Historia est magistra vitae» Цей відомий вислів чудово розкриває мету написання Карлом Ясперсом його фундаментального дослідження. Твір присвячений висвітленню цілісної концепції світової історії, запропонованої самим філософом, але ж, як пише він “лише історія людства може дати масштаб для осмислення сучасності”. Саме тому, після короткого, але ґрунтовного огляду загальних історичних процесів Ясперс звертається до аналізу сучасної ситуації, а також робить спробу звернутися до майбутнього людства. Підсумовує твір розділ, що розкриває питання цілей і призначення історії, її значення та властивостей.

Тут Ясперс викладає свої погляди на загальні закономірності, що характеризували розвиток людства протягом тих 5 тисяч років, що охоплюються поняттям історія (тобто щодо яких ми маємо письмові свідчення). Цей часовий проміжок, на думку філософа - лише коротка мить між невідомими витоками і так само невідомим минулим. Тим не менш, його можна структурувати, виділити в ньому певні етапи, а також тенденції розвитку, на основі яких можна буде виробити гіпотези щодо майбутнього людської цивілізації.

Ясперс виділяє чотири найважливіші етапи, на кожному з яких людина починала рух уперед від нової основи. Насамперед, це доісторія, або “прометеївська доба” - період, коли людина стає людиною; наступною сходинкою є епоха великих культур давнини, епоха, коли власне і розпочинається історія; найважливіше значення має третій етап - так званий осьовий час, роль якого - у формуванні людини сучасного типу, “одухотвореної людини”; нарешті, останній етап, який триває і досі, розпочався близько 1500 р. - це науково-технічна епоха, особливість якої ще й в тому, що саме звідси розпочинається власне світова історія, історія людства в цілому, а не окремих держав.

З іншого боку, в історії людства виділяються два “дихання”. Перше розпочинається з появою Homo Sapiens і триває до завершення осьового часу, а друге дихання людства пов’язане з науково-технічною епохою (яка, за концепцією Ясперса, є віддаленою аналогією “прометеївської епохи”, епохою відкриття нових можливостей), і, напевне, попереду нас очікує другий осьовий час і нові зміни у сутності людини, перехід її на якісно новий рівень.

Отже, розглянемо 4 основні етапи історії послідовно.

1 . Доісторія.

Концепція Ясперса: людство має єдині витoki і мету, що нам невідомі і до осмислення яких ми прагнемо. Однак, довести науково це положення неможливо, так само як неможливо довести зворотнє. Припущення цієї єдності Ясперс називає постулатом віри. Символічно це показано у Біблії: шлях від Адама, пов’язаність кровною спорідненістю всіх людей. Таким чином, він чітко

заявляє про свою прихильність до релігійної традиції у поясненні історичного процесу. Історія, за Ясперсом, має свій початок і свій кінець, а її рух визначається силою Провидіння. Практичне втілення цього постулату можна виявити, лише об'єктивно розглянувши і проаналізувавши історичний шлях людства, від самого його початку. Підходів до пізнання доісторії існує три: 1) найдавніший, традиційний - через міфи і образи; 2) сучасний - через пізнання того, що було притаманне доісторичній людині (археологія); 3) визначення того, що залишилося в нас від доісторії - спроби пізнати сутність людини.

Розвиток людини у доісторичну епоху - це становлення людської природи, формування людини як виду шляхом успадкування певних якостей - т.ч. закріплювались фундаментальні риси людини, яким не загрожує зникнення (в той час як історичні якості набуваються в ході передачі досвіду і можуть бути втрачені). Надбання цієї епохи очевидні - природа створила і відшліфувала настільки стабільний організм, що він не потребував подальших удосконалень і до сьогодні, адже протягом історичного періоду людина біологічно не змінилась.

Отже, протягом доісторії відбувається перше становлення людини:

1) - біологічне - формується її специфічна фізіологія. Людина поступається тваринам в окремих здатностях, але завдяки неспеціалізованості організму розвиває знаряддя, мислення, духовність. Одним з важливих факторів біологічного формування людини є середовище, в якому проходить 1й рік її життя. На думку Ясперса, людина також якісно відрізняється від інших форм життя наявністю духу. Який саме зміст вкладає філософ у цей термін - важко сказати, але, очевидно, це не стільки душа в релігійному розумінні, скільки особлива здатність людини до відтворення реальної дійсності у своїй свідомості, до мислення і до глибокого емоційного переживання.

2) - історичне - здійснюється передавання з покоління у покоління досвіду, певних моральних настанов, умінь тощо. Визначальними здобутками у процесі такого формування людини стали насамперед:

- використання вогню і знарядь

- поява мови

- здійснення насилля над собою, яке формує людину. Прояви такого насилля - у встановленні певних правил, обмежень, у відриві від природних коренів. За висловом Ясперса, "природа людини - в її неприродності"

- утворення груп і спільнот, мету якою людина осмислює. Це не звичайні тваринні стада, які формуються стихійно, в силу життєвої необхідності, це об'єднання для спільного перетворення світу, для спілкування. Між людьми існує глибока біологічна спорідненість, але навіть не це, а здатність зрозуміти одне одного завдяки мисленню і мові відіграє вирішальну роль у взаємопов'язаності людей.

- вироблення міфів, образного відображення світу. Міфологія явила собою форму суспільної свідомості, певний спосіб пояснення світу і місця в ньому людини.

Всі ці зміни підготували ґрунт для вступу людства на якісно новий етап розвитку.

2. Великі культури давнини.

На цьому етапі існували три великі культури: 1) шумеро-вавилонська, єгипетська та еллінська на Заході, 2) доарійська культура Інду, 3) архаїчний Китай. Всі вони зникають в осьовий час.

Цей період був початком історичного розвитку людства. Його монументальність, грандіозність не могли зникнути безслідно - численні археологічні і документальні пам'ятки доносять до нас відомості про ті століття. Серед подій, що мали визначальне значення на етапі зародження людської історії Карл Ясперс називає : організацію іригаційної системи і пов'язану з нею необхідність вироблення апарату управління та державної організації; появу писемності, що дозволило фіксувати новоотримане знання і передавати його; появу народів і формування національних культур; становлення світових імперій; використання коней - адже вершник вперше починає усвідомлювати неосяжність простору, виривається з того середовища, де він виріс, пізнає свободу і розширює обрії свого мислення. Перехід до історії забезпечується і передаванням духовних надбань, раціоналізацією всього надбаного за

допомогою техніки, діяльністю видатних осіб, що виступають зразками для мас і рухають їх уперед.

“Історичний процес - це безперервне перетворення умов, знання, змісту в їх безпосередньому явленні, при якому необхідне відношення всього до всього, всезагальна комунікація,” - визначає автор . Але на даному етапі це перетворення лише починається. Великі культури давнини були стабільними, сталими утвореннями, залишками старого світу, який неминуче мав загинути з переходом людства на нову сходинку. А цей перехід вже розпочинався - формувалася сучасна людина: набували змісту її субстанціальні можливості, приходило усвідомлення минулості всього тощо.

3. Осьовий час.

Відбувається великий прорив - посвячення людства у таємницю невідомих досі можливостей. Залежно від ставлення до історичного часу, народи поділяються на осьові народи та народи, що не здійснили прориву. У наступні століття історичними виступають лише ті народи, що сприйняли прорив, решта залишається на первісному рівні. Вісь світової історії у визначенні Ясперса, - факт, значущий для всіх (наприклад, у західній історії такою віссю було Пришестя Христа). Це є період бл. 500 р. до н.е. - поява людини сучасного типу (весь процес відбувався протягом 800 - 200 р. до н.е.).

У цей період в різних частинах світу жили і діяли Конфуцій, Будда, Гомер, Ісаїя та інші видатні особи, відбувається загальне духовне піднесення, поява видатних творів. Деякі вчені схильні розглядати це як звичайний збіг, але на думку автора, це свідчило про прорив у свідомості людини - починається осмислення буття в цілому, самої людини та її меж. Коли людина досягнула велич світу, з'являється жах і відчуття власної безпорадності. Це, в свою чергу, зумовлює рефлексію, самоусвідомлення людини, “свідомість усвідомлює свідомість” і т.ч. створюються умови для бурхливого розвитку духовної культури, закладаються основи світових релігій, відбувається перехід до універсальності у мисленні. Водночас у соціальному житті - боротьба всіх проти всіх, активне спілкування між культурами, загальна комунікація, що

зумовлює інтенсивний духовний рух. Люди вперше розмірковують над історією і намагаються певним чином опанувати хід подій

Все це - одухотворення людини. Вона вже не замикається у собі, а починає сприймати нове. Людина післяосьового періоду - відкрила для себе світ зовнішній і світ внутрішній - свій власний світ. Самоусвідомлення особистості загострюється, людина усвідомлює тендітність свого буття, перед нею постають життєво важливі питання : про сенс людського існування, про сенс буття.

Майже одночасно на Землі, незалежно одне від одного, утворилось декілька внутрішньоспоріднених духовних центрів. Основне, що зближувало їх, і що, відповідно, було основною характеристикою “осьової епохи” - це прорив міфологічного світоспоглядання, що складало основу доосьових культур. Людина, ніби вперше, пробуджується до ясного мислення, виникла недовіра до безпосереднього емпіричного досвіду, а також раціоналізація ставлення до світу і до собі подібних. Саме у цей період з’являються філософи, вперше постає проблема співвідношення людини і світу. Отже, з’являються розум і особистість - те, що дає нам змогу твердити про появу людини такої, якою вона є сьогодні.

Осьовий час дає змогу зрозуміти всю людську історію, її структуру. Тим, що відбулось тоді, людство живе і сьогодні. Епохи Відродження - це повернення до осмислення осьового часу. Не можна абсолютизувати досягнення осьового часу, слід визнати, що і пізніші епохи принесли немало духовних здобутків. Але він дає масштаб для оцінки цих пізніших епох, для виявлення того, що дійсно було духовною цінністю. Осьовий час обмежується трьома сферами: Китай, Індія, Захід, але історично став всеохоплюючим: доісторичні народи або сприймають його, або вимирають. Між сферами існувало глибоке взаєморозуміння і схожість, вони являють собою багатоманітність одного й того ж у 3х коренях історії, яка стає єдиною лише у сучасну добу, Між ними не лише окремі співпадання, а глибокий паралелізм (лише у цей період).

У виявленні причин цього явища існують різні підходи:

- досягнення людиною певного ступеню духовного і фізичного розвитку;
- взаємопроникнення культур, обмін здобутками;
- певна невідома спорідненість цих культур;
- А.Вебер: кочові народи зі своїм усвідомленням далечини, тендітності світу принесли героїчну культуру, яка вступила в боротьбу з матриархальними культурами давнини;
- спільні соціальні умови.

Жодне з пояснень, на жаль, не спроможне виявити всю повноту причин і передумов, пояснити всі таємниці того часу. Ясперс у своїй роботі не дає власного пояснення, він акцентує увагу на тому, що така складність проблеми свідчить про складність розгляду історії взагалі, що розвиток людства не може бути зображений простим поступальним графіком. Значення осьового часу для людини (сьогодні): а) виділення того, що властиве всьому людству може призвести до об'єднання людства на підставі спільного досвіду (Ясперс взагалі схильний прогнозувати досить ідилічне майбутнє, яке хоча й залежить від людей, але за своєю ідеєю відповідає пророцтвам Біблії); б) існування трьох модифікацій закликає до комунікації між людьми різних культур, різних вірувань. Глибокий аналіз досвіду осьового часу, коли у трьох регіонах планети паралельно виникали і розвивалися духовні і релігійні концепції надзвичайно високого рівня, підштовхне людей до відмови від впевненості у винятковості якогось вірування.

Пробудження духу, вважає Ясперс, є початком буття загальної історії людства, яке до цього було поділене на локальні культури. З того часу людство неухильно йде цим спільним шляхом. Тому встановлення взаєморозуміння, відкритість різних типів суспільства, релігій і культур є життєво необхідним для людини. Звідси впливає особлива роль філософії, яка за допомогою філософської віри, що відкриває сенс і призначення історії, покликана об'єднувати людство на спільних духовних основах.

Після завершення осьового періоду людство продовжує розвиватись, нові народи приймають Великий прорив і таким чином нова епоха поширюється

майже на всю земну кулю. Шляхи трьох епіцентрів прориву розходяться. Індія і Китай у своєму розвитку повторюють чи продовжують своє минуле, їх поступальний рух уповільнюється. Західна культура індоєвропейських народів у цей період починає відігравати провідне значення. Європейці починають опановувати світ.

У зв'язку з визначальною роллю Заходу Карл Ясперс приділяє досить значну увагу висвітленню тенденцій його розвитку. На його думку, віссю західної історії є Христос і саме християнська церква є найвищою формою організації людського духу (вона увібрала риси попередніх культур, високі ідеали). Цю думку не можна відкидати, оскільки християнство, безумовно, здійснило вирішальний вплив на розвиток Західної культури не лише у духовній, а й у політичній сфері. Завдяки йому історія Заходу пов'язана з гуманістичною формою свідомості.

Своєрідність Заходу визначається багатьма факторами:

- географічне розмаїття стало передумовою для розмаїття мов і народів, які розвивались в Європі. Індія і Китай теж неоднорідні в етнічному розумінні, але в Європі відмінності між народностями набули настільки важливого значення, що стали підставою для виникнення окремих держав з несхожими культурами;

- ідея політичної свободи . Вперше вона зароджується в Стародавній Греції і є унікальною. Східна цивілізація її не знала;

- раціональність, логіка. Здатність до мислення, раціонального осмислення дійсності характерна для всіх людей, але у західних людей вона стала переважати над іншими рисами;

- усвідомленість внутрішньої глибини буття особистості. Європеєць схильний до занурення у глибини свого "я". Він усвідомлює складність і безмежність внутрішнього світу, його неповторність (це також спричиняє надмірний індивідуалізм);

- усвідомлення реальності світу, в якому стверджує себе людина і створення на цій основі трагедії;

- всезагальне не носить характеру догми, допускаються винятки, тому - постійний неспокій, незадоволення західної культури. Західна культура навіть у християнстві не була послідовною: безліч напрямків є тому доказом. Досягти ідеалу, який був би сприйнятий усіма раз і назавжди, для цього світу, напевно, неможливо.

- претензія на виняткову істинність релігійних вчень, що спричиняє посилення напруги в західному світі, протистояння, яке породжує рух, пошуки. І ці пошуки часто призводять до нових проривів у свідомості людей, винаході компромісних рішень. Водночас протистояння пов'язані з агресією, що має трагічні наслідки;

- рішучість (проблеми доводяться до логічного завершення). Європейська культура не сприймає напівтонів, напіврішень, і це теж є поштовхом для протистоянь і пошуків.

- розмаїття самобутніх індивідуальностей. Жодна зі східних культур не відзначається такою кількістю видатних осіб. Західну ж історію рухають уперед сильні постаті.

- індивідуальна любов.

Європеєць відрізняється, але не має переваг над іншими народами. Водночас для західної культури Схід завжди виступав певною протилежністю, полярністю. Європейці звертаються до Азії за тим, чого їм не вистачає. Визначальна роль романо-германських народів - у створенні науки і техніки, і тим самим здійсненні прориву глобального характеру. Зокрема, в історії Європи другою віссю стали 1500-1800 рр. (науково-технічні і культурні досягнення), коли були закладені підґрунтя сучасної культури.

2. Поняття культури.

Термін „культура” походить від латинського слова “cultura”, яке означало обробку ґрунту, тобто зміни в природному об’єкті під впливом людини, її діяльності на відміну від тих змін, які викликані природними причинами. Вже в цьому первісному змісті терміну „культура” мова висловила важливу особливість – єдність культури, людини і її діяльності. Це поняття на відміну

від іншого – “natura” (природа) означає в даному контексті створене, надприродне. Світ культури, кожний його предмет чи явище сприймається не як наслідок дії природних сил, а як результат зусиль самих людей, спрямованих на удосконалення, обробку, перетворення того, що дано безпосередньо природою.

Поступово це поняття поширюється і на інші сфери людської діяльності, зокрема на виховання і навчання самої людини. Так, у листах римського філософа та державного діяча Цицерона зустрічається вислів *cultura animiautem ppilosophia est* (культура духу є філософія). На його думку дух, розум необхідно плекати так, як селянин плекає землю. Пізніше слово „культура” все частіше починає вживатись як синонім освіченості, вихованості людини, і в цьому значенні воно увійшло по суті в усі європейські мови. Проте на цьому еволюція терміна „культура” не закінчується. У середні віки культура стала асоціюватися з міським укладом життя, а в епоху Відродження з досконалістю людини. Нарешті, у XVIII ст. слово „культура” набуває самостійного наукового значення.

Не випадково цей термін оформлюється у наукове поняття саме в добу Нового часу. На рубежі Середніх віків і Нового часу відбулися відчутні зрушення у соціальному бутті людей. Це доба промислового перевороту пов'язаного з переходом від мануфактури до машинного виробництва і утвердження капіталістичних суспільних відносин. Значне посилення взаємодії людства з природою привело до істотного розширення так званої другої, штучно створеної людиною природи. Перед мислителями постають питання про сутність нового середовища, що створюється людиною на противагу природі, про характер його впливу на саму людину, про те, злом чи благом є новий, штучно створений людьми світ. Виникає потреба у понятті, яке фіксує новий, „неприродний” стан суспільства і людини.

3. Проблема кризи сучасної культури.

У сучасному світі культура перестає бути тільки цінністю, чимось винятково позитивним щодо її творця — людини. Вона починає розглядатись і

як щось штучне, зовнішнє стосовно людини, навіть вороже її індивідуальній свободі, втаємниченому внутрішньому світу. Причини такого ставлення до культури, на думку Г. Зіммеля (1858—1918), полягають у відсутності ідеї, здатної об'єднати суспільство, як це було в епоху античності (ідея буття), середньовіччя (ідея Бога), Відродження (поняття природи) чи Просвітництва (поняття законів природи). У цьому виявляється те незадоволення механіцизмом як методом пояснення природних і соціальних явищ, який зазнав кризи, очевидно, в період «новітньої революції у природознавстві». Тому, як вважає Зіммель, новою парадигмою, здатною об'єднати світ духовної культури епохи, є поняття життя як своєрідного центра світобудови: «звідти йде шлях, з одного боку, до душі і Я, а з іншого — до ідеї, Космосу, Абсолюту».

Ідея життя в системі культури, згідно з В. Дільтеєм (1833—1911), взагалі мусить протистояти раціоналізму, доведеному Гегелем до абсолюту, і тому неодмінно спрямованому в минуле. «На місце загального гегелівського розуму, — писав Дільтей, — приходить життя в його цілісності, переживанні, розумінні, історичний життєвий взаємозв'язок, сила ірраціонального в ньому». Завдяки зусиллям А. Шопенгауера (ідея ірраціональної волі), Ф. Ніцше (принцип іморальної невмотивованості суб'єкта), З. Фрейда (переконання, що суперечність між культурою і життям є одвічною суперечністю людського буття), філософській ревізії абстрактності раціоналізму так звана «філософія думки» поступово втрачала свої позиції, поступаючись місцем *«філософії життя»*, яка й стала основним руслом культурфілософських ідей в епоху антираціонального, потужного своїм заперечним пафосом умонастрою. Вона була їх метафізичним ґрунтом і водночас сама обирала для себе здебільшого форми культурфілософії. В. Дільтей, О. Шпенглер, К.-Г. Юнг, Й. Хейзінг, Р. Гардіні, М. Гайдеггер — перші величини західної культурології ХХ ст. — зробили свій вибір на користь «філософії життя». Нова культурфілософія виявилася популярною завдяки своїй нестандартності. По-перше, вона відгукувалася (в особі Шпенглера) на апокаліптичну злобу дня, на хвилюючі сигнали часу і була своєрідною метафізичною відповіддю на те, що діялося в історії «тут і тепер». По-друге, вона була поживою для розуму й уяви своїм

інколи екзотичним ракурсом. По-третє, змістом своєї творчості й особливо стилем викладу вона апелювала не так до розуму, як до емоцій, почуттів, надаючи своїм культурфілософським міркуванням специфічного забарвлення. Вона володіла всіма перевагами живого, творчого відгуку на життя порівняно із занадто сциєнтично абстрактною і самовдоволеною думкою академізму, особливо властивого німецькій класичній філософії. Інша річ, що нагальність проблем, помічених новим умонастроєм, не завжди відповідала його спроможності ці проблеми розв'язати. Однак філософія, як справедливо зазначав П. Козловський, автор відомої праці «Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку» (1987), впливає не як панівне знання, що більш властиве науці, а як формуюче знання, що актуалізує певну проблему.

Першим аргументовано підійшов до проблеми кризи культури, звернув увагу на вулканічне підґрунття історії, розсіяв загрозливі ілюзії її лінійного прогресу німецький культурфілософ О. Шпенглер, праця якого «Занепад Європи» стала подією в Європі. І річ не тільки в розвинутій ним ідеї культурно-історичного циклу, поєданого з принципом дискретності (роздільності) локальних культур. Як відомо, принцип культурно-історичного коловороту був обґрунтований задовго до нього («цикли вічних перевтілень» давньогрецьких філософів, космологія Чжоу Яня, пізніші вчення Д. Віко, І.-Г. Гердера, М. Данилевського тощо). Однак Шпенглер, на відміну від своїх філософських попередників, абсолютизує цю ідею, обертаючи самотність культурного розвитку на повну його відокремленість, вибудовуючи всеосяжну культурно-історичну концепцію, пафос якої — безвихідний колообіг історії та неминуча загибель культур.

І хоча Шпенглер в душі дихотомії свого вчителя В. Дільтея різко протиставляв історію природі, все ж метод споглядання живої природи він переносить на арену життя суспільства. Тому окремі постави культури він розглядав як вияви життя у біологічному розумінні. Кожний культурний організм, народившись, долає природне коло, досягаючи свого апогею — цвітіння, відтак із виснаженням життєтворчого поривання опускається вже у

формі цивілізації до свого природного кінця. Так, першопринцип культурної історії (що сприймається Шпенглером як історія відособлених культур) стає органічною закономірністю, а в глибині історизму оселяється натуралізм, що заперечує його. А це не що інше, як морфологія історії. За словами Йоеля, Шпенглер «хоче схопити історію, а насправді схоплює тільки природу, бо трактує історію з погляду морфології — науки про форми природи». Саме такий підхід зумовлює висновок Шпенглера про конечність, відмирання кожної форми культури й, отже, загибель її західноєвропейської форми.

Філософія культури ХХ ст. не зводиться до започаткованого Шпенглером аналізу лише проблем руйнації культурно-духовних начал. Вона є значно багатшою, пропонуючи глибинне сприйняття живого феномену культури в усьому його різноманітті. До її проблематики звертався Е. Гуссерль, всебічно обґрунтувавши поняття «інтернаціональність» як активність свідомості, що формує зовнішнє для неї буття; В. Віндельбанд, М. Вебер, Г. Ріккерт з їхнім аналізом аксіологічного аспекту теорії культури; Е. Кассінер, для якого культура є процесом прогресивного самовизволення людини тощо.

Та все ж проблема кризи культури в сучасній філософії культури є однією з провідних. До неї апелюють Х. Ортега-і-Гасет, К. Ясперс, А. Швейцер, Л. Клагес та багато інших. Все активніше постають питання надмірної ідеалізації культури, апеляція до небезпеки, породженої самою культурою, яка загрожує як самій культурі, так і людині, що її створила. Джерелом такої небезпеки є те, що становить основу будь-якої культурної творчості, — влада над сущим. Як зауважував Р. Гардіні, дикість у її первісній формі переможена: навколишня природа підпорядкована нам, але вона знову з'являється у надрах самої культури, і її стихія є тим самим, що перемогло первісну дикість — сама влада. І в цій новій дикості відкривається безодня первісних часів. Людина знову опинилася віч-на-віч з хаосом, часто навіть не помічаючи цього. Про правильне використання влади щодо природи людство заговорило на початку ХХ ст., що знайшло свій вияв у вченні про ноосферу, біля витоків якого стояли видатний український учений В. Вернадський і французькі мислителі Е. Леруа та П. Тейяр де Шарден. Поняття «ноосфера» означає сферу взаємодії природи і

суспільства, у межах якої людська діяльність стає співмірною енергетиці геологічних процесів. Суть вчення про ноосферу найповніше викладена у праці В. Вернадського «Кілька слів про ноосферу» (1944), в якій він писав: «У ХХ столітті вперше в історії «землі людина пізнала і охопила всю біосферу, завершила географічну карту планети Земля, розселилась по всій її поверхні. Людство своїм життям стало єдиним цілим... У геологічній історії біосфери перед людиною відкривається велике майбутнє, якщо вона зрозуміє і не буде застосовувати свій розум і свою працю на самознищення... Людство, взяте в цілому, стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею стає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Цей новий стан біосфери... і є «ноосфера»... У ній вперше людина стає величезною геологічною силою. Вона може і мусить перебудувати своєю працею і думкою сферу свого життя, перебудувати докорінним чином порівняно з тим, що було раніше...»

Суть вчення Вернадського про ноосферу можна звести до таких положень:

- діяльність людини стає домінуючим чинником еволюції біосфери і всієї Землі як космічного тіла;
- існування (розвиток) людства пов'язане з тим, що на певному етапі воно мусить взяти на себе відповідальність за особливості еволюції біосфери та інших процесів на планеті.

Це й буде початком епохи «ноосфери», ідейний стрижень якої — екологічний імператив. Він має безпосереднє відношення як до природи, так і до людини, що зіткнулася з серйозними проблемами, які ставить перед людством сучасна цивілізація. Такими проблемами є «втрата гуманного» (Р. Гардіні, А. Швейцер) — тієї форми людського життя, коли діяльність людини, як і її продукти, були пропорційними її душевно-тілесній організації. Так було до кінця ХІХ ст. Тоді поле діяльності людини збігалось з полем її безпосередніх переживань. Те, що вона сприймала, було здебільшого природними речами, які людина могла бачити, чути, відчувати своїми органами чуттів. Вона володіла природою, одночасно «вписуючись» у неї. У ХХ ст. намітилася відчутна втрата безпосереднього зв'язку людини як з природою, так і з подібними собі:

домінування опосередкованого, абстрактного породжує новий дефіцит — дефіцит переживання, безпосереднього сприймання, безпосереднього живого почуття.

У зв'язку зі специфічними особливостями праці, спеціалізацією, коли задіяна лише частина здібностей, людина втрачає властиве їй духовне начало, індивідуальність тією мірою, якою зростають матеріально-технічні здобутки суспільства. Водночас постійний поспіх, інтенсифікація взаємного спілкування, спільної праці та спільного буття багатьох у відносно обмеженому просторі призводить до того, що люди, зустрічаючись, тримаються відсторонено, відчужено. Вимушена зовнішніми чинниками обмеженість діяльності є настільки універсальною і систематичною, що, як наголошував А. Швейцер, людина звикає до цього і вже не сприймає безлику поведінку як щось протиприродне.

Неухильно зникає властиве людині співчутливе ставлення до ближніх. Натомість проростають у різноманітних формах індиферентність, зверхність, зарозумілість, байдужість до людей, що вже не сприймається як форма невихованості, грубощів, а кваліфікується як світська поведінка. Тобто людина втрачає почуття родинності до подібних собі, а відтак стає на шлях антигуманності. Зникнення відчуття, що будь-яка людина хоч певною мірою небайдужа як людина, розхитує засади культури. Порятунком культури є одночасно порятунком людини, і навпаки: порятунок культури людина мусить почати із себе, ставши на шлях доброчесності.

Головною її чеснотою має стати серйозність і серйозне бажання реальності, а не вдоволеної правди, бажання знати справжню суть справи, що часто маскується пропагандистськими просторікуваннями про прогрес і освоєння природи. Серед таких чеснот — духовна особиста хоробрість, здатна протистояти хаосу, що проростає в людському творенні; аскеза як форма подолання самого себе, володіння самим собою, що дає змогу бути господарем своєї влади. Аскеза формує мужність, необхідну для справжньої хоробрості, розвінчання удаваного героїзму, в спалахах якого людина часто приносить себе в жертву. Синтез цих духовних надбань, за Гардіні, сформує духовне мистецтво

управління, що здійснює владу над владою, знаходить усьому свою міру і серед напруженої праці та боротьби створює для людини простір, в якому вона може жити гідно і радісно.

4. Основні особливості та відмінні риси лікарської етики та деонтології на різних історичних етапах розвитку медицини.

Перші прогресивні концепції медичної етики, що дійшли до нас із глибин століть, зафіксовані в староіндійській книзі «Аюрведа» («Знання життя», «Наука життя»), у якій поряд з розглядом проблем добра і справедливості висловлюються настанови лікареві бути жалісливим, доброзичливим, справедливим, терплячим, спокійним і ніколи не втрачати самовладання. Обов'язки лікаря полягають у постійній турботі про поліпшення здоров'я людей. Ціною свого життя медичний працівник повинен відстоювати життя і здоров'я хворого.

Великий розвиток медична етика одержала у Древній Греції і яскраво представлена в клятві Гіппократа. Медична етика прогресивних лікарів стародавності була спрямована проти користолюбців, шарлатанів, здирників, що прагнуть нажитися за рахунок хворої людини. Клятва Гіппократа дуже вплинула на розвиток медичної етики в цілому. Згодом студенти, що закінчують медичні навчальні заклади, підписували «факультетську обіцянку», в основу якої були покладені моральні заповіді Гіппократа.

Характерною рисою розвитку медичної етики в епоху капіталізму є скрупульозна деталізація норм поведіння медичних працівників. Так, у Східно-Галицькому деонтологічному кодексі, затвердженому наприкінці XIX ст., передбачаються такі пункти, у яких уточнюється, як поділяти гонорар при запрошенні до хворого другого лікаря, скільки чекати спізнілого на консилиум колегу й ін. У капіталістичних країнах медицина, власне кажучи, перетворена в об'єкт торгівлі, де медичний працівник виступає як підприємець. З розвитком імперіалізму медична етика в капіталістичних країнах стає ще більш реакційною в зв'язку з застосуванням нових засобів знищення людей, що залишають важкі наслідки в майбутньому (задушливі гази, атомна бомба, напалм, бактеріологічне зброя й ін.). Небувалого масштабу досягли геноцид і

расова дискримінація. Важливо відзначити, що в усі ці антилюдські заходи притягують медичних працівників.

Медична промисловість приймає монополістичний характер. Медична етика, власне кажучи, вироджується в корпоративну мораль медичних суспільств, у центрі уваги яких стоять інтереси приватно-практикуючих медичних працівників. Багато видатних вітчизняних медиків дуже вплинули на розвиток медичної етики в нашій країні. Так, М. Я. Мудров вважав, що потрібно виховувати медичних працівників у дусі гуманізму, чесності і безкорисливості. Він писав, що оволодіння лікарською професією повинно бути справою не випадку, а покликанням. Питання медичної етики одержали подальший розвиток у працях Н.І. Пирогова, С. П. Боткіна, І. П. Павлова і багатьох інших вчених. Розвиток революційно-демократичних ідей в Україні на початку ХХ в. знайшло відображення й у питаннях медичної етики. Це стосувалося розуміння лікарського обов'язку. Лікар-суспільний діяч, за словами В. В. Вересаєва, повинен не тільки вказувати, він має боротися і шукати шляхи, як провести свої вказівки в життя. Великий давньогрецький лікар Гіппократ стверджував: "Мистецтво медицини включає три речі: лікаря, хворобу і хворого". "Лікар — служитель мистецтва і хворий повинен боротися з хворобою із самого її початку на стороні лікаря", — вважав Філософ. Клятва лікаря — моральне зобов'язання, прийняте перед державою. В часи Гіппократа клялися перед богами: "Клянуся Аполлоном лікарем, Асклепієм, Гігією і Панакеєю і всіма богами і богинями, призиваючи їх у свідки...".

Стосовно хворого Міжнародний кодекс медичної етики визначає для лікарів наступні обов'язки: "Лікар завжди повинен пам'ятати, що його обов'язок — збереження людського життя. Лікар повинен виявляти стосовно свого пацієнта повну лояльність і використовувати в допомогу йому усі свої знання. Усякий раз, коли дослідження або лікування вимагають знань, що перевищують його здібності, він повинен запросити інших лікарів, що мають відповідну кваліфікацію... Обов'язок лікаря — надати термінову допомогу, якщо він не впевнений, що інші фахівці хочуть або можуть її надати...".

У різні історичні епохи в народів світу існували різні уявлення про медичну етику, зв'язані з укладом життя, обумовлені національними, релігійними, культурними й іншими особливостями. В Україні завжди приділялося, і на даний момент також приділяється велика увага етичним і деонтологічним питанням. Усі кращі представники вітчизняної медицини, передаючи досвід своїм учням і послідовникам, вчать розуміти етику в медицині не тільки як правила професійного поведіння, але і як поняття про обов'язок людини, що обрала медицину своєю професією, перед хворими і перед суспільством у цілому — громадянському обов'язку.

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції: питання, ситуаційні задачі і т.п.

Загальне матеріальне та навчально-методичне забезпечення лекції: навчальні приміщення, обладнання (кодоскоп), устаткування, ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Питання для самоконтролю:

1. Дайте характеристику основних етапів історії людства, які запропонував Ясперс.
2. Що таке біологічне становлення людини?
3. Що таке історичне становлення людини?
4. Що таке осьовий час?
5. Що таке культура?
6. У чому полягає сутність проблеми кризи сучасної культури?
7. Що таке медична етика?

Список використаних джерел:

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.

2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником / Під редакцією доктора філософських наук, професора Н. Хамітова ; 4-е видання, перероблене та доповнене. — К. : КНТ, 2016. — 396 с.

3. Петрушенко В. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії) – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко. — 2-ге вид., випр. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. — 596 с.

4. Петрушенко В. Філософія і методологія науки – Навчальний посібник / Віктор Петрушенко ; вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів : Новий Світ – 2000, 2021. — 200 с.

5. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file

7. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С.Добронравової. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. — 255 с.

8. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності : навчальний словник-довідник / За наук. ред. д. філос. наук., проф. В. Л. Петрушенка. — Львів : Новий Світ-2000, 2022. — С. 322–330. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/12836>